

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2024 | 1]

1945 • munka • Tanácsköztársaság • Gömbös Gyula
• impériumváltás • egobiográfia • államszocializmus

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egrý Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: +36/30/719-1636 • E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hirlapot kézbesítőknel,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

A Nemzeti Egység Pártjának 1935-ös plakátja alapján készített montázs.
Az eredeti plakátot lásd e szám 163. oldalán.
Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Térkép-, Plakát-, Kisnyomtatványtára
Eredeti Márton Lajos. Jelzet: PKG.1935/289

E SZÁM MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXIX. évfolyam 1. szám]

Orosz István

Mád, 1935 – Budapest, 2024

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.1>

Tanár, tudós, közéleti szereplő volt. Tehetsége, munkabírása, kitartása és tisztessége folytán minden téren kiválót tudott nyújtani. Életpályáját nem jellemezték zsákutcák, sem nagyobb kitérők, pedig hosszú életében számos történelmi fordulatot kellett túlélnie, amelyek közül nem egy a jövőjét, sőt az életét is veszélyeztethette volna, mint például családja menekülése a második világháború végóráiban, vagy nemzetőrként való részvétele az 1956-os forradalomban.

Otthonról kapott úti poggyásza nemigen vetítette előre ezt a pályát. Édesapja kicsiny szőlőjének, valamint pincemesteri állásának jövedelme 1945 előtt nem kínált ígéretes jövőt. Anyagi javak helyett szülői és testvéri szeretetet kapott (két idősebb nővére volt). De tanulhatott: érettségét Miskolcon tett, magyar-történelem szakos középiskolai tanári oklevelet a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett. Diplomája megszerzése után – egy rövid kitérőt követően – az egyetemre került, de a vérbeli magyar történészek a magyar történelmi tanszékeken nem jutott hely, debreceni egyetemi munkahelyén mindvégig közép- és kora újkori egyetemes történetet oktatott. Talán ebben is szerencséje lehetett, hiszen az egyetemes történelmi látásmód, az eltávolodás a korban olyannyira elharapózott egyoldalú hungarocentrikus szemlélettől, egész tudományos munkáját végigkísérte.

A döntő hatást mégis Szabó István gyakorolta rá. „Amikor én az egyetemre kerültem – emlékezett egyik interjújában –, a vulgármarxizmus diadalát ülte Magyarországon. A marxizmus társadalomtörténetnek hirdette magát, de mi a társadalomtörténetet szerencsére Szabó Istvántól tanultuk. Szabó István társadalomtörténész volt, a parasztság történetének (talán) a legjobb magyar kutatója. Nagyon hamar, már 1954-ben, másodéves koromban legközelebbi tanítványai sorába fogadott, így be voltam oltva a valóság megközelítésének azzal a módjával, ami őt jellemezte. A hivatalos történetírás őt »polgári« tudósnek tartotta, de én, és más tanítványai is, a »marxizmus« büvökörében élve úgy gondoltuk, hogy a vulgármarxizmussal szemben az az igazi marxizmus, amit tőle tanulunk.”¹

Ez a kapcsolat akkoriban nem ígérkezett megnyugtatónak. Szabó Istvánt professzorsága idején – 1943 és 1959 között volt tanszékvezető Debrecenben – sok kritika, sőt nemtelen támadás is érte, és mivel ellenfelei nem merték őt eltávolítani, a tanítványokat igyekeztek elrettenteni mellőle. Első generációjukból – 1950-ben – hamis vádakkal többen is börtönbe kerültek. Szabó István azzal óvta magától Orosz Istvánt, hogy nem tudja-e, hogy az ő tanítványait börtön fenyegeti, amikor viszont nyugdíjba ment, a Történelmi Intézet új vezetője azzal próbált ráijeszteni, hogy ilyenkor az asszisztenciát is szélnek szokták eresztetni. Szerencsére erre nem kerülhetett sor, sőt, Szabó Istvánnal való együttműködésük a professzor nyugdíjba vonulása (és Budapestre költözése) után sem szűnt meg. A hegyaljai mezővárosok társadalmáról írott egyetemi doktori értekezése helyet kapott a professzor által 1960-ban szerkesztett *Agrártörténeti Tanulmányokban*, másik tanulmánya a szintén a tanítványok munkáiból összeállított *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című kötetben. Orosz István kutatási területét így fokozatosan terjeszthette ki a szűkebb táj, a Hegyalja szőlőművelésének problémáiról a választott lakóhely, Debrecen, Hajdú-Bihar megye, az Alföld agrártörténeti kérdéseire, hogy vé-

¹ Ifj. BARTA JÁNOS: A történetíró igazsága. Beszélgetés Orosz Istvánnal. *Debreceni Disputa*, 2008/7–8. 53.

gül a kora újkor (a 19. századot is beleértve) országosan elismert szakértőjévé váljon. Akadémiai doktori értekezését *Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom* címmel készítette, amelyben elsősorban Debrecen viszonyaira koncentrált. Közel kétszáz tudományos munkája (köztük négy monográfia, százhatvankét tanulmány) jelent meg nyomtatásban. Egyetemes történeti oktatói tapasztalatai pedig nélkülözhetetlenné tették részvételét a Debreceni Egyetemen kiadott középkor- és kora újkor történeti jegyzetek szerzői között.

Fokozatosan haladt előre mind a tudományos pályán, mind az egyetemi ranglétrán. 1958-ban egyetemi doktori, 1976-ban kandidátusi, 1998-ban tudományok doktori fokozatot szerzett. 2004-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 2013-ban rendes tagjává választották. Professzori kinevezést 1986-ban kapott, egyetemi pályája során volt tanszékvezető, a Történelmi Intézet igazgatója, a Bölcsészettudományi Kar dékánja, a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektorhelyettese.

Számos tudományos szervezetben töltött be hosszabb-rövidebb ideig vezető pozíciót. 1973 óta folyamatosan tagja – egy cikluson át elnöke – volt az MTA Történettudományi Bizottságának, 2007 és 2015 között elnöke a Magyar Történelmi Társulatnak. (Különösen büszke volt rá, hogy olyan előd nyomába léphetett, mint Horváth Mihály.) Több kuratóriumnak (például Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) volt a szakértője, tagja. 2004-ben lett a Politikatörténeti Alapítvány kuratóriumának elnöke, ezt a megbízatást 2015-ig töltötte be. Több tudományos és ismeretterjesztő folyóiratnak – *Agrártörténeti Szemle, Történelmi Szemle, Rubicon, Debreceni Szemle, Debreceni Disputa* – lehetett szerkesztőbizottsági tagja.

Nemzetközi kapcsolataiban meghatározó szerepet játszott a határon túli kutatókkal való tudományos együttműködés kiépítése és fenntartása. 1990 előtt ez főleg a szocialista országok egyetemeivel és történészeivel (Rostock, Kijev, Iași, Sumen) való együttműködést jelentette, de 1990 után a Debreceni Egyetem nevében ő kötötte meg a megállapodást az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetőivel. Másfél évtizeden át volt elnöke a határon

túli magyar tanárok, orvosok, közgazdászok, könyvtárosok továbbképzését elősegítő Ady Akadémiának.

Ugyancsak 1990-et követően, még parlamenti képviselősege előtt, meghívták az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, hogy az országgyűlés elnökévé választott Szabad György professzort helyettesítse. 19. századi magyar történelmet adhatott elő, a reformkort, a dualizmus korát, amire Debrecenben nem nyíltott alkalma.

„Közéleti” szereplését a Pedagógus Szakszervezet debreceni egyetemi fórumaiban kapott tisztségekkel kezdte (titkára volt a Bölcsészettudományi Kar, majd a Kossuth Egyetem szakszervezeti bizottságának), és tagja lett a szakszervezet országos elnökségének. 1972-ben lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba. Szakszervezeti vezetőként, dékánként, rektorhelyettesként nemegyszer támadt nézeteltérés közte és a párt vaskalapos, ortodox egyetemi vezetői között, de kompromisszumkészsége, logikus gondolkodása szinte mindig átsegítette a nehézségeken. A rendszerváltást követően vállalta a tagságot a Magyar Szocialista Pártban, amelyben 1991-től 1993-ig a párt debreceni választmányának elnökeként működött. 1990 és 1994 között debreceni önkormányzati képviselő volt. Személyes sikereként értékelte, hogy az 1994-es országgyűlési választásokon nemcsak egyéni képviselővé választották, hanem választókerületében több szavazatot kapott, mint ugyanott a párt listája. Az országgyűlésben néhány hónapig az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság tagjaként, 1994 augusztusától 1996 februárjáig az oktatási, tudományos, ifjúsági és sportbizottság elnökeként, majd a ciklus végéig annak alelnökeként tevékenykedett. Horn Gyula miniszterelnök államtitkári megbízatást akart neki adni, ezt azonban végül nem vállalta. Elutasításának okát interjúiban azzal indokolta, hogy az államtitkári megbízatás idejére szüneteltetnie kellett volna oktatói munkáját a debreceni egyetemen. Baráti beszélgetésekben azonban egy másik okra is utalt, miszerint csak szocialista miniszter (lehetőség szerint Glatz Ferenc) mellett vállalta volna a megbízatást. (A minisztert végül a koalíciós partner, az SZDSZ adta.)

Képviselősege idején meghatározó szerepet játszott a felsőoktatási törvény vitáiban, elsősorban az egyházi iskolák jogállásának és támogatásuk formáinak kialakításában. A parlament 1997. október 22-i ülésén – amelyen az MSZP az oktatási törvény módosítására terjesztett be javaslatot – felszólalásában utalt a megelőző korszak hibás politikájára, amikor „az iskolák államosításával a magát mindenhatónak képzelő államhatalom megszüntette az egyház ezeréves iskolafenntartó jogát, mert ideológiai monopóliumát csak az államosított iskolarendszerben képzelte megvalósíthatónak [...] A rendszerváltozással véget ért a magyarországi egyházak négy évtizedes babiloni fogsága, és nemcsak a hitélet vált teljesen szabaddá, de az iskolák működtetése, fenntartása is.”² A beterjesztett módosítás mind a közoktatásban, mind a felsőoktatásban hármas elhatárolást léptetett életbe, azzal, hogy az állami és magánintézmények közé külön kategóriaként iktatta be az egyházi iskolákat. Képviselői állásfoglalását Eötvös Józseftől vett idézettel támasztotta alá: „Az az álláspont, amelyet az államnak az újabb korban az egyes felekezetek irányába el kell foglalnia, nem – mint egyesek vélik – egyforma közömbösség valamennyi felekezet irányába, hanem valamennyinek egyforma tisztelete, éppen azért, mert az állam nem részesített előnyben egyetlen körében megtalálható felekezetet sem, egyforma oltalommal tartozik valamennyinek.» Az ellenségesség és a gyűlölet négy évtizede után nekünk sem csak a közömbösségig, hanem az egyforma oltalomig kell eljutnunk.”³

A fenti hozzászólásban is találhatunk egy nem lepezett utalást „a kormányzó pártok között kialakult vitára”. A valóságban ezek a viták nemcsak politikailag, de érzelmileg és egészségileg is súlyosan érintették. A koalíciós partner képviselőivel folytatott bizottsági viták – amelyekre nemegyszer utalt a parlamenten kívüli magánbeszélgetésekben – is hozzájárulhattak ahhoz, hogy mindig is meglévő magas vérnyomása súlyos sztrókhhoz vezessen, és ne tudja folytatni elnöki munkáját. Mandátuma lejártával, 1998-ban pedig a gyakorlati politizálástól is visszavonult.

² *Országgyűlési napló – 1997. évi őszi ülészak.* 2174. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ON1990_1994-1998_033 (Letöltve: 2024. 04. 18.)

³ Uo. 2176.

Munkahelyén képviselőségének – az országos közéletet tekintve meglehetősen zaklatott – éveiben is ki tudott tartani megértő, emberileg közvetlen, politikasemleges magatartása mellett. Az 1990-et követő években ugyanis a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének munkatársai színes skálán kapcsolódtak be a politikai életbe. Rajta kívül volt parlamenti képviselőnk a Magyar Demokrata Fórum és a Fidesz színeiben, mások a városi képviselő-testületben jutottak szerephez, de ez az intézeti életben nem vezetett politikai vitákhoz, torzsalkodásokhoz, legfeljebb apró, könnyen megbocsátható fricskákhoz. A Politikatörténeti Alapítvány kuratóriumának 2004–2015 között betöltött elnöki megbízatása azt igazolhatta, hogy a politikai életből való formális távozása ellenére sem keltette a világnézeti közömbösség látszatát, vállalta baloldali érzelmeinek további nyílt kifejezését. Kuratóriumi megbízatása során alakította ki együttműködését a Politikatörténeti Intézet vezetőjével, Földes Györggyel.

Talán kissé meglepő lehet, hogy őszinte baloldali meggyőződése ellenére hívó ember volt. Tanárként – az értelmiséget kisvárosi szinten figyelő és ellenőrző Debrecenben – 1990 előtt nem feltétlenül gyakorolhatta vallásosságát. Ezt követően azonban igyekezett eleget tenni a római katolikus vallása által megkövetelt előírásoknak. Képviselősége idején csatlakozott az MSZP 1990-ben alapított hívó tagozatához, ami hozzásegítette több egyházi vezetővel kötött ismeretséghez, de az egyház helyi vezetőivel is – mint például az 1993-ban felállított Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Püspökség első főpásztorával, Bosák Nándorral – haláláig személyes kapcsolatot ápolt. Említett parlamenti felszólalását is hitéből fakadó reménnyel zárta: „Befejezésül még egy hitemről hadd szóljak: Szent Pál apostol a zsidókhöz írt levelében mondotta, hogy a hit a reménylett dolgok valósága. Távolról sem kívánom profanizálni a Szentírás szövegét, mégis engedtessek meg nekem, hogy higgyek abban: az egyházakkal kapcsolatos, ma még csak reménylett változások valósággá válnak.”⁴

⁴ Uo.

Munkásságát mind Debrecen városa, mind az országos fórumok elismeréssel, kitüntetésekkel jutalmazták. Városa önkormányzata Csokonai-díjjal (1995), a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Bocskai István-díjjal (1997) ismerte el. A szakszervezet és a szakmai egyesületek javaslatára kapta meg a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója (1970), a Munka Érdemrend ezüst fokozata (1985) kitüntetések, és a Pázmány Péter-díjat (1994). 2005-ben a Magyar Köztársaság Érdemrend tisztikeresztje, 2015-ben a Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetésben részesült. 2008-ban lett Debrecen Megyei Jogú Város díszpolgára. A felsőoktatási együttműködésért az Eperjesi Egyetem kétszer tüntette ki. 2022-ben az agrártörténeti kutatásokban elért kiváló eredményei, a felsőoktatásban vállalt feladatainak példaértékű teljesítése és a tudományos élet szervezésében elért sikerei alapján Kosáry Domokos-díjat kapott.

Munkatársai, egykori tanítványai előtt emlékét valójában persze talán nem is annyira publikációi, egyetemi és konferenciákon elhangzott előadásai őrzik, hanem közvetlen, vonzó egyénisége. Bármilyen közegben képes volt szinte azonnal a társaság középpontjává válni, szakmai vitákat „megmagyarázni”, számunkra eldönteni a nyilvánosság előtt aligha vállalható, néha kissé talán kategorikusnak látszó megállapításaival. De szívesen mesélt személyes élményeiről, történésekről, politikusokról, akiknek komolynak látszó szerepjátszásait frappáns helyzetfelismerő válasszal tudta hiteltelenné tenni. Szívesen emlegette, hogy amikor az egyik (akkor) ellenzéki képviselő (nevét borítsa homály) a parlamenti ülésen arrogáns hangnemben a választóival való szembenézést kérte rajta számon, azzal válaszolt, hogy ő egyéniként jutott be az országgyűlésbe, személy szerint ismeri választókörzete sok lakosát, és azok is őt, de vajon vitapartnere, aki országos listán jutott be, hány választójával tud személyesen szembenézni. A magánéletben pedig igyekezett megteremteni a lehetőségét annak, hogy barátaival, kollégáival, tanítványaival minél többet találkozhasson. Nemcsak egyetemi irodája állt nyitva bárki előtt, hanem (bár inkább csak fiatalabb éveiben) lakása ajtaja is. Aktív szereplője volt az évente megtartott hallgatói esteknek, ahová a bor is rendszerint az ő mádi pincéjéből került ki. A szűkebb, de

egyre bővülő baráti kör számára a mádi szőlő is fontos találkozóponntá alakult, hiszen a meghívottak részt vehettek a mádi szüreten, ahol az előző esti pincelátogatás, majd a munka mellett nyílt lehetőség a beszélgetésre.

A szakmában, előadásain, magánbeszélgetésein Orosz István elsősorban gyors felfogóképességével, lényegre törő megállapításokkal tűnt ki. Közhelyszerűen ismert, lerágott csontként kezelt témákat is tudott új megvilágításba helyezni, új összefüggéseket feltárni. Széles körű olvasottsága hatalmas lexikális tudás birtokába juttatta, amivel bármely vitapartnerével szembe tudott szállni. De nevelő egyéniség is volt, aki – bár Orosz István-iskoláról nem szoktunk beszélni – méltón tudta közvetíteni mestere, Szabó István örökségét. Ezt folytatta egyetemi tanszékén és intézetében, hogy munkája a tanítványai közül kikerült akadémikusok, professzorok, középiskolai tanárok tevékenységében folytatódjék.

ifj. Barta János

Fiatal pár az ózdi Roób pihenő és kilátóhelyen,
háttérben a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt-vel, 1943-ban.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Horváth József

1945 a munkahelyeken

APOR PÉTER

1945 és a munka állama: populista kormányzás és alternatív demokrácia

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.2>

A második világháború utáni politikai fordulat szoros összefüggésben állt a munka fogalmával. Az 1945-ben bekövetkező politikai változások lényegét az új politikai elit számos csoportja azonosította a munka államának megteremtésével. A hazai kommunista vezetők 1944. október eleji javaslata, amelyet eredetileg a háború után elfogadandó pártprogramhoz készítettek, az újjászülető magyar államot lényegében a munkát végzők nagy, intézményes szervezeteként határozta meg. „[Az állam] legelsősorban a munkásosztályra és a parasztságra, a magyar nép nagy többségét kitevő és szilárdan demokratikus két osztályára, de úgyszintén a magyar társadalom összes dolgozó rétegeire (kisiparosság, értelmiség stb.) kíván támaszkodni.”¹ Hasonlóképpen fogalmazott a Szociáldemokrata Párt 1945-ös akcióprogramja is: „A felszabadított és újjáépített ország nem lesz többé a harácsolók, a kizsákmányolók, a haszonélvezők szabad vadászterülete, hanem a dolgozók boldog, békés hajléka.”² Az új magyar kormány céljait láthatóan a munkavégzéshez való viszony fogalmaiban határozta meg. „Valamilyen munkahelyet mindenkinek választania kell” – jelentette ki Tildy Zoltán

* Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

¹ RÁKOSI Sándor–SZABÓ Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979. 25–26.

² BALOGH Sándor–IZSÁK Lajos (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1944–1988*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 41.

miniszterelnök 1946. január elején, Szegeden tartott program-beszédében.³

Az állam és a fizikai munkát végzők közti szoros kapcsolatot elsősorban az újjáépítés közvetlen szükségletei határozták meg. Az infrastruktúra és a géppark nyomasztó hiányával küszködő újjáépítési hatóságok döntően a testi munkaerőre számíthattak leginkább. A munka államát ezzel egyidejűleg az új politikai elit ugyan eltérő, de ebben a tekintetben mégis egymáshoz illeszkedő ideológiai-kulturális gyökerei is alakították. A munka államának 1945-ös programja elválaszthatatlan a munkásönkormányzatok különösen vidéken jelentősen megnövekedett szerepétől. Ezek az ipari és mezőgazdasági munkások tevékeny részvételén alapuló üzemi és helyi bizottságok, mint a kormányozhatóság gyakran egyedüli lehetőségei, döntően befolyásolták a nekik kiszolgáltatott politikai elit lépéseit. A munka államát hirdető elit legitimitását ugyanakkor nagyban erősítette az a tény, hogy a kormányzat és a munkát végzők közti szoros viszony nyelve ismerősen csengett a munkások számára, akiket az 1930-as évek elejétől a korabeli politikai elit hasonló módon igyekezett megnyerni saját céljainak.

A munka államára épülő politikai nyelv az 1930-as évektől kezdve egyfajta populáris, népi politika, a dolgozókat a politikai közösség részévé tevő állam ígéretét hordozta. A politikai elit, a népi értelmiségiek különböző csoportjai és az ipari és mezőgazdasági munkások sajátos együttműködése létrehozta a munka populista államának egy változatát. A populizmust általában a demokratikus rendet fenyegető és aláásó politikai programnak és ezért a demokratikus politikával szemben álló alternatívának szokás tekinteni.⁴ Ebben a vonatkozásban a populista politika a liberális demokráciát leromboló diktatúrákhoz, a fasizmushoz és a kommunizmushoz köthető.⁵ Miközben ez a nézőpont joggal

³ *Magyar Alföld*, 1946. január 1. 1.

⁴ Roger EATWELL–Matthew GOODWIN: *National Populism. The Revolt against Liberal Democracy*. Pelican, London, 2018. 84–86.

⁵ Sabrina P. RAMET: *Alternatives to Democracy in Twentieth-Century Europe. Collectivist Visions of Modernity*. CEU Press, Budapest, 2019. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/21567689.2020.1809136>

hangsúlyozza a populizmus lehetséges káros következményeit, ezzel egyidejűleg le is becsüli az ezeket a mozgalmakat és kormányokat aládücoló társadalmi támogatás jelentőségét. A háború utáni időszak kollektív populista politikája sem egyszerű elnyomás volt; jelentős mértékű társadalmi részvételen alapult. Hasonlóképpen a 20. század szocialista diktatúrái és fasiszta államai önmagukat központi demokratikus értékek, különösen az egyenlőség valódi megvalósulásaként látták, az anyagi javakhoz való hozzáférés és a politikai részvétel tekintetében is. A kortárs populista kormányzás hasonló igényeket támaszt: önmagát a demokrácia valódi képviselőjeként, nem pedig elutasításaként fogalmazza meg.⁶ Ez egyeseket akár arra a következtetésre is vezethet, hogy a populista kormányzás a demokratikus részvételhez való hozzáférés kockázatos, de mégiscsak kipróbálásra érdemes alternatívája.⁷ A populizmus azonban nem demokrácia. Az egyneműsített nép kizárólagos képviselőjeként fellépő populista kormányzás tagadja a pluralizmust, és a polgárok politikai részvételét a kormány akaratának rendeli alá. Jan-Werner Müller szavaival a populizmus nem kínál eszközöket a képviselői demokrácia jobbá tételéhez, hanem csupán társadalmi veszélyekhez vezet.⁸

Az alábbi tanulmány annak a populista kormányzást meghatározó feszültségnek a feloldására tesz javaslatot, amely a társadalmi részvétel ténye és a szabadságjogok elnyomása között húzódik. Amellett érvel, hogy a populista kormányzás nem a demokrácia alternatívájaként, hanem egy alternatív demokráciaként jeleníti meg önmagát. A háború utáni Magyarországon a munka állama a liberális-képviselői demokrácia alternatíváját ígérte, miközben az ipari és mezőgazdasági munkásokat a kormányzati politikák közvetlen ellenőrzésében való részvételre ösztönözte. Mindazonáltal, miközben ez az alternatív demokrá-

⁶ Jan-Werner MÜLLER: *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. Yale University Press, New Haven, 2011. 4., 84., 116–117., 158.

⁷ Takis S. PAPPAS: *Populism and Liberal Democracy. A Comparative and Theoretical Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 2019. 241., 259. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198837886.001.0001>

⁸ Jan-Werner MÜLLER: *What is Populism?* University of Pennsylvania Press Philadelphia, 2016. 6., 11., 20., 50., 56., 103.

cia utakat nyitott a politikai részvételhez, hosszú távon csupán kihasználta ezeket a kereteket a fegyelmezés és a kirekesztés mechanizmusainak kiterjesztése érdekében.

A politikai nyelv változásai 1945 után

Az 1945 utáni politikai nyilvánosság⁹ legfontosabb állítása alighanem az volt, hogy az új társadalomban a fizikai munkát végzőkre kiemelt szerep vár. Ez az új világ a munkára épül majd, és mindenkinek dolgoznia kell – fejtette ki Gyuska János, a Magyar Kommunista Párt (MKP) Békés megyei titkára és Kurunczi Péter, Békéscsaba Nemzeti Bizottságának szociáldemokrata elnöke közösen a városi üzemekben.¹⁰ A különböző gyűléseken részt vevő munkások rendszeresen hallhatták, hogy a háború utáni újjáépítés és az új társadalom felépítése is az ő kétkezi munkájukon alapszik. Ahogy Dukász Imre békéscsabai MKP-szónok fogalmazott: „Önök képezik a káderét [sic!] a munka nagy hadseregében.”¹¹ Hasonló elemekre épült a munkásokat megcélzó politikai kultúra az Alföld mezőgazdasági jellegű területein is. A *Magyar Alföld* című szentesi napilap 1945. május végén vezércikkben szögezte le, hogy a munka a társadalmi együttműködés alapja, és megfeszített munka nélkül nem lehet újjáépíteni az országot. Mezőgazdasági igaerő és szerszámok híján ezt a munkát kézi erővel kell végrehajtani – hangsúlyozta az írás.¹² Kossa István, a Szakszervezeti Tanács főtitkára 1945 májusában, egy miskolci szakszervezeti gyűlésen hasonlóan, ám némileg patetikusabb stílusban beszélt ugyanerről. Ahogy a gyűlésről tudósító

⁹ Ehhez lásd: FEITL István: Rendszerváltás a politika nyelvében – 1945–1949. In: FEITL István–IGNÁCZ Károly (szerk.): *Régi és új világ határán – 1945 története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 46–72.

¹⁰ Jegyzőkönyv az Alföldi Első Gazdasági Vasút üzemi bizottság pártszervezetének alakuló üléséről. Békéscsaba, 1945. május 17. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BéML) XXXV. 20. f. 68. ó. e. 26. Újjáépítési gyűlés jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. június 26. MNL BéML XXXV. 20. f. 11. ó. e., 19.

¹¹ Újjáépítési gyűlés jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. június 26. MNL BéML XXXV. 20. f. 11. ó. e. 20.

¹² Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27. 1.

cikk címe fogalmazott: „A magyar dolgozók csodálatos ősereje az ország újjáépítésének egyedüli alapja.”¹³

A magyar kormányt nem valamifajta elvont moralitás vezette, amikor a munkavégzést állította politikájának középpontjába. A második világháború utáni politikát egész Európában az újjáépítés programja határozta meg, amelynek elsődrendű célja a termelés beindítása és a gazdaság talpra állítása volt. Az egyes kormányok és a közigazgatás feladata azonban sehol sem volt egyszerű. Magyarország, bár területét a hadműveletek viszonylag rövid ideig érintették, a súlyos háborús károkat szenvedett országok közé tartozott. A termelőeszközök, gépek és igásállatok nagy részét a visszavonuló német csapatok magukkal vitték, vagy megsemmisültek a harcok során. A közlekedési eszközök, vasutak, közutak, hidak jórészt romokban heverték, és használhatatlanok voltak. Az országban lényegében nem volt sem tőke, sem hitel.¹⁴ A gazdaságért felelős hatóságok rendelkezésére alig állt a fizikai munkán kívül egyéb erőforrás. Ugyanakkor ezt sem volt egyszerű előteremteni: a kormányzatnak, legalábbis 1946-ig, krónikus munkaerőhiánnyal kellett szembenéznie.¹⁵ Az újjáépítés politikája számára nélkülözhetetlen volt, hogy megteremtse a munkavégzés anyagi és intézményi feltételeit, illetve hogy növelje a bevonható munkaerő mennyiségét. „Több kézi erő kell”, és „több munkaalkalom” – fogalmazta meg a földreform jelentőségét a Független Kisgazdapárt (FKGP) részéről dr. Rényi Andor.¹⁶ Nagy Imre földművelésügyi miniszter 1945 februárjában a magyar pa-

¹³ *Szabad Magyarország*, 1945. június 9. 3.

¹⁴ KAPOSÍ Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002. 324.; PETŐ Iván–SZARÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 19.; BEREND T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 11.

¹⁵ BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009. 29–30.

¹⁶ A pártok együttműködése a földreform és a demokrácia diadalában. *Magyar Alföld*, 1945. április 4. 1.

rasztságnak szánt programjában általános érvénnyel állapította meg, hogy „a magyar újjászületés egyetlen feltétele a munka”.¹⁷

Habár az újjáépítés gazdasági szükségletei hozták magukkal, a fizikai munka kiemelt megkülönböztetése fontos következményekkel járt a politikai cselekvés mibenlétének meghatározása során. Az újjáépítés politikája ugyanis szoros, mintegy intim viszonyt teremtett az állam és a kétkezi munkát végzők között. Nagy Ferenc, aki 1946 februárjában Tildyt követte a miniszterelnöki poszton, egy brosúrában foglalta össze és népszerűsítette a kisgazdák politikáját. E dolgozatban Nagy a következőképpen fogalmazott az ország gazdasági életének újjászervezését irányító alapelvekről: „Mi az alapja a gazdasági élet újjászervezésének? Elsősorban a magyar nép munkaszeretete és áldozatvállalása, majd pedig a termelés alapját képező javak és eszközök okszerű felhasználása.”¹⁸ Nagy programjában további követelményeket is meghatározott: „Vigyázni kell arra, hogy a magyar nép munkakészségét ezekben a szörnyű nehéz időkben semmiféle káros befolyás meg ne rontsa. Azután okosan kell felhasználni a termeléshez még rendelkezésre álló eszközöket. Tulajdonilag közelebb kell vinni a dolgozó embert az egyéb termelési tényezőkhöz. Így a dolgozó kisemberek tulajdonába kell adni a földet, és nagyobb befolyást kell biztosítani a munkásnak is a maga termelő területére. Meg kell teremteni a gazdasági demokráciát.”¹⁹ Az állam és a fizikai munkavégzés közti szoros kapcsolat szükségessé tette, hogy a kormányzat jogi, gazdasági és politikai védelemben részesítse a dolgozókat. Tildy Zoltán *Felelősségünk és kötelességünk* című cikkében, amelyben kifejtette, hogy az FKG az építés pártja, hangsúlyozta: különösen fontos minden dolgozó réteg szociális biztonságának megteremtése, hogy elkerülhetővé váljon a munkanélküliség, nélkülözés, éhezés és betegség „sötét réme”.²⁰

¹⁷ Nagy Imre: A föld népéhez. *Magyar Alföld*, 1945. február 16. 1.

¹⁸ Néhány kérdés a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt programjából. In: Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956*. Pannónia Kiadó, Pécs, 1994. 208.

¹⁹ Izsák Lajos: I. m. 208–209.

²⁰ TILDY Zoltán: *Felelősségünk és kötelességünk*. *Kis Ujság*, 1945. március 31.

Az újjáépítés fizikai munkát kiemelő gyakorlatai nyomán egy átfogó politikai cselekvési program körvonalai rajzolódtak ki. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944-ben napvilágot látott, lényegében a háború utáni magyar kormány hivatalos programjának tekinthető dokumentuma külön fejezetben foglalkozott a munkásbiztosítás kiterjesztésének és autonómiájának kérdésével, a segédek jogi védelmével, illetve a munkanélküliség megelőzésével és munkahelyek teremtésével. A dokumentum ezenkívül jelentős béremelést követelt, és szükségesnek tartotta a sztrájkjog biztosítását, a földreform minél előbbi végrehajtását, a nyolcórás munkanapot, a fizetett szabadságot, a női és gyermekmunka jogi védelmét, valamint a kollektív szerződések megkötését.²¹

Az újjáépítés és a kétkezi munka közti szoros viszony következtében a politikát irányító személyeknek és intézményeknek nem igazán volt lehetőségük arra, hogy semlegesen forduljanak a fizikai munkát nem végzők felé. A Szovjetunióból hazaérkező kommunista, Nógrádi Sándor 1945. szeptemberi miskolci választási beszédében hangoztatta: „Aki ebben az országban termelőmunkát nem végez, az ne is egyék! (*Nagy helyeslés.*)”²² 1946 januárjában – korábban említett beszédében – Tildy is világossá tette, hogy „azok, akik nem érnek rá dolgozni, mert pénzt keresnek, megtanulják a munka becsületét”. A miniszterelnök javaslata szerint mindazokat, akik nem akarnak dolgozni, ki kell zárni a kenyérellátásból és a boldogulás lehetőségeiből.²³ A kormányprogram vezérelveit a Csongrád megyei baloldali sajtó közérthető népnyelvre fordította át: „A tömeg látja, hogy aki dolgozik, annak nincs, s aki nem dolgozik, annak van. S ebből a tömeg, gondolkodása révén, levonja a végső következtetést: mindenkinek dolgozni kell, s akkor mindenkinek kevesebb fog jutni a munkából és több

²¹ SZABÓ Bálint (szerk.): *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976. II. kötet.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 10–14.

²² Tiszta, fegyelmezett, demokratikus választást kíván a Magyar Kommunista Párt. *Szabad Magyarország*, 1945. szeptember 11. 3.

²³ *Magyar Alföld*, 1946. január 1. 1.

a kenyérből. A tömeg nem fejeket követel, a tömeg azt követeli, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék.”²⁴

Az eliteket követve a helyi politika nyelve is villámgyorsan kettéosztotta a társadalmat: „Vannak, akik pusztá henyelésből élnek, eszik a mások által megtermelt kenyeret.”²⁵ Ez a nyelvezet ugyanakkor nem csupán a baloldali sajtó sajtója volt: hasonló stílus és képek jellemezték a kisgazdapárti lapokat is. A *Miskolci Hírlap* 1945 elején a fizikai és szellemi dolgozók panaszairól elmélkedve állapította meg, hogy azok „láthatóan feltűnő és értékes, alkotó és teremtő munkájuk után még a szerény mindennapi kenyeret is alig tudják megkeresni”. „Ezzel szemben áll ma egy másik társadalom – folytatta a szerző –, amelyik a világon semmit nem dolgozik, állása, foglalkozása, műhelye, még bejelentett lakása sincs, és vidáman, gondtalanul él.”²⁶ Ebben a világban két radikálisan különböző csoport létezett: a dolgozó és a nem dolgozó testek társadalma, vagy amiképpen a *Magyar Alföld* nemes egyszerűséggel megfogalmazta: „a dolgozók és henyék világa”.²⁷

A fizikai munkához való viszonynak ebben a közegben közvetlen politikai jelentősége lett. Ebben az összefüggésben nem dolgozni tudatos, a társadalmi-közösségi érdekekről megfélemlítő választásnak tűnt. A háború utáni politikai nyelvet formálók többsége számára ezt az elképzelést – bár a fizikai munkát nem végzők széles csoportjaira vonatkoztatták – elsősorban a fekete-piac és a feketézők jelensége tette kézzelfoghatóvá. „Van egy rétege a társadalomnak, amely a becsületes munka helyett a könnyen élést, a lebzselést és a feketézést választotta” – írta a *Magyar Alföld* 1945 júniusában.²⁸ A Békés megyei kommunista lap szerzője úgy vélte, hogy akik nem vesznek részt a fizikai munkában, azok terhet jelentenek a munkát végzők számára, haszontalanok, és hátráltatják az újjáépítés sikerét. „Nehezen számíthat az újjáépítés műve azokra, akik délelőtt ágyban lebzselnek, délután kártyacsatákat vívnek, éjjel pedig »szerző« utakra sompolyog-

²⁴ W. M.: Az üres has rossz tanácsadó... *Magyar Alföld*, 1945. november 1. 1.

²⁵ Nem munkakényszer. I. m.

²⁶ KÓRAKÓ Béla: Ember a demokráciában. *Miskolci Hírlap*, 1946. január 13. 1.

²⁷ TARDOS István: 36 év munkája. *Magyar Alföld*, 1945. november 1. 1.

²⁸ A házmegbizottak. *Magyar Alföld*, 1945. június 19. 1.

nak.”²⁹ Nem dolgozni így egyúttal politikai elkötelezettségnek is látszott. Az SZDP észak-magyarországi lapja úgy fogalmazott, hogy van „egy réteg, amely szalonképes rablásból él, szórja a milliókat, házi murikon pezsgőzik, dorbézol. [...] A dorbézolás semmiképpen nem magánügy. Tisztességes munkából senki sem tud ma annyi pénzt keresni, hogy tivornyákra teljék.”³⁰ „Aki ma nem dolgozik, aki munkájával nem járul hozzá romokban heverő szerencsétlen hazánk újjáépítéséhez, az ellensége a magyar nép közös ügyének, a demokráciának, és ne számítson arra, hogy a földreform során földhöz jusson” – jelentette ki Nagy Imre 1945 eleji beszédében.³¹

Az újjáépítés felelős kormányának el kellett érnie, hogy azok, akik még nem dolgoztak, dolgozókká váljanak. Ahogy az SZDP programja fogalmazott: meg kellett teremteni az „általános, tehát mindenkire kiterjedő munkakötelezettséget”.³² A földreformrendelet mellett az új kormány egyik legfontosabb első intézkedése éppen a közmunkarendelet és a munkakényszer bevezetése volt.³³ Ezek a rendelkezések azt célozták, hogy a fizikai munkában részt nem vevő társadalmi csoportokat, a feketézőket, értelmiségieket és vagyonosokat – akik „önhibájukból rendszeresen munkát nem végeznek [...] (munkakerülők)” – betereeljék a munka világába. Az újjáépítés gyakorlatai felől nézve a politikai cselekvés célja nem nagyon lehetett más, mint növelni a dolgozók, és visszaszorítani a nem dolgozók létszámát. A tavaszi vetések minél hatékonyabb elvégzése érdekében például a Csongrád megyei vezetés is elindította „Harc a vetésért” akcióját, amelyről 1945. február közepén tartott ismeretterjesztő tájékoztatót Mikecz János, Csongrád megye közgyűlésének képviselője, aki a szentesi MKP-szervezet egyik vezetőjének is számított. Az akciót támogató *Magyar Alföld* arra szólított fel, hogy „igénybe kell venni

²⁹ Tévelygő ifjúság. *Viharsarok*, 1946. február 2. 1.

³⁰ A hiénák dárídója. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 23. 3.

³¹ NAGY Imre: I. m.

³² BALOGH Sándor–IZSÁK Lajos: I. m. 41.

³³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 4000 ME számú rendelete az újjáépítési közmunka-kötelezettség szabályozásáról. 1945. június 27. *Magyarországi rendeletek tára 1945.* 204., 206.

a kézi munkaerőt, csatasorba állítani minden férfit és nőt, aki használni tudja a két kezét”.³⁴

A helyi elitek erőfeszítései azonban nem kizárólag a hagyományosan testi munkát végző csoportok mozgósítását célozták meg. „Az öregebbek méhészkedjenek, kosarat fonjanak, gondozzák a beteg jószágot. A női munkaerőre is nagy feladatok várnak. Ahol férfinhiány van, a szántás, vetés is az ő nyakukba szakad, amellet még baromfit kell nevelni, kendert termelni, gondoskodni szövőszekekről, általában fejleszteni a háziipart. A gyermekekkel meg kell kedveltetni az angóranyúl- és selyemhernyó-tenyésztést. Mindenki termeljen nemzetünk jövője érdekében” – hirdette meg Szkladán Ágoston, az MKP Észak-magyarországi Területi Titkárságának munkatársa a *Szabad Magyarországnak*.³⁵ A munkaerő igénye a helyi hatóságok figyelmét gyorsan a még nem dolgozók felé fordította. Békéscsaba város képviselő-testülete 1945. november 8-án határozott a helyi közmunkarendelet szövegéről. Ennek 10. paragrafusa – többek között – így fogalmazott: „Aki a reá bizott munkát rendesen, kellő szorgalommal nem végzi, vagy a közmunka alól bármily okkal jogtalanul kiszabadul, s azt meg sem váltja, elsősorban 5-30 napig terjedő időre helyi, ismétlődés esetén 1 hónaptól 6 hónapig terjedő időre vidéki ingyenes [sic!] munkatáborba utalandó.”³⁶

Sok helyi hatóság etnikailag is megkülönböztethetőnek vélte a munkát nem végző társadalmi csoportokat. 1945 októberében kötelezték a kitelepítésből kimaradt német nemzetiségű gazdákat földjeik megművelésére.³⁷ A szentesi *Magyar Alföld* szerint ugyanis a „sváb községekben az elmenekült vagy internált volksbundisták földjét nem művelték meg az itthon maradottak, vagy az itt élők elhanyagolják földjük művelését”.³⁸ A lap nem volt jobb véleménnyel a később mégis hazatérőkről sem. „Érdekes

³⁴ *Magyar Alföld*, 1945. február 18. 1.

³⁵ SZKLADÁN Ágoston: Mindenki vegye ki részét a tavaszi munkából. *Szabad Magyarországnak*, 1945. február 23. 2.

³⁶ Jegyzőkönyv Békéscsaba város képviselőtestületének 1945. évi november hó 8-án tartott rendes közgyűléséről. Békéscsaba város közgyűlési jegyzőkönyvei. MNL BéML V. 81 17. k. 18.

³⁷ *Magyar Alföld*, 1945. október 19. 4.

³⁸ Internálják a hanyag földtulajdonosokat. *Magyar Alföld*, 1945. október 18. 1.

tűnet az, hogy ezek a »visszaszivárgók« semmiféle munkát nem vállalnak, mert idejüket a sokkal jövedelmezőbb feketézésre és csempészkedésre fordítják” – így viszont a szántás-vetés munkáját, vagyis a jövő évi kenyeret veszélyeztetik.³⁹ A politikai elit hamarosan felfedezte a cigányok problémáját (a „cigányproblémát”) is, amit a munkátlanság világába való belesüppedésük következményének tekintett, és amelyet a romák rendszeres fizikai munkába való bevonása útján vélt lehetségesnek felszámolni.⁴⁰

A gazdasági szükségből következő, a fizikai munkát végző személyeket tömegesen megteremtő általános munkakötelezettség hamarosan átfogó társadalomátalakító vállalkozássá vált. Nagy Ferenc miniszterelnök számára a kétkezi dolgozók privilegizálása és védelme önmagában nem jelentett biztosítékot az újjáépítés programjának sikerére: „A termelési tényezőkkel való szigorú gazdálkodás azt is jelentheti, hogy akinek a munkaterületén a munkalehetősége megszűnt, olyan területen kell folytatni munkáját, melytől eddig távol volt s amelytől eddig hagyományok és társadalmi előítéletek választották el. Ez világosan azt jelenti, hogy testi munkát kell végezni sokaknak azok közül is, akik eddig csak a szellemi munka területén tevékenykedtek.”⁴¹ („Senki nem születik íróasztal mellé” – szögezte le a *Magyar Alföld*.⁴²)

Az 1945 utáni politikai elit az újjáépítés feladatát többek között a munkátlanság világába való nagyszabású beavatkozásként, illetve az az ellen való általános támadásként látta. A hazai illegális kommunista vezetők által készített, a jövő magyar államára vonatkozó tervezetek attól tartottak, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek a munkavégzést veszélyeztetik, ezért a dolgozók védelme szükségessé teszi tevékenységük korlátozását és visszaszorítását. „A népköztársaság gazdasági politikája nem irányul a tőke kisajátítására. De alkotmányába iktatja a munka jogát. Ezért a tőke, a magántulajdon olyan gyökeres megreformálását tűzi ki közvetlen feladatául, hogy azok a

³⁹ Svábok garázdálkodásai Magyarországon. *Magyar Alföld*, 1946. január 5. 2.

⁴⁰ KÁLMÁN András: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 1946/8–9. 656–658.

⁴¹ IZSÁK Lajos: I. m. 209.

⁴² Nem munkakényszer. I. m.

kizsákmányolás és spekuláció eszközeivel, a munkanélküliség felidézésével, a házi- és kisipar, valamint a kiskereskedői réteg és értelmiség elnyomásával ne szolgálhassanak a munkásosztály és parasztság, valamint a többi magyar dolgozó réteg gazdasági jólétének, érvényesülésének és boldogulásának akadályozóivul.⁴³

A politika, amelynek középpontjában a dolgozók védelme és a munka világának kiterjesztése állt, sajátos erkölcsi tartalomra támaszkodott. A 19. század közepe óta Európában, így Magyarországon is többféle politikai és vallásos eredetű nyelv épült a munka és munkátlanság, a dolgozó és nem dolgozó test szembeállítására, amelyek alapjaiban határozták meg a Marx által kidolgozott ideológiai rendszert is. A munka a közgazdaság és a filozófia számára egyként a hasznos, alkotó tevékenységet jelölte, amely társadalmi és egyéni értelemben is értéket teremtett. Az ezzel szembeállított munkátlanság a nem hasznosuló, elvesztegetett időt, morális értelemben pedig az ehhez hasonló életet jelentette. A munka olyan érték lett, amely egyszerre lehetett a társadalomszervezés értelme, illetve az egyént és a közösséget jobba tévő morális és kulturális eszköz.⁴⁴ A munkavégzéshez kapcsolt kulturális-morális jelentéseket az MKP és a SZDP marxista gyökerű politikai nyelve is megörökölte.

Az FKGK vezetőinek gondolkodását, bár azt inkább a paraszti környezet, a falusi kisbirtokos gazdák kulturális tapasztalatai formálták, hasonlóképpen átszótték a kétkezi munkához kapcsolt morális jelentések. Nagy Ferenc, a párt programadó politikusa, 1946-tól miniszterelnök, aki már az 1930-as években is a párt fő publicistájának számított, a Baranya megye déli részén fekvő Bissérről, gazdálkodó paraszti családból származott. Tildy Zoltán, a párt elnöke, aki az 1920-as évek elején Szennán, majd 1933-tól a Békés megyei Szeghalom községben volt református

⁴³ RÁKOSI Sándor–SZABÓ Bálint: I. m. 26.

⁴⁴ Werner CONZE: Arbeit. In: Otto BRUNNER–Werner CONZE–Reinhart KOSELLECK (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1972. 154–215.; Jürgen KOCKA: Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, 2001/5–6. 5–17.; Keith McCLELLAND: Time to Work, Time to Live. Some Aspects of Work and the Reformation of Class in Britain, 1850–1880. In: Patrick JOYCE (ed.): *The Historical Meanings of Work*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987. 184.

lelkész, a Somogy megyei gazdák és a tiszántúli paraszti világ közvetlen élményét hozta magával a politikai nyilvánosságba. Mindkettőjük számára meghatározó élmény volt a nagybirtok kistermelőket nyomasztó súlya, valamint a kisbirtokosok eladósodása. Tildyre különösen nagy hatást tett a népi írók gondolkodása. Barátságba került Móricz Zsigmonddal, 1924-ben pedig, Tahitótfaluban töltött lelkészi szolgálata idején létrehozta a Sylvester Nyomdát, ahol a népi írók több jelentős munkája is megjelent. Tildy, Nagy Ferenc és a népi mozgalom – egyébként sokszínű – politikai nézeteit jelentős mértékben a közvetlen munkavégzésen (is) alapuló kistulajdonosi és a kistermelői életforma moralitása határozta meg.⁴⁵

Az 1945 utáni politikai beszéd azonban nem egyszerűen a munka és munkátlanság ellentétének kulturális hagyományát folytatta és erősítette meg. A kétkezi munka kiemelésének gyakorlatai és a munka társadalmának kormányzati nyelve lehetővé tették, hogy az 1945 utáni új politikai elit különböző csoportjai megfogalmazzák az állam milyenségéről alkotott elképzeléseiket, egyszóval meghatározzák az állam identitását, illetve kidolgozzák azt az eszköztárat, amely lehetővé teszi a politikai cselekvést is. A dolgozók megtalálása és a róluk való gondoskodás széles körű hirdetése azt sugallta, hogy az új állam valamilyen módon a nép érdekeinek kifejeződése lett. A munka államáról szóló nyelv lehetővé tette, hogy az új politikai elit csoportjai világosan megkülönböztessék magukat és államukat más szerveződésektől – elsősorban saját időbeli elődjüktől. Az 1945 utáni politikai és kulturális elit az államot a háború előtti régi világgal való határozott szakításként látta. Az új politikai elit csoportjai szemében a munka új társadalmát a dolgozókról elfeledkező és a népet elnyomó múlt igazságtalanságainak felszámolása volt. A fizikai munkavégzés által körvonalazott populáris állam sajátos „népi” demokráciát ígért, ahol jogos elvárás lehet, hogy az állam elsődleges feladata a dolgozók kiváltságos helyzetének megteremtése,

⁴⁵ HAAS György: *A nemzet reménye volt. Nagy Ferenc miniszterelnök élete*. Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány, Budapest, 2008. 9., 12., 23., illetve 38.; HAAS György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete*. Magyar Napló, Budapest, 2000. 24–28., illetve 41.

védelve és a róla való sokrétű gondoskodás. A háború utáni politikai elitet számos dolog megosztotta, az ipari és földmunkásokat megszólító populáris politika, a „munka” és a „dolgozók” társadalmának víziója azonban jelentős mértékben össze is kötötte őket.⁴⁶ A nem dolgozókat dolgozóvá változtató nyelv, a formálódó populáris politika nyelve közös eredmény volt. Az 1945 utáni populáris politika olyan nyelv volt, amely politikai és morális mondanivalóját a kétkezi munka kiemelése segítségével tette közölhetővé, a politikai cselekvés lényegét pedig a nem dolgozókat dolgozóvá, a munkátlanság világát a munka világává való átalakításában határozta meg.

A munkások politikája

1944-ben és 1945-ben a közösségi alapú önkormányzatiság különböző formái lényegében átvették a helyi politikai közösségek szabályozásának feladatait. „[S]aját bajainkat és ügyeinket magunk intézzük” – jelentették ki a békéscsabai MÁV mozdonyvezető szakcsoportjának tagjai 1944 decemberében. Az alakuló ülést megnyitó szakszervezeti tag figyelmeztette a résztvevőket, hogy „ma nem az a helyzet a szervezkedésben, hogy feljebbvalóink irányítsanak, mint eddig”.⁴⁷ A gyári és üzemi bizottságok az ország egész területén elterjedtek. A társadalmi önszerveződés és öngazgatás ilyen formáit 1945 után leginkább a közszolgáltatások, a közigazgatás, a közlekedés és a távközlés hiánya hozta létre. A háború után számos, a kormányzat által kezelt közellátási cikket, élelmiszert, ruhát és tüzelőt az üzemeken keresztül osztottak szét.⁴⁸ A szovjet csapatok közeledésével egy

⁴⁶ Az 1945 utáni politikai nyelvről és legitimitációról lásd: Mark PITTAWAY: The Politics of Legitimacy and Hungary's Postwar Transition. *Contemporary European History*, 2004/4. 453–475. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777304001894>; STANDEISKY Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 34–57.

⁴⁷ Jegyzőkönyv a békéscsabai MÁV vasutas-szakszervezet mozdonyvezetők szakcsoportjának alakuló üléséről. Békéscsaba, 1944. december 10. MNL BéML XXXV. 20. f. 69. ó. e. 2.

⁴⁸ BELÉNYI Gyula: I. m. 41.

időben a régi közigazgatás és a hagyományos elit jelentős része elmenekült, a korábbi államszervezet lényegében összeomlott. A helyüket különböző alulról szerveződő helyi önkormányzatok és bizottságok vették át, amelyek a hatalmat gyakran ellenőrizetlenül és önkényes módon gyakorolták.⁴⁹ Az üzemi bizottságok ebben a helyzetben nem csupán az egyes gyárak munkásságának élmezőnyét megszervezni kényszerülő, önálló szervezetek lettek, hanem gyakran a termelés szervezését, a nyersanyag beszerzését és a termékek értékesítését is saját kezükbe vették.⁵⁰

A háború után kiemelkedett munkásvezetők, mint az ózdi Antalköz József⁵¹ vagy a szegedi Strack Ádám vezetői hozzáállása ezt a mintát követte. Antalköz elődje, a március 29-én megválasztott Kubancsik István rendszeresen túllépte a jogszabályi kereteket, és önhatalmúlag intézkedett személyi ügyekben és kifizetésekben.⁵² A vasmű igazgatósága 1945. május folyamán levélben tette szövé, hogy „az anyagokkal való gazdálkodás, a felvétel és elbocsátás”, illetve „az igazgatósági köriratok cenzúrázása” nem tartozik az üzemi bizottság hatáskörébe.⁵³ A gyár vezetője 1945 nyarán több ízben kérte az egyes üzemi bizottságokat, hogy a gyár vagyonával ne rendelkezzenek saját hatáskörükben. A levelek arról tanúskodnak, hogy az üzemi bizottságok a gyárat vezető munkáshatóságként viselkedtek, saját hatáskörükben engedélyeket és határozatokat bocsátottak ki.⁵⁴

⁴⁹ STANDEISKY Éva: I. m. 119–125.

⁵⁰ MARK PITTAWAY: *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012. 34. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv10kmg8k>

⁵¹ Lásd az ugyanebben a lapszámban az 1945 utáni ózdi viszonyokról írt tanulmányt: NAGY Péter: Merénylet a volt párttitkár ellen. A megzabolázhatatlan Antalköz József és a forrongó ózdi kommunista párt 1945-46-ban. *Múltunk*, 2024/1. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.2>

⁵² KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. 2. rész. *Századok*, 1963/4. 811., 824.

⁵³ A központ szigorúan bizalmas levele az Ózdi Vas- és Acélgár vezetőségéhez az ózdi üzemi bizottság „hatásköri túllépéséről”. 1945. május 8. In: SZILÁGYI Gábor: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban. *Levéltári Közlemények*, 1960. 296.

⁵⁴ A Borsodnádasdi Lemezgyár vezetőjének jelentése. Borsodnádasd, 1945. június 21. In: JENEI Károly–RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest,

Ózdon a vasmű igazgatósága és üzemi bizottsága közti viták leginkább azért robbantak ki, mert a munkások képviselői olyan ügyeket is a saját feladatuknak érezték, amelyeknek kezelését a gyár vezetése hagyományosan igazgatósági hatáskörnek tekintett.⁵⁵ Ózdon az egyes üzemegységeket képviselő bizalmi testület szervezésében 1945 januárjától kezdve rendszeresen zajlottak lakáskiosztó gyűlések, ahol a munkások közvetlenül is beleszólhattak a lakások kiutalásába.⁵⁶ Az üzemi bizottság maga is osztott szét lakásokat a gyár alkalmazottai között, gyakran az igazgatósággal is vitába keveredve emiatt. Kiküldött megbízottak útján ellenőrizte a gyárba irányuló élelmiszer-szállításokat, sőt 1945. július végén a gyári kereskedelmi irodától elvéve a szakszervezet hatáskörébe utalta az élelmiszer-beszerezők kiválasztásának jogát.⁵⁷ A gyár vezetősége 1945 májusában arról panaszkodott, hogy a munkásság „mint népakaratot” önhatalmúlag követeli mérnökök és mesterek beosztásukból való felmentését és eltávolítását.⁵⁸ Novemberben a kohóigazgatóság munkatársai tettek panaszt, mert az üzemi bizottság egyik percről a másikra, bejelentés nélkül kirendelt az irodájukba egy ellenőrt. Az üzemi bizottság ugyanis nehezményezte, hogy az igazgatóság az „értelmiségi” alkalmazottaknak olyan segílyt utalt ki, amilyenben a fizikai munkások nem részesültek.⁵⁹ A szakszervezet 1946 februárjában már az ellen tiltakozott, hogy a vezérigazgatóság az

1966. 331.; Az Ózdi Vas- és Acélgár vezetőségének levele a helybeli üzemi bizottsághoz hatáskörének betartásával kapcsolatban. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 301.

⁵⁵ A Salgótarjáni Acélgár Vezetőségének bizalmas levele a Központhoz, melyben az üzemi bizottságok hatáskörével kapcsolatos kérdéseknek az Országos Üzemi Döntőbizottság által való eldöntését kéri. Ózd, 1945. november 21. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 302–304.

⁵⁶ KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. 1. rész. *Századok*, 1963a/3. 658.

⁵⁷ Az ózdi lakáselosztó bizottság jelentése működéséről és a bevezetendő új lakáselosztási szabályzatról. Ózd, 1945. november 26–27. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 304.; KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. 2. rész. 820., 822., 823.

⁵⁸ Az ózdi gyárvezetőség emlékirata az üzemi bizottsághoz a személyzettel kapcsolatos elmozdítások, áthelyezések, új munkába állítások tárgyában. Ózd, 1945. május 16. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 295.

⁵⁹ Az ózdi kohóigazgatóság jelentése a Központnak egy üzemi bizottsági tagnak a kohóigazgatói irodába történő behelyezéséről. Ózd, 1945. november 16. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 302.

üzemi bizottság jóváhagyása nélkül nevezett ki és léptetett elő munkatársakat, és ezzel egy időben követelte ezeknek a kinevezéseknek az azonnali visszavonását.⁶⁰

A szakszervezet egyébként is gyakran lépett föl a közösség életét szabályozó hatóságként. A szakszervezeti bizalmi testület levélben fordult a Nemzeti Bizottsághoz 1946 januárjában, amiben kifejtették, hogy munkájuk miatt nincs idejük a nekik kiutalt erdőrészen tüzelőfát vágni. Arra kérték a Nemzeti Bizottságot, hogy „a fa kitermeléséhez rendeljen ki Ózdon lakó olyan egyéneket, akik az ország újjáépítésében még részt nem vettek. Pl. a feketézőket, ingyenélőket, munkakerülőket”.⁶¹ Az ózdi vasgár szakszervezete januárban azért is kifogást emelt a helyi Nemzeti Bizottságnál, mert a fuvarosok a kiutalt szén-szállítmányt gyakran élelmiszerért vagy emelt áron voltak csak hajlandók leszállítani. Levelükben kilátásba helyezték, hogy ha ez az állapot fennmarad, „a munkásság erélyesebb eszközökhöz folyamodik”.⁶² A Nemzeti Bizottság elnöke hamarosan értesítette is a szakszervezetet, miszerint kérésüket teljesítve a községben kihirdetik (kidoboltatják), hogy a fuvarosok „törvényellenes eljárásukat szüntessék be, mert ellenkező esetben a munkásság erélyesebb eszközökhöz folyamodik”.⁶³

A szakszervezetek és üzemi bizottságok mellett azonban a munkások gyakran éltek a közvetlen, kollektív ellenőrzés és számonkérés eszközével is. 1945. november 17-én délután két órakor az igazgatósági iroda elé vonultak, és követelték az előlegesen felül a heti fizetés azonnali folyósítását is. A tömeg ezután átvonult az olvasókör épületébe, ahol az igazgatóság tagjait a színpadra ren-

⁶⁰ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd, tiltakozása az ózdi bányai igazgatóságnál az üzemi bizottság mellőzésével történt kinevezésekkel kapcsolatban. Ózd, 1946. február 18. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 306.

⁶¹ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd levele az ózdi Nemzeti Bizottsághoz. 1946. január 24. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BAZML) XVII. 109 1946.

⁶² A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd levele az ózdi Nemzeti Bizottsághoz. 1946. január 19. MNL BAZML XVII. 109 1946.

⁶³ Az Ózdi Nemzeti Bizottság elnökének levele a Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezetének, Ózd, 1946; illetve Dobolás. MNL BAZML XVII. 109 1946.

delte, és kérdőre vonta a fizetések elmaradása miatt. A munkások dühét az váltotta ki, hogy miközben ők nem kapták meg fizetésüket időben, a tisztviselőknek az igazgatóság az üzemi bizottság határozata ellenére is folyósította a nagy összegű segélyeket. „A tömeg azután Antalköz József Kommunista Párt vezető tagot ünnepelte, és kérte a színpadon megjelenni.”⁶⁴ A munkások már a háború alatt is gyakran cselekedtek öntevékenyen. 1944 decemberében például leszerelték és elrejtették a gépek alkatrészeit, akadályozva ezzel a gyár Németországba telepítését.⁶⁵

1944–1945 folyamán hamar megszokott lett, hogy a gyárak és üzemek munkáscsoportjai saját hatáskörükben politikai és közügyeket elrendező hatóságként kezdtek el viselkedni. A Szegedi Kenderfonógyár szövőmunkásai kollektív levélben támadták meg az üzem egyik művezetőjét, akit az egészségtelen munkakörülményekért tartottak felelősnek. A levél leginkább az öntudatos munkások saját erejükbe vetett hitéről tanúskodik. Levelüket „az általunk kiebrudalt művezetőnek” címezték, önmagukat pedig a gyár irányításában kulcsszerepet játszó közösségként ábrázolták: „Értsünk már szót egyszer, Révész úr! Ha nem tudná, nincs szükségünk Önre és az Ön munkájára.”⁶⁶ A békéscsabai Bohn Téglagyár munkásai 1945 áprilisában a gyár munkáskaszinójában tartott ülésükön maguk választották titkos szavazással az üzemvezetőt, akiről leszögezték, hogy csakis belső ember lehet.⁶⁷ A Borsodnádasdi Lemezgyár üzemi bizottsága hasonló módon tett javaslatot a gyár vállalatvezetőjének személyére 1945 májusában. A munkások szemében a megfelelő vállalatvezető nem csupán jó szakember volt, hanem „munkásbarát” is, akit legfőképpen az „írántunk való rendes gondolkodása” jellemzett.⁶⁸

⁶⁴ Az Ózdi Vas- és Acélgyár vezetőségének jelentése a Központhoz a munkás-ság megmozdulásáról. Ózd, 1945. november 18. In: SZILÁGYI Gábor: I. m. 307–308.

⁶⁵ KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. 1. rész. 652.

⁶⁶ Az ipari porméregzés írójának. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára Szeged XXXIII. 3. 25. f. 67. ó. e., 24–25.

⁶⁷ Jegyzőkönyv a Bohn M. és Társai Tetőcserép- és Téglagyár Rt. munkásainak gyűléséről. Békéscsaba, 1945. április 28. In: JENEI Károly–RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet: I. m. 308–309.

⁶⁸ Virdák Béla, a Borsodnádasdi Lemezgyár üzemi bizottsága elnökének levele az iparügyi miniszternek. Borsodnádasd, 1945. május 17. In: GÁSPÁR Ferenc–

Ezek a megmozdulások a politikai változás céljait fejezték ki: nem valamiféle múltból származtatott, hanem a közvetlen jövőben ténylegesen létrehozható ideális társadalommal kapcsolatos elképzeléseket és az állam felé irányuló elvárásokat fogalmaztak meg. Céljuk a dolgozók társadalmának és a munka államának a megteremtése volt. 1945 után a kollektív önkormányzatiság hagyományából eredő, a társadalom rendjét fenntartó, közösségi gyakorlatok közvetlen politikai szerepet játszottak: az állam közvetlen társadalmi ellenőrzésének eszközei lettek. A munkásönkormányzatiság gyakorlataiban megfigyelhető társadalmi rend sajátos *sans-culotte* ideológiát hordozott:⁶⁹ ezek a formák sokak számára tűntek megfelelő eszköznek a társadalmi szuverenitás folyamatos, közvetlen gyakorlásához. Az állam ellenőrzése azonban nem valamiféle tradicionális kiváltságok védelme érdekében történt. Célja sokkal inkább az 1945 után megszerzett, a társadalmi változás irányának meghatározására vonatkozó új jogok és lehetőségek védelme volt. Az 1946. március 9-ei putnoki tüntetés résztvevői a járási jegyzői hivatalban hagytak egy határozatot: „Követeljük, hogy a Borsod megyei Földrendező Tanács azonnal szálljon ki, hogy rendet teremtve végérvényesen befejezhessük a földreformot. Határozatilag leszögezzük, hogy a föld azé, aki megműveli, és abból egy talpalatnyit ki nem adunk, aki a földhöz nyúl, meghal. Követeljük a bányák államosításának azonnali törvénybe iktatását, a nagy iparvállalatok állami kezelésbe vételét, a harácsoló bankok állami ellenőrzését és a fekete kereskedelem azonnali megszüntetését. [...] Ez a nép ítélete. Lábhoz tett fegyverekkel állunk, s így várjuk határozatunk azonnali teljesítését.”⁷⁰

JENEI Károly–SZILÁGYI Gábor (szerk.): *A munkásság az üzemekért, a termelésért 1944–1945*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1970. 426–427.

⁶⁹ William H. SEWELL, JR.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980. 102. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511583711>

⁷⁰ A putnoki járási jegyző jelentése. Putnok, 1946. március 9. In: BERÁNNÉ NEMES Éva–PALHEGYI Ágnes–ROMÁN János (szerk.): *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. V. kötet. 1945–1948*. Miskolc megyei város Tanácsa, Miskolc, 1984. 170.

A munka világának politikai szentesítése

Az 1945 utáni populáris politika nyelve sokak számára ismerősen csengett: mintha a munka államáról szőtt, nyilvános politikai programként is megfogalmazott régi álmokat váltotta volna valóra. A politikai elit 1930-as években felemelkedő új nemzedéke szándékosan igyekezett kilépni a hagyományos elitpolitizálás keretei közül. Tette ezt többek között abból a célból, hogy az alsóbb társadalmi osztályok körében – így az évtizedben folyamatosan, 1938-tól pedig látványosan növekvő létszámú ipari munkásság között is⁷¹ – támogatásra tudjon szert tenni. A gazdasági válság nyomán kormányzati pozícióba kerülő nemzedék igyekezett mobilizálni a politikából korábban kimaradt csoportokat. Újfajta politikát ígértek, olyan új, népi politikát, amely a dolgozó csoportokat is a nemzeti politika részévé akarja és tudja tenni.⁷² Gömbös Gyula 1934–1935-ös tervei a „vertikális társadalomszervezés” megvalósítására a Nemzeti Munkaközpontra keresztül igyekeztek bevonni a munkásokat is a korporatív államba.⁷³

A Gömböst deklaráltan elődjének valló Imrédy 1938-as, „népi egységet” és „szociális igazságot” hangsúlyozó kormányprogramja hasonlóképpen, társadalmi alrendszerenként hierarchikusan megszervezett „kamarákban” képzelte el a dolgozók képviseletét.⁷⁴ A Magyar Élet Mozgalom 1939. januári zászlóbontó rendezvényén Imrédy Béla miniszterelnök hangoztatta a munkát és a munka megbecsülését, mint kormánya politikájának egyik fontos elemét.⁷⁵ Imrédy előszeretettel ábrázolta kormányát olyan vezetésként, mint amely felismerte a munkások, a dolgozó

⁷¹ Az ipari munkások létszáma 1930 és 1941 között hozzávetőleg harminc százalékkal gyarapodott. GYANI GÁBOR–KÖVER GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 337.

⁷² MARK PITTAWAY: Fascism in Hungary. In: Uó: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Selected Essays by Mark PITTAWAY. Ed. Adam FABRY. Brill, Leiden, 2014. 265–268.
DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004270329>

⁷³ VONYÓ JÓZSEF: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 218–219.

⁷⁴ SIPOS PÉTER: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 39–41.

⁷⁵ *Békésmezei Hírlap*, 1939. január 8. 1.

ember jelentőségét, és végre megadja a nekik járó tiszteletet és kormányzati védelmet. Az „érdemtelen dűskálás ideje lejárt” – fejtette ki még 1938 októberében a miniszterelnök, és a kormány célja, hogy „éhező, nélkülöző ne legyen”. Ennek érdekében a „gazdasági célok tengelyébe a munkát és földet” kívánja állítani, hogy kiegyenlítettebb jövedelmek alakuljanak ki. A miniszterelnök leszögezte: a „csalóknak, árdrágítóknak, spekulánsoknak, a nyomor és hisztéria vámszedőinek és defetistáknak pusztulniuk kell”.⁷⁶ A politika nyelve Imrédy bukása után sem sokat változott. A volt miniszterelnök politikai befolyása megmaradt, a kormánypárti sajtót továbbra is a hozzá közel álló személyek irányították.⁷⁷ A kormánypárti lapok a későbbiekben is fontosnak tartották leszögezni, hogy az újfajta politizálásnak a kisemberek gondja az egyik sarokköve. A munkás, aki mindenhol dolgozik, nélkülözhetetlen – írták cikkeikben. Külön is hangsúlyozták azt aényt, hogy míg korábban senki nem törődött velük, a kormány most új szociális intézkedéscsomagot léptetett életbe.⁷⁸

Az 1930-as évek végén a munkaügy jogi szabályozása és a szociálpolitika reformja a politikai cselekvés egyik alapvető eszköze lett. A munkavállalók jólétéről való gondoskodás nyelve a legkülönbébb csoportoknak nyújtott lehetőséget a politikában való részvételre. Az ekkor formálódó új politikai nyelv különösen fontosnak tekintette a munkavégzés materiális feltételeinek biztosítását és ebben a dolgozó személyt magát. A nyolcórás munkaidőt szabályozó 1937-es törvény, illetve a fizetett szabadságról elfogadott rendeletek körüli viták visszatérő eleme volt a fizikai munkát végzőket megillető állami védelem, valamint az életszínvonal-emelkedés biztosításának kérdése.⁷⁹ Ez a nyelv sajátos le-

⁷⁶ IMRÉDY Béla: Belső megújhodást akarunk, erőteljes nacionalista, katonás szellemű, keresztény jobboldali politikát! *Békés megyei Hírlap*, 1938. október 26. 1.; Eredetileg: Magyar út. *Függetlenség*, 1938. október 23.

⁷⁷ SIPOS Péter: I. m. 105.

⁷⁸ A munkás. *Szentesi Napló*, 1939. július 12. 1.

⁷⁹ BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalma: szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 221–222.; SZIKRA Dorottya: *A szociálpolitika másik arca: fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon*. *Századvég*, 2008/2. 35–42.

gitimációt biztosított az elit, az állam és dolgozó polgárai, a korabeli hivatalosságban megfogalmazott viszonyának. A keresztény népi politika – legalábbis a kormánypárti nyilvánosság szerint – több egészséget, lakást, testi és lelki gondozást jelentett.⁸⁰

A munkát végzők és az állam ily módon elképzelt kapcsolata gyakran hangot kapott a kifejezetten a munkásokat megcélzó politikai retorikában is. Az ország egyik legnagyobb nehézipari vállalatának, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi vasgyárának telephelyét is magába foglaló választókerület képviselője a két háború között gyakorlatilag a cég műszaki vezérigazgatója (dr. Bíró Pál [1922–1938], illetve dr. Quirin Leó [1939–1943]) volt. Az ózdi vasgyár vezetése széles körű jóléti paternalizmust folytatott, főként abból a meggyőződésből, hogy ezek az intézkedések hozzájárulnak a hosszú távon is kiszámítható és megbízható munkaerő megtartásához, illetve ezzel együtt a társadalmi elégedetlenség és a politikai radikalizmus féken tartásához. Ózdon a vállalat tartotta fenn az 1940-es években már nyolcosztályos elemi iskolát, illetve a közvetlen szakmai előképzést nyújtó tanonciskolát, amelyekbe döntő többségben a gyári telepeken élő munkások gyerekei jártak. A telep saját kórházzal és fürdővel rendelkezett, de működött itt olvasóegylet, színjátszókör és dalárda is.⁸¹ Dr. Quirin Leó kohómérnök, a Magyar Élet Pártjának képviselőjelöltje, 1939-ben a helyi sajtó számára fejtette ki, hogy a „tőke feladata nemcsak az, hogy kenyeret biztosítson a munkásnak, egyébként is megelégedetté kell tenni életét, fokozni a munkások jólétét”, ezért külön figyelnie kell a lakáskérdés megoldására, a kórházi ellátás és a népoktatás biztosítására.⁸²

Az 1930-as évek új politikai elitje saját, társadalomról alkotott víziójában politikai törésvonalakat és történelmi diszkontinuitást látott. A munkát végzők fontosságának hangsúlyozása lehetővé tette, hogy világosan megkülönböztessék és elhatárolják magukat a korábbi, saját világukkal ellentétesként felfogott és libe-

⁸⁰ Reformok előtt. *Szentesi Napló*, 1939. május 9. 1.

⁸¹ NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 97–98., 188–198., 213–216.

⁸² Beszélgetés Ózdon. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1939. május 28. 1.

rálisként azonosított politikai-történelmi korszakkal. Az évtized végének kormánypárti sajtója szívesen látta az új politikát olyanaknak, amely leszámolt annak a régi liberális Magyarországnak a hibáival és bűneivel, ahol véleményük szerint a munkásokat kizsákmányolták, ahol ki voltak szolgáltatva a vállalkozóknak, és ahol nem védte őket a törvény.⁸³ Ezekben az években sokaknak tűnhetett úgy, hogy bebizonyosodott a liberális államot régóta bírálók igazsága, és az új politikai elit megvalósíthatja a társadalom szövetkezeti és szociális alapú állami megszervezését hosszú ideje sürgetők elképzeléseit.⁸⁴ Az antiliberális kormányzás gyakorlatát a helyi politikai nyilvánosság igyekezett elméleti elemzéssel is megtámogatni. A liberális kapitalizmus rendszerében – írta például Füstí Molnár Sándor a *Szentesi Napló* hasábjain – az egyéni érdek korlátlan érvényesülése nagy társadalmi szakadékokhoz vezet. A kisemberek szegénysége így a korábbi kormányzatok által szabadjára engedett liberális kapitalizmus folyományaként tűnt föl. Mivel a szociáldemokrata nemzetközi-ség programja megbukott – folytatta érvelését Füstí Molnár – a nemzeti államra vár a feladat, hogy a munkások és kisemberek gondjait megoldja.⁸⁵

Az 1930-as évek társadalomreformer mozgalmaiban a fizikai munkavégzés kiemelt helyre került, és ez a munkások egy jelentős része számára kiváltságos helyzetet látszott teremteni. A munka társadalmáról szóló viták lehetővé tették egy olyan

⁸³ Pillanatfelvételek. I. m.

⁸⁴ A „szociális gondolat” és az államilag szervezett és felügyelt „szövetkezetek” terveit az 1890-es évek újkonzervatív ideológiái dolgozták ki. SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003. 133–143., 176–179.

⁸⁵ FÜSTI MOLNÁR Sándor: A szociális kérdés és a szociálpolitika. *Szentesi Napló*, 1939. május 7. 6. Füstí Molnár az 1920-as években a szentesi kisgazdapárt választmányi tagja volt ugyan, pártján belül azonban a kormány programját és a kormánypártot is elkötelezetten képviselte. BALÁZS György: *Paraszt- és polgárpartok, politikai szervezetek Szentesen a két világháború között (1919–1944)*. In: LABÁDI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*. K. n., Szentes, 2001. 339–498. A család egy másik tagja, Füstí Molnár Imre Bonczos Miklós államtitkárral együtt a Szentesi Polgári Párt vezetőségi testületében tevékenykedett az 1920-as évek végétől, ezzel egy időben pedig a DKW–BMW-képviselet tagja is volt.

hatékony kormányzati nyelv kialakítását, amely a kormányzás lényegét a „régvi világként” azonosított liberális állam hibáinak kijavításával és végleges meghaladásával azonosította.⁸⁶ A liberalizmus tagadása azonban nem jelentette egyszersmind a demokrácia elméleti tagadását is. A dolgozók, parasztok és munkások „szociális felemelésének” programja éppenséggel egyfajta demokratikus hiányt ígért kijavítani. Az állam a saját dolgozó polgáraival való viszonyában határozta meg önmagát: elfogadta és kötelességévé tette, hogy gondoskodik a fizikai munkát végzőkről. Az 1930-as évek „társadalmi gondolatra” alapozott kormányzati gyakorlata egyfajta populáris, népi államot látszott ígérni, ahol a korábban kirekesztettek is társadalmi részvételhez jutnak. A munka társadalmának ígérete a munkások társadalmi részvételének ígérését is hordozta. A kormányzati nyelv számára a liberális demokrácia tagadása egy nem liberális, de igazibb, „valóságos demokráciát” jelentett.⁸⁷

Az alternatív demokrácia illúziója

A második világháborút követően létrejött helyi, köztük munkásönkormányzatok új eszközöket nyújtottak az állammal szemben támasztott igények és elvárások megfogalmazására, és sok esetben megteremtették a politikai intézmények közvetlen ellenőrzésének a lehetőségeit is. A háború utáni állam, amely szövetséget kötött a kétkezi munkások csoportjaival, ezekre a követelésekre adott válasz is volt. A populista állam a politikai elit és az ipari és mezőgazdasági munkások közös vívmánya volt. Annak ellenére, hogy a háború előtti és utáni, a munka fogalmán alapuló politikai retorika ígéretei sokban hasonlítottak egymáshoz, az 1945-ös populista politika legalább egy rendkívül fontos vonatkozásban különbözött is elődjétől. Míg az 1945-ös

⁸⁶ CSIZMADIA Ervin: *Makkai János: Ősztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. 103–115.

⁸⁷ MAKKAJ János: *Az új magyar rendszer és Európa. Új Magyarország*, 1935. április 21.

politikai elit, akárcsak az azt megelőzőek, látványosan elismerte a munka és a fizikai munkát végzők kivételes társadalmi státuszának gondolatát, és hajlandó volt kifejezetten a munkásokat célzó szociális jóléti intézkedéseket hozni, egy lépéssel tovább is ment elődjéinél. Az új politikai elit, különösen a baloldal, amellett, hogy elfogadta a szimbolikus kiváltságokhoz és az anyagi járulékokhoz való jogot, ténylegesen létre is hozta a munkások számára a politikai részvétel közvetlen megtapasztalásának lehetőségét. A baloldali politikusok – a szavak szintjén – készek voltak legitimálni a háború utáni időszakban létrejött számos üzemi bizottságot és helyi önkormányzati szervet, különösen azokat, amelyek a munkások közösségi önszerveződésének formájaként alakultak ki. A történész Mód Aladár, a *Szabad Nép* munkatársa, aki a háború utáni első években gyakran szólalt meg ideológiai-politikai kérdésekben, például abban határozta meg az üzemi bizottságok feladatát, hogy ellenőrző szervként az egyes gyárak termelését az újjáépítés szolgálatába állítsák az önző magánérdekek helyett.⁸⁸

A háború utáni baloldali politika magáévá tette a helyi munkásközösségekben élő, a kollektív cselekvés és az önkormányzatiság formáit meghatározó hagyományait, és egyúttal lehetőséget is nyújtott politikai részvételükhöz. A politikai vezetők komoly erőfeszítéseket tettek a munkások mozgósítására, jogosnak tekintették és bátorították a munkások öntevékenységet, amelyet szükségesnek tartottak politikai céljaik eléréséhez. A helyi politikai élet legfontosabb mondanivalója minden bizonnyal az volt, hogy a politika cselekvő alanyai a munkások. Révai József az 1945. október 1-jén, Szegeden tartott felszabadulási nagygyűlésen, amelyet a szentesi *Magyar Alföld* is nagy terjedelemben ismertetett, kifejtette, hogy a reakció elleni küzdelem fő ereje a dolgozók osztálya. A demokrácia hadállásai a népben, a szervezett munkásságban vannak – fogalmazott az MKP ideológusa.⁸⁹ 1946 januárjától a baloldali politika egyre inkább azt hangsúlyozta, hogy most már „a dolgozókon a sor, a népnek magának

⁸⁸ Mód Aladár: Üzemi Bizottság vagy Üzemi Tanács? *Szabad Magyarországnak*, 1945. március 4. 4.

⁸⁹ *Magyar Alföld*, 1945. október 13. 1.

kell megharcolnia a demokráciáért”.⁹⁰ Az államosításokért és a reakció ellen vívott harchoz kérte a munkások segítségét Gerő Ernő és Kossa István is a február 18-ai újdíósgyőri gyűlésen. „Ezek megvalósítása érdekében indítandó harc olyan nagy, hogy az MKP ereje nem elég” – fogalmazott Gerő. Kossa nyomatékosan szólította föl a munkásokat: „Ebben a harcban Diósgyőr munkássága is ott legyen. (Ott leszünk!)”⁹¹

A kommunista pártszervezetek gyors létszámgyarapodása leginkább a közösségi önkormányzat nyelve révén megélenkülő helyi szintű politikai tevékenységnek volt köszönhető. A helyi pártszervezetek sikeresen intézményesítették a kollektív, közösségi politizálás hálózatait, a közvetlen politikai részvétel élményét nyújtva a „munkásoknak”. A háború utáni radikális baloldali pártszervezetek vonzereje abban rejlett, hogy olyan részvételi lehetőséget biztosítottak az ipari és földmunkások számára, amelynek formája ismerős, megszokott és könnyen elérhető volt. 1945 után az üzemekben, a párt- és szakszervezeti helyiségekben zajló politika tapasztalata nyilvános, szóbeli és kollektív volt. Az 1945-ben létrejött különféle üzemi pártszervezetek gyakran alakítottak ki saját tagjaikból kisebb, jellemzően tízfős csoportokat, amelyeknek tagjai közösen beszéltek meg az egy-egy műhelyben fölmerülő kérdéseket. Az üzemi részvétel másik jellegzetes formája volt a röpgyűlés, ahol a műhelyek szélesebb munkásközösségei együtt vitattak meg az ügyeket. Az üzemi faliújságok a politikával való találkozás kollektív eszközei voltak, ahová rendszeresen kikerültek a legfontosabb cikkek, illetve egyéni hozzászólások. A munkások munkakezdés előtt gyakran közösen olvasták a híreket a faliújság előtt állva, megbeszélték az aznapi sajtót, és véleményt formáltak az őket érdeklő kérdésekről.⁹² A munkások politikai részvételének formái a háború utáni időszakban egy olyan alternatív demokrácia tapasztalatát nyúj-

⁹⁰ *Magyar Alföld*, 1946. február 19. 1.

⁹¹ Levetjük a kesztyűnket és megmutatjuk kemény, kérges proletáröklünket a demokrácia ellenségeinek. *Szén és Acél*, 1946. február 21. 1.

⁹² KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. 2. rész. 815. *Szabad Magyarország*, 1945. augusztus 12. 6.; NOSZKÓ Imre és ZABORETZKY Ervin néppügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Néppügyészség 10801/1946. Budapest Főváros Levéltára 4260/1946. 17–18.

tották, amelyben a „nép” közvetlenül tárgyalhatott és dönthetett a politika kérdéseiről.

A populáris-populista állam „demokráciája”, a két háború közti és a háború utáni formájában is, ugyanakkor legalábbis erősen korlátozott volt. A két háború közti illiberális állam alternatív demokráciája örömmel ismerte el a dolgozó test erényeit és értékeit, és hajlandó volt kiszolgálni bizonyos igényeit. A politikai részvétel lehetőségét és a döntéshozatalhoz való hozzáférést azonban megtagadta tőle. A munkásokat a „nemzetest” új, lényegi részévé tenni igyekvő antiliberális politika célja az elvont, kollektív nemzeti test regenerációja volt, és távol állt tőle, hogy a valódi munkásokat és közösségeiket a politika tényleges résztvevőivé formálja. A „szociális felemelés” programja valójában a középosztályi kiváltságok megteremtésének és megőrzésének a programja volt. A „magyar középosztály a jövőben csak úgy élhet meg, ha az alsóbb néprétegeket gazdasági és szociális téren fölemeli és új lehetőségekhez juttatja”⁹³ – írta Makkai János, az évtized talán legfontosabb ideológusa 1935-ben.

A kormányzás 1930-as években megszülető új nyelve a liberalizmust, az 1918 előtti szabadelvű politikát, illetve Bethlen István konszolidációs politikáját a „középosztály” elengedéséért, elhanyagolásáért hibáztatta. Az 1930-as évek alternatív demokráciája a „népi politika” célját leginkább abban látta, hogy bejuttassa a feltörekvő középosztályi nemzedéket a gazdasági és politikai döntéshozatalnak az arisztokrácia és a felső középosztály által őrzött, privilegizált területeire. Az 1930-as évek új politikai elitje nem egyéb elitpozíciókat váltott át politikai státusszá. A főként értelmiségi és alkalmazotti helyzetből érkező új politikai osztály célja a korábbi kiváltságos politikai elit, az arisztokrácia és a nagyvállalkozói csoportok leváltása volt, nem mellesleg pedig az így megszerzett elitstátusz felhasználása vagyonszerzésre.⁹⁴

A társadalmi integráció célja aligha az volt, hogy kiegyenlítse a társadalom tagjai között fennálló egyéni esélykülönbségeket. Valódi célja sokkal inkább abban rejlett, hogy megteremtse az

⁹³ MAKKAI JÁNOS: Népi válságok, ifjú reformok, *Új Magyarország*, 1935. október 20.

⁹⁴ GYÁNI GÁBOR–KÖVER György: I. m. 245–246.

adottnak, és ekképpen zártnak tekintett társadalmi osztályok közti – azok megfelelő jólétén alapuló – nemzeti együttműködést. Steuer György, a földmunkás-szövetkezetek országos szervezésével megbízott minisztériumi szakpolitikus 1935-ben így fogalmazta meg az általa irányított kormányzati integrációs politika elveit és célját: „Munkásnépünket jogainak megóvása és kötelességének teljesítése mellett öntudatra és önfegyelemre, nyugalomra, rendre, kitartásra, valamint a megkívánt tisztelet megadására és a tekintély elismerésére akarjuk nevelni, éspe dig: a nélkülözhetetlen társadalmi és állami rend, az osztálybéke fenntartása, valamint a gazdasági termelés zavartalan vitele [...] érdekében is.”⁹⁵

A második világháború után az alternatív demokrácia ígérete, amelyet a munka állama és ennek az államnak a közvetlen társadalmi ellenőrzése feltételezetten beválthatóvá kellett volna, hogy tegyen, másképpen, de szintén illúzióknak bizonyult. Az ezeken az elképzeléseken alapuló politikai programok 1948-ra Közép- és Kelet-Európa-szerte egypárti diktatúrákban öltöttek testet, nem csupán a befolyási és ellenőrzési övezetük kiterjesztésére törekvő szovjetek miatt, és nem is csak a mindenféle társadalmi és politikai autonómiát eltökélten aláásni igyekvő kommunisták miatt, hanem azért is, mert az állam közvetlen ellenőrzését elérni szándékozó mechanizmusok és intézmények hosszú távon nem voltak képesek megvédeni a demokratikus részvétel valódi lehetőségét. A szocialista diktatúrák ebből a nézőpontból a munka államának megvalósítására törekvő társadalmi mozgalmakkal és a velük összefogásra törekvő politikai elitekkel együttműködésben születtek meg.⁹⁶ Mindazonáltal az általuk létrehozott munka áll-

⁹⁵ STEUER György: *Tizenkét év a munkásügy szolgálatában*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1935. 16.

⁹⁶ A szocialista diktatúrák társadalmi támogatottságát, illetve társadalomtörténeti gyökereit számottevő szakirodalom elemzi. A hazai összefüggésekhez lásd például: BÓDY Zsombor: 1945 jelentése a magyar társadalom történetében. In: FEITL István–IGNÁCZ Károly (szerk.): *Régi és új világ határán...* i. m. 24–45.; PÉTER László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In: *Uó: Az Elbától keletre*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 17–36; KENDE Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Budapest–Miskolc, 2014. Tágabb regionális összefüggésben lásd: Richard

lama nem tűrte meg a társadalmi vagy politikai autonómiát, sem az önrendelkezés egyéb formáit. A szocialista államok polgárai végül is lemondtak saját autonómiájukról, cserébe azért az átmeneti tapasztalatért, hogy időlegesen képesek az államot saját közösségi értékeik érvényesítésére kényszeríteni.

Magyarország 1945 utáni története nyilvánvaló példája annak, hogyan használhatják fel a populista elitek a munka és a munka államának ideológiáját a liberalizmussal szembeni ellenszenvük igazolására és a hatalom monopolizálására irányuló törekvéseik alátámasztására.

V. BURKS: *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1961. 187–204.; Jan T. GROSS: Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe. *Eastern European Politics and Societies*, 1989/3. 198–214.

DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325489003002002>

NAGY PÉTER

Merénylet a volt párttitkár ellen

A megzabolázhatatlan Antalköz József és a forrongó ózdi kommunista párt 1945–1946-ban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.3>

Az 1940-es évek első felében Ózd Magyarország egyik legjelentősebb iparvállalata, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (röviden Rima, RMST) egyik meghatározó telephelye volt. A környék lakosságának döntő része az ózdi vasgyárban vagy az azt ellátó bányákban dolgozott, a vállalat pedig lakótelepeket, ételmezési üzletet, művelődési létesítményeket, uszodát, strandokat és sok más kulturális és jóléti intézményt hozott létre munkavállalói számára. Ahogy a vasgyár köré épült a település, és a helyiek is ahhoz igazították a mindennapjaikat – például a gyári dudu „fűjása” jelezte bizonyos időközönként, hogy mennyi az idő –, a térség is teljesen a Rima befolyása alá került. Politikai értelemben is: a századfordulótól kezdve a cég legfőbb vezetői voltak Ózd országgyűlési képviselői.

A második világháború végén azonban jelentős változások történtek. 1944. december 20-án Ózdot is megszállták a szovjet csapatok, és néhány baloldali érzelmű ember üdvözlő látogatást tett a szovjet parancsnoknál.¹ Sokkal többen nem is nagyon lehettek, akikről tudták, hogy ezen a politikai oldalon állnak – a baloldal ugyanis addig nagyon gyenge volt a Rima által uralt

* Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

¹ Benkő Gyula, Derenkő József, Kubancsik István, Leniczki Gyula, Mauks Miklós és Mitterbach Gyula tolmács látogatták meg a szovjet parancsnokot. Vass Tibor: *A vasasok szakszervezeti mozgalma Ózdon 1944. december – 1948. július*. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, Budapest, 1978. 8.

társágban.² A szovjet bevonulás előtt az ózdi gyárvezetők és mérnökök többségét Nyugatra szállította egy különvonat, csupán néhányan maradtak Ózdon, köztük dr. Kovách Antal, akinek irányításával a front átvonulása után rögtön megkezdték a károk helyreállítását és az újraépítést.³ A tisztviselők ugyan később visszatértek, azonban többé nem ők irányították a vállalatot és a környéket sem. A Rima által kiépített rendszer végleg felbomlott. Ennek első jele volt, hogy 1944. december 26-án létrejött Ózdon is a Magyar Kommunista Párt (MKP), amelynek első titkára Antalköz József lett.

Karácsonykor Debrecenből Ózdra érkezett az MKP Központi Vezetőségének egyik tagja és a miskolci fegyveres ellenálló szervezet, a Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja (MOKÁN Komité) egyik vezetője, akik megbeszélésre hívták össze az ózdi munkásság ismertebb baloldali alakjait. A tárgyaláson elhatározták, hogy létrehozzák a helyi kommunista és a szociáldemokrata pártot. December 26-án mindkét párt megalakult Ózdon, a két-két szervezetbe ekkor mintegy hatvan-hetven fő lépett be. A kommunista párt öttagú vezetőségében Antalköz mellett Kubancsik István, Leniczki Gyula és Petrei Lajos⁴ foglalt helyet; ötödikként a visszaemlékezők 1963-ban többek között Moravcsik Lajost, Nagy Sándort, Pál Károlyt, Vörös Józsefet is említették. A szociáldemokrata pártnak tizenkét tagú vezetői testülete lett,⁵ titkára pedig Mauks Miklós, aki a második világháború előtt is évtizedeken át irányította az egyre csekélyebb jelentőségű szociáldemokrata párt és a vasasszakszervezet helyi szervezetét. Mauks lett az Ózdi Nemzeti Bizottság elnöke is. A szociáldemokrata párt főképp a szakképzett munkások, a kommunista párt pedig a segéd- és betanított munkások körében indította meg a

² Politikatörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban PIL) 658. f. 6/122. tétel.

³ KOVÁCH Antal: Ózdi felszabadulása. Kézirat. Budapest, é. n. Sándor Istvánné magángyűjteménye. 1.

⁴ A forrásokban és a közbeszédben Petrei Lajost sokszor hibásan Petrainak nevezik.

⁵ Tagjai Bobik István, Bobák Pál, Jávorcsik József, Jergel Vilmos, Kökény László, Kubancsik László, Mauks Miklós, Moravcsik József, Nagymengyi György, Orbán Lajos, ifj. Petykó Dezső és Szántó György.

szervezőmunkát. A két helyi pártszervezet viszonya ekkoriban különösen jó volt, szorosán együttműködtek egymással.⁶

Antalköz még nem vett részt a szovjet parancsnoknál rendezett látogatáson. Pár nappal később azonban már feltűnt a neve. Németh Gyula ózdi újságíró 1975-ben az *Ózdi Vasas* című helyi lapban beszámolt egy 1944. december 23-ai, az Ózdra három nappal korábban bevonult szovjet csapatok melletti szimpátia-tüntetésről: „A tüntetés szervezőinek egy csoportja a községháza erkélyére siet. Itt Antalköz József gyári munkás torkaszakadtából mondja: Dolgozók! Elvtársak! Felszabadultunk. Felszabadított bennünket a Vörös Hadsereg. Ezek után már nem az uraknak dolgozunk. Foglalja el mindenki a munkahelyét.”⁷

Tanulmányomban azt elemzem, hogy a szovjet csapatok bevonulása és a százéves múlttal rendelkező politikai status quo felbomlása után kikből lettek a környék új politikai vezetői az ózdi gyár hatósugarában. Hogyan birkóztak meg a tapasztalattal nem rendelkező egykori munkások a helyi közelet feladataival 1945–1946-ban, milyen nehézségek, ellentétek, rendkívüli események hatották át napjaikat az államosítás előtt álló ózdi gyárban és a köré épült Ózd településen? Hogyan emelkedhetett ki közülük Antalköz József, az első kommunista párttitkár, aki az 1945–1946-os évek legmeghatározóbb szereplője lett; mitől volt ő más, mint a többi baloldali helyi politikus, és milyen hatással volt a helyi politikai életre?

Antalköz József élete 1945 előtt

Ki volt Antalköz József, aki 1944 végén, harminchat évesen az ózdi kommunista párt elnöke lett? 1908. december 25-én született Sajóvárkonyon, amely 1940-ben egyesült Ózddal. Családja évszázadok óta a településen élt, eredetileg Antal néven, azonban olyan sokan viselték ezt a családnevet, hogy megkülön-

⁶ KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: Az ózdi vasmű története a felszabadulás időszakában. *Századok*, 1963/3. 656–659.

⁷ NÉMETH Gyula: Három évtized távlatából. Szabadságunk születése. *Ózdi Vasas*, 1975. március 28. 2.

böztetésképpen a „köz” ragadványnévvel látták el őket. 1945 után ezt összekapcsolták a családnévvel, így született meg az Antalköz névalak.⁸ A köznyelvben azonban sokáig Közantálnak nevezték még őket. Nagyapja – akit szintén Antal köz Józsefnek hívtak – gazdasági cselédként, béresként dolgozott. Apja volt a családban az első, aki a közeli ózdi gyárban vállalt munkát, és képzett munkás, hengerész lett. Anyai nagyapja szintén vasgyári munkás volt.⁹ Sajóvárkony közel volt a vasgyárhoz, így a századfordulón sokan jártak oda dolgozni gyalogosan. A rátermettebb munkások helyben tanulhatták meg a gyári szakmák fortélyait, amivel feljebb léphettek a ranglétrán, amivel egyúttal magasabb fizetés, életszínvonal és presztízs is járt. A paraszti életmódot azonban a környékbeli falvakból, így a Sajóvárkonyról bejárók sem adták fel, mentalitásuk is sokkal inkább kötődött ebben az időben a földhöz, mint az üzemhez.¹⁰

Édesapját nagyon hamar, az első világháború idején elvesztette: az elsők között vonult be 1914-ben, 1915. március 19-én orosz fogságba esett. Utoljára 1918. május 11-én írt levelet a hozzátartozóinak. A családi emlékezet szerint túlélte a háborút és a fogságot, azonban 1920. december 20-án, úton hazafelé a vonszerezvény kisiklott, és a balesetben életét vesztette.¹¹ Apja korai halála¹² miatt kilencéves korában már dolgoznia kellett; vizet hordott a földekre a napszámosoknak. Hat elemit végzett, lánya emlékei szerint később autodidakta módon képezte magát. Iskolai előmeneteléről adatokkal nem rendelkezünk, csupán azt lehet tudni, hogy egy 1946-os feljegyzés szerint egyik kommunista párttársa, Leniczki Gyula élcelődött azon, hogy rossz

⁸ Dobosy László: *Az Ózdi járás 40 településének ragadványnevei*. Magyar Személynévi Adattárak 44. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest, 1982. 55.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BAZML) XXXIII. 1. 372–375. doboz. Ózd-Sajóvárkony születési, házassági és halotti anyakönyvei.

¹⁰ Lásd bővebben: NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

¹¹ Interjú Kósik Pálnéval (1941). Ózd, 2016. október 15.

¹² Holtnaknyilvánítás. *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1924. május 31. 6.

tanuló volt.¹³ Egy későbbi életrajz szerint tizenegy éves korától családfenntartó lett,¹⁴ édesapja nyomdokán az ózdi gyárban, a Finomhengermű üzemrészben kezdett el fiatalon dolgozni.¹⁵

A második világháború előtti politikai szerepéről egykorú forrásokból a kutatás jelenlegi állása szerint nem rendelkezünk információval, neve politikai téren mai ismereteink szerint legelőször ilyen értelemben az említett szimpátiatüntetésen kerül elő. Egy 1945-ben, az Ózdi Járási I. Számú Igazoló Bizottság tagjai számára előírt, gyorsírással készült életrajza szerint 1934-ig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. A nagy gazdasági világválság idején, 1929–1933 között munkanélküli volt, és ebben az időben politikai meggyőződése miatt internálták.¹⁶ Sztrájkot szervezett a bérkövetelések kiharcolásáért, ezért a csendőrség többször letartóztatta.¹⁷ A kutatás jelenlegi állásában mindezeket más források még nem támasztják alá. Antalköz József 1932-től volt tagja a helyi Olvasó Egyletnek¹⁸ – amely a helybeli szakmunkásság kulturális intézménye volt –, de itt sem töltött be vezető pozíciót.

Antalközről több, 1945–1946-ban keletkezett iratban felmerül, hogy egy ideig a Nyilaskeresztes Párttal szimpatizált,¹⁹ sőt

Antalköz József fiatalkori képe.

Forrás: Nagy Róbert magányújteménye

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

¹⁴ MNL BAZML XVII. f. 423/2. ó. e.

¹⁵ Interjú Kósik Pálnéval (1941). I. m.; Kis József: *Munkások a munkáshatalom ellen. 1956 ózdi eseményei*. Kézirat. Alsózsolca, 2010. 4.

¹⁶ MNL BAZML XVII. f. 423/2. ó. e.

¹⁷ Kis József: I. m. 4.

¹⁸ VALUCH Tibor: Politikai oldalak vonzásában. Az ipari munkásság politikai kötődésének változásai a 20. századi Magyarországon. *Múltunk*, 2022/4. 104. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.3>

¹⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) O-15988/a; MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

egy hónapig saját bevallása szerint e párt tagja is volt,²⁰ de erről korabeli dokumentumok a nyilas párt elérhető, de hiányos tagnévsorából nem tanúskodnak. Fenti életrajzában a háború alatti időszakról egy sejtelmes mondat szerepel: „Veszedelmes politikai magatartása miatt elítélték 1944. október 9-én, de tárgyi bizonyítékok hiányában felmentették.”²¹ A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára nem őriz róla iratokat a második világháború idejéből.²²

Antalköz 1945 júniusában azt állította, hogy őt már 1945 előtt is kommunistaként tartották számon, Szlányi Lajos felvigyázó – ma művezetőnek megfelelő beosztás – igazoló bizottsági ügyében tanúként azt vallotta: „Azt a kijelentést, melyet nekem Szlányi Lajos mondott egy alkalommal, hogy: Bűdös Kommunista, és be lesz jegyezve a fekete könyvbe,²³ Henyec munkatársam is hallotta.”²⁴

A kommunista párt vezetőjeként

Antalköz párttitkári megválasztása után nemsokára munkához látott. 1945. január 27-én már párttitkári minőségében közölte az ózdi gyár igazgatójával, hogy az MKP ózdi szervezete a vasmű vezetésének ellenőrzésére egy háromtagú bizottságot küldött ki. Ezt később kiegészítették a szociáldemokraták küldöttjeivel, és Termelési Bizottságnak nevezték el.²⁵ Feladatuk volt, hogy

²⁰ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ő. e.

²¹ MNL BAZML XVII. f. 423/2. ő. e.

²² A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattárának tájékoztatása Antalköz Józsefről. Saját gyűjtemény.

²³ Az ún. fekete könyvekben vezették a vállalat számára nem kívánatos elemeket, akik nagy része munkáját nem végezte jól, vagy munkahelyén követett el károkat, de benne voltak a lázongó, magasabb bért követelő személyek is. NAGY Péter: Vándormunkások, amerikázók, betegjegyzen aratók. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. fekete könyvei. In: TÓTH Pál Péter–BARTHA Eszter–KRÉMER András–VALUCH Tibor (szerk.): *Rézler Gyula szellemi öröksége*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021. 132–148.

²⁴ MNL BAZML XVII. f. 424/3. ő. e.

²⁵ Elnöke a kommunista Kubancsik István lett, tagjai az MKP részéről Medve János és Moravcsik Lajos, a szociáldemokraták részéről Kökény László, Kubancsik László és Mauks Miklós voltak. KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. I. 663.

részt vegyenek az üzemi értekezleten, áttekintsék a gyárvezetéssel kapcsolatos adminisztrációs ügyeket, valamint bármely kérdésben felvilágosítást kérhettek, és a gyár ügyeiről beszámoltak pártjaiknak. 1945 elején Antalköz már az üzemi tanács tagja is volt, amelybe a mérnökség és az üzemegységek mellett a kommunisták és a szociáldemokraták delegáltak tagokat.²⁶ Az 1945 elején meginduló igazoló eljárásokban is részt vett, az Ózdi Járási I. Számú Igazoló Bizottság tagja volt a szakszervezet megbízásából egészen 1948-ig. Ugyanebben az időszakban az ózdi képviselő-testületben is szerepet vállalt.²⁷ Vezetése alatt a kommunista párt számbelileg jelentősen gyarapodott a korabeli jelentések szerint, azonban ezt érdemes forráskritikával kezelni. 1945. február elején már mintegy kétezer tagja volt – áll az ózdi szervezetről készült, Révész Géza, az MKP Vezetősége káderosztályának vezetőhelyettese, a Karhatalmi Osztály vezetője által készített jelentésben. Ez egy hónap alatt harmincszoros emelkedést jelent, amely azonban csak becslés volt, mivel a vezetőség nem tudott pontos számot mondani. 1945 márciusára vonatkozóan a szakirodalom szerint az MKP-nak országosan harmincezer tagja volt, ezen belül túlzóan soknak tűnik az ózdiak aránya. Kende Tamás kutatásai szerint azonban „amíg az illegalitásból kilépett, és az emigrációból hazajött pártvezérek arról értekeztek, hogy ki is lehet a párt tagja, milyen szociális és morális mutatóknak kell azoknak megfelelniük, addig a Kommunista Pártnak a központtól gyakorlatilag független helyi szervezetei – ahogy a korszakban nevezték őket: a települési Kommunista Pártok – a felszabadított országrészekben spontán módon megalakultak, s a tagságuk is hirtelen felduzzadt”.²⁸ A kommunista párt kezdeti időszakában tehát nemcsak Ózdon, hanem országosan is kaotikus volt a helyzet, ami korántsem egy erősen központosított, jól szervezett párt képét mutatta.

²⁶ JENEI Károly: *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948.* Táncsics Kiadó, Budapest, 1966. 189., 264.

²⁷ MNL BAZML V. 186. f. 102. doboz.

²⁸ KENDE Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1945–1956.* MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc–Budapest, 2014. 33–34.

Látható, hogy nem voltak szigorú kritériumai a tagfelvételnek sem, így például problémaként jelentkezett az egykori nyilas-eresztes párttagok és szimpatizánsok belépése. Révész hozzátette észak-magyarországi útjáról szóló beszámolójában például, hogy az ózdi pártszervezetben is „sok volt a nyilas, a vezetőségben szintén találtam egy volt nyilast”.²⁹ Antalközt a jelentés nem említi volt nyilasként, pedig ekkor biztosan az ózdi vezetőség tagja volt, viszont arra nem ügyeltek, hogy ne vegyenek fel volt szélsőjobboldali párttagokat, szimpatizánsokat a kommunista pártba. A Magyar Kommunista Párt Észak-kerületi Titkársága ezért utasította az ózdi pártszervezet vezetőségét, hogy tisztítsa meg a szervezetet „az oda nem illő elemektől”. A szakirodalom szerint 1945. március 1-jére ennek következtében a taglétszám közel megfeleződött: 1190 főre csökkent.³⁰ Ekkoriban, 1945. március 4-én az MKP ózdi szervezetének öttagú ideiglenes vezetőségét héttagú választott vezetőség váltotta fel, melynek Antalköz mellett Blaskovics Ferenc, Kubancsik István, Leniczki Gyula, Moravcsik Lajos, Petrei Lajos, Vincze Géza lett a tagja.³¹

A gyorsan felduzzadó létszámú, változatos összetételű ózdi pártszervezet élén álló Antalköznek sajátos gondolkodása volt. Baloldali emberként magát „istenfélő kommunistának” tartotta. Nem meglepő, mert a falusias Sajóvárkonyon a lakosság döntő része gyakorolta a vallását, ő is hasonló neveltetésben részesülhetett. Az már érdekesebb, hogy 1945 után emellett továbbra is rendíthetetlenül kitartott. Emiatt már 1945 elején problémája adódott, amikor a debreceni pártiskolán a fenti nézeteit hangoztatta, ezért hamarabb hazaküldték.³²

²⁹ KENDE Tamás: I. m. 33–34. A szociáldemokrata párt is jelentős növekedést könyvelhetett el: 1945. február 18-án ezeröttszáz körül volt a taglétszáma. KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. I. 657.

³⁰ KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: I. m. I. 657.

³¹ Az MKP vidéki szervezkedése. *Szabad Magyarország*, 1945. március 9. 4.

³² Interjú Kósik Pálnéval (1941). I. m. Az MKP már 1945 elején középfokú pártiskolákat hozott létre Debrecenben, Budapesten, Pécsen és Békéscsabán, amelyek két-három hónaposak voltak. ISPÁN Ágota Lídia: *Parasztkaderek az iskolapadban*. *Újkor.hu*. Forrás: <https://ujkor.hu/content/parasztkaderek-az-iskolapadban> (Letöltve: 2024. 03. 16.)

Ettől kezdve jól érzékelhető, hogy a helyi pártvezetőségben is egyre több ellensége lett. Látható, hogy nem követte szigorúan a párt álláspontját, Kubinyi István, a Központi Szervezési Osztály instruktora³³ szerint tele volt „forradalmi érzésekkel”, valamint nézetei „erősen baloldaliak és vonalelleneseek” voltak. Véleménye alapján egy forrófejű ember, „akinek még a hathetes debreceni pártiskola sem tudott változtatni”. Emellett feltehetően idealizmusa és talán naivitása okozta a párton belül a legnagyobb problémát – Kubinyi szavaival – azt, hogy folyamatosan „a tisztakéz politikáját hirdette [...] Kubancsikkal, Leniczkivel és a pártvezetőséggel szemben”.³⁴ Leniczki Gyula ózdi kommunista pártvezető kijelentését – „Vigyázz, Jóska, ne állj az utamba!”³⁵ – sokáig emlegették még Ózdon. Az ellentéteket a családi emlékezet is megőrizte, de pontos okai már a homályba vesztek.³⁶

A debreceni pártiskolából hazatért Antalközt feltehetően leváltották párttitkári funkciójából. A kommunista párt felső szervei mindezt a pártszervezet radikalizálódásával magyarázták. A szervezet gyengeségei és problémái miatt 1945 májusában a központból helyezték ide párttitkárt Práth Károly személyében.³⁷ Antalköz háttérbe vonult, és kijelentette, hogy nem ért egyet a helyi vezetőség politikájával. Révai József későbbi jelentése szerint, amikor „felszólították munkára, az volt a válasza: majd eljön az én időm is”.³⁸ 1945–1946 fordulóján tudták csak rábeszélni arra, hogy az üzemi pártszervezet titkára legyen.³⁹

Egy idő után pártellenzék alakult ki a helybeli kommunista párton belül Antalköz körül. Kubinyi István szerint a „frakció”

³³ Az instruktorokat a párt felsőbb szervei jelölték ki, akik rendszeresen követték, de legalább egy-egy kampány alkalmával megpróbálták a gyengébb pártszervezetek munkáját fellendíteni.

³⁴ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

³⁵ Uo.

³⁶ Interjú Kósik Pálnéval (1941). I. m.

³⁷ Práth Károly (Budapest, 1910. augusztus 29. – Budapest, 1994. augusztus 1.) Névtár. Életrajzok. In: *Történelmi Tár*. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5592&catid=84%3Ap&Itemid=67. (Letöltve: 2024. 01. 14.); KIRSCHNER Béla–RÁCZ Béla: Az ózdi vasmű története a felszabadulás időszakában. II. *Századok*, 1963/4. 817.

³⁸ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

³⁹ Uo.

értelmi vezetőjének Pál Károlyt tekintették, de ő eléggé népszerűtlen volt Ózdon, ezért Antalközt toltta maga elé és használta fel a céljaira. A pártjelentések alapján megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a pártfrakciót az antiszemita gondolatok kötötték össze vagy sem. Egyes visszaemlékezők szerint Pál Károly már az első vezetőségnek tagja volt, a pártjellemzésekből egy sötét, a pártot is kompromittáló múlt bontakozik ki. Ekkor az sem volt már pozitív tett, hogy a második világháború alatt vitézségi érmet kapott, de jóval súlyosabban nyomott a latban, hogy egy jelentés szerint börtönbe került első felesége meggyilkolásáért, fiatalabb korában pedig kifosztott egy kápolnát. Csehszlovák kommunista hírszerzők szabadulása után beszervezték, lebukása után újra börtönbe került, „ahol az elvtársak foglalkoztak vele és valami nyelvre is megtanították. Ilyenformán ezt a megnyerő megjelenésű, de utolsó porcikájáig züllött és romlott alakot a mieink kiművelték politikailag is”.⁴⁰

Antalköz sajátos látásmódja és párton belüli konfliktusai ellenére a helybeliek, a munkásság körében nagyon népszerűnek számított. A pártjelentések „prédikátorszerű” alakként jellemezték, aki a gyári közösség érdekeit képviseli az előjogokkal bírókkal és kivételezettekkel szemben. Szigorú moralitása vallásos háttérével is összefügghetett.⁴¹ Kubinyi szerint „megbízhatóan becsületes” volt, amit még ellenfelei is elismertek.⁴² Népszerűsége feltehetően abból is adódott, hogy egyszerűségével, szóhasználatával, tevékenységével azt a benyomást keltette a munkásokban, hogy közülük való. Kommunistaként példát is akart mutatni, nevelt fia szerint ez az oka, hogy őt, a kétéves árva gyereket, magához vette, pedig akkor már négy gyermeket nevelt szerény körülmények között, egyetlen munkáskeresőből. Szintén az ő véleménye szerint Antalköz tájékozott ember volt, aki egyszerűen tudta elmagyarázni a munkásoknak a bonyolultabb összefüggéseket, és „öblös hangjával”, beszédmódjával is különösen tudott hatni

⁴⁰ Uo.

⁴¹ APOR Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegeroszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 62.

⁴² MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

rájuk.⁴³ A Magyar Kommunista Párt domaházi pártszervezete is Antalköz közéleti tekintélyét vetette latba, amikor 1945. március 2-án azzal a kérelemmel fordult a járási főszolgabíróhoz, hogy a haláltáborokból vissza nem tért Grossz Adolf lakását utalják ki nekik párthelyiség céljára.⁴⁴ Az Ózd környéki asszimilálódott zsidóságnak a holokauszt után ugyanis mindössze tíz százaléka maradt csak életben és tért haza. A zsidóként deportáltak üresen maradt házeit ugyanis sok esetben kifosztották, majd oda a lakásinség következtében a helyiek költöztek be.⁴⁵

Antalköz presztízse háttérbe szorulása után sem csökkent a helyi népesség körében. Egy 1945. november 17-i tüntetésen például az igazgatósági iroda elé vonult munkásság, amelynek dühét az váltotta ki, hogy míg ők nem kapták meg a fizetésüket, a tisztviselőknek az igazgatóság az üzemi bizottság határozata ellenére is folyósította a nagy összegű segélyeket, „Antalköz József Kommunista Párt vezető tagot ünnepelte, és kérte a színpadon megjelenni”.⁴⁶ Különösen szembetűnő volt nimbusza a helyi politikusokéval összevetve. A már említett meghatározó ózdi pártvezető, a korábban bánya-, majd vasgyári munkásként dolgozó, de a Horthy-rendszerben is már baloldali múlttal rendelkező Leniczki Gyula⁴⁷ – aki akkoriban a körzet nemzetgyűlési képviselője is volt – például korántsem élvezett jelentős megbe-

⁴³ Interjú Ádám Lászlóval (1942). Ózd, 2023. október 19.

⁴⁴ NEMCSIK Pál: A népi demokratikus rendszer első hónapjai Ózdon és az ózdi járásban. In: DEÁK Gábor–ROMÁN János (szerk.): *Borsodi történelmi évkönyv 5*. Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zempléni Csoportja, Miskolc, 1976. 200.

⁴⁵ A hátrányos megkülönböztetések, a munkaszolgálatra való behívás után 1944 májusában felállították az ózdi gettót, ahova a környékbeli zsidóságot gyűjtötték össze Ózd vonzaskörzetéből. Június 5-én a helybeli zsidókat tíz marhavagonba terelték a vasútállomáson, ahol mozdulniuk is alig lehetett, és elindították őket Auschwitz felé. Lásd bővebben: NAGY Péter: Kommunista tüntetésből antiszemita pogrom. Az ózdi zsidóság elleni atrocitások 1946 februárjában. *Hurbán. Együttélés, összeomlás, újrakezdés*. 2023/1. 165–166.

⁴⁶ SZILÁGYI Gábor: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban. *Levéltári Közlemények*, 1960/31. 307–308.

⁴⁷ Leniczki Gyula (Bóta, 1904. február 23. – Ózd, 1981. március 21.). In: Névtár. Életrajzok. *Történelmi Tár*. Forrás: https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4966&catid=75:l&Itemid=67 (Letöltve: 2024. 01. 14.)

csülést Ózdon. Presztízsét állítólagos gyakori ittassága és az is csökkentette, hogy feleségével rossz viszonyban volt, és szeretői is voltak. Kubinyi István jelentéseiben is kiemelte, hogy a pártgyűléseken résztvevőkkel – zömében munkásokkal – lekezelően és gorombán beszélt.⁴⁸ Kijelentései ellen akkor Ózd saajóvárkonyi pártszervezetének vezetősége⁴⁹ is testületileg tiltakozott. Emellett 1945 augusztusától mint titkárt a párt szervezésével bízták meg, azonban nem ért el eredményeket, különösen a bolyoki szervezet volt nagyon gyenge. Gyakran hivalkodott képviselői munkájával, a hétvégi parlamenti szünetekben sem ment haza, így megszakadt a kapcsolata a helybeliekkel.⁵⁰ Tömpe András, a Vidéki Rendőrkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetője⁵¹ úgy vélte, hogy „Antalköznek és Leniczkynek⁵² annyira különböző emberi tulajdonságaikat szembeállítva a primitív ózdi munkásság előtt, sokkal kedvezőbb színben tűnik fel Antalköz a maga egyszerű, puritán életmódjával”.⁵³ A település párttitkáráról, Sarkadi Istvánról sem volt jó véleménnyel 1946 elején: „kéthónapos iskolát végzett, rendes, jó kommunista, de semmi esetre sem alkalmas a 3400 tagot⁵⁴ számláló ózdi szervezet vezetésére”.⁵⁵

A források szerint tehát Antalköz idealista és naiv baloldali ember lehetett, aki képes volt a párt központi álláspontjával és helyi politikusaival is szembenemenni, ha mások voltak az elképzelései; tevékenysége, tulajdonságai és megjelenése azonban

⁴⁸ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁴⁹ Ózdhoz 1940-ben csatolták Bolyokot és Sajóvárkonyt, így jött létre Ózd nagyközség. Ebben az időben Ózd településen nem volt egységes pártszervezet, hanem öt alapszervezet működött: az ózdi (a korábbi Ózd falu területén), a bolyoki, a saajóvárkonyi, valamint az ózdihoz tartozó Farkaslyuk bányatelepi, továbbá a Sajóvárkonyhoz tartozó Bánszállás bányatelepi szervezet. MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Tömpe András. *Magyar életrajzi lexikon*. Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/tompe-andras-78367/>. (Letöltve: 2024. 01. 14.)

⁵² Leniczki Gyula neve a forrásokban többször Leniczky alakban is szerepel.

⁵³ APOR Péter: I. m. 62.

⁵⁴ Bő egy év alatt tehát jelentősen megnövekedett az MKP ózdi szervezetének taglétszáma, habár ezt is érdemes forráskritikával kezelni.

⁵⁵ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

helyben rendkívül népszerűvé tették őt – tegyük hozzá, az akkor még néhány baloldali, még a helyét kereső, korábban sohasem politizáló, a közélet működését, a vezetői feladatokat nem igazán ismerő helyi, egykori munkásokból álló politikusgárda tagjai között. Ne feledjük, ekkor még csupán néhány hónap telt el a szovjet bevonulás és a kommunista párt megalakulása óta.

Az 1946-os ózdi pogrom

Antalköz József népszerűsége 1946 februárjában ismét megmutatkozott, amikor az ózdi vasgár üzemi bizottságának elnököt kellett választani, tehát a munkásság – delegáltjai révén – valamennyire bele tudott szólni vezetők kiválasztásába, akik a vasüzem irányításában ekkoriban nagy befolyással bírtak. Egy 1945-ben kiadott kormányrendelet⁵⁶ szerint ugyanis minden ötvennél több munkavállalót foglalkoztató vállalatban létre kellett hozni az üzemi bizottságokat, melynek tagjait a munkások üzemi gyűlésen választották meg. Feladatuk a termelés, az érdekvédelem és a cégvezetés ellenőrzése volt, ami együtt járt utóbbiak jogainak korlátozásával is. Munkájukat a frissen megalakult szociáldemokrata és kommunista pártok, valamint a szakszervezet segítették, képviselőikből állt fel ez a grémium. Lényegében a korábban megalakult Termelési Bizottság utódja lett, elnöke is annak korábbi vezetője, Kubancsik István volt, aki egy időben a helyi kommunista pártszervezetet is vezette. A bizottságokat a kormányrendelet szerint a második világháború után nehézkesen meginduló közszolgáltatások, közigazgatás, közlekedés és a távközlés működésének elősegítésére hozták létre. Ekkoriban számos, a kormányzat által kezelt közellátási cikket, élelmiszert, ruhát és tüzelőanyagot a gyárakon keresztül osztottak szét. A háború utáni rossz ellátási körülmények miatt ezek a szervezetek ezenfelül gyakran a termelés szervezését, a nyersanyag beszerzését és a termékek értékesítését is felügyelték, így

⁵⁶ Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M. számú rendelete az üzemi bizottságokról 332–336. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV–VI. Budapest, 1946.

kulcsfontosságúak voltak a nagyobb gyártelepeken, így Ózdon is. Ebből sokszor feszültség is keletkezett köztük és a vasüzem igazgatósága között, mivel olyan ügyekkel is foglalkoztak, amelyeket a gyárvezetés – a korábbi, évszázados gyakorlat alapján – igazgatósági hatáskörnek tekintett.⁵⁷

Az ózdi közéletben jelentős fordulatot hozott azonban, amikor Kubancsik István 1946 elején lemondott tisztségéről, és 1946. február 22-éről 23-ára virradó éjjel a vasgyár üzemi bizottságának elnökévé a közel egy éve a helyi első vonalból kiszorult Antalköz Józsefet választották. Antalköz nem volt tagja a korábbi, 1945. március 25-én megválasztott első üzemi bizottságnak – addigra feltehetően háttérbe került az MKP-n belül. Tömpe András – Nagy Imre belügyminiszter személyes utasítására írt – beszámolója szerint mindez nem az elképzeléseknek megfelelően alakult: „az első választást megtorpedózták, mert nem a párt jelöltjét választották meg.”⁵⁸ Antalköz csapata ugyanis nem értett egyet az üzemi bizottság elnökének hivatalos jelöltjével, ezért nem szavaztak, így a voksolás érvénytelen lett. A második körben a huszonöt jelöltből csak négy volt tagja az addigi üzemi bizottságnak, és ekkor már Antalköz is jelölt volt. Hatvanöt százalékos részvétel mellett öt szavazták meg. Révai József mindezt Antalköz helyi beágyazottságával magyarázta: úgy vélte, ő volt a legnépszerűbb vezető Ózdon, ellentétben a korábbi elnökkel, Kubancsik Istvánnal, aki a források szerint finoman szólva sem volt alkalmas vezetőnek. Kubancsikról azt írták a pártjelentésekben, hogy „igen gyenge ember, képzettség, képesség tekintetében egyaránt, aki a munkásság közötti népszerűségét és a munkásság ragaszkodását üzemi bizottsági elnöksége idején teljesen elveszítette. Belőle komoly vezető ember Ózdon csak nagy idő múlva lehet, ha közben szorgalmasan tanul és foglalkoznak vele”.⁵⁹ A régi üzemi bizottság továbbá tizenegy hónapos működése alatt egyszer sem számolt be tevékenységéről a munkásoknak,

⁵⁷ APOR Péter: I. m. 141–143.

⁵⁸ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e., BERKI Mihály: PRO, ÁVO, ÁVH (5.). *Havi Magyar Fórum*, 1994. augusztus 1. 38–39.

⁵⁹ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

és „engedte, hogy az igazgatóság minden ún. kényes ügyet vele intéztessen el és így szembekerüljön a munkásokkal”.⁶⁰

Az ülés este tíz órakerült véget. A hazafelé tartó Antalközt éjjel fél tizenegy körül⁶¹ az Akácós úton – egy tompa tárgyjal a tarkójára mért csapással – leütötték. A súlyos agyrázkódást szenvedett és eszméletlen férfit csak másnap reggel hétkor találta meg három munkástársa az úton.⁶² Kórházba vitték,⁶³ és értesítették a rendőrséget, amely Tömpe szerint azonnal megkezdte a nyomozást.⁶⁴ A gyárban a szirénát is megszólaltatták, így az üzemben hamar híre ment az esetnek, majd egy spontán népgyűlés szerveződött. Elek Zoltán gyári munkás emlékei szerint azt mondták nekik, hogy vigyenek stangát (vasrudakat),⁶⁵ míg mások vasdorongokat, kalapácsokat és ütőszerszámokat vettek magukhoz. A beszámolók szerint több ezren⁶⁶ vonultak a Magyar Kommunista Párt ózdi székháza elé – valószínűleg sokak számára ismert volt Antalköz és az MKP vezetőinek ellentéte –, ahol a merénylők kiadását követelték. A hírről először Petrei Lajos járási titkárt értesítették, majd többen vasdorongokkal felszerelkezve a kommunista párt helyi vezetőinek, Kubancsik Istvánnak és Leniczki Gyulának a lakásához mentek, és bevitték őket a székházba.⁶⁷

A gyűlésen többen a közben odaérkező Leniczki Gyulát vádolták a merénylet elkövetésével, és azt követelték, hogy „jőjjön le a vezetőség, és számoljon be”.⁶⁸ Leniczki nem mert lemenni, továbbá „Kubancsik elvtársat az érte jött munkások maguk izolálták el valami zárt kerthelyiségben”.⁶⁹ A munkásokhoz így a párt járási titkára, Petrei Lajos beszélt; egy másik forrás szerint Hasilló

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Nyilas orvtámadás Ózdon. *Népszava*, 1946. február 27. 1–2.

⁶³ Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

⁶⁴ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁶⁵ Elek Zoltán gyári munkásként részt vett a nagygyűlésen. Interjú Elek Zoltánnal (1922). Ózd, 2015. június 14.

⁶⁶ ApOR Péter: I. m. 57.; Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁶⁷ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

József, az Ózddal szomszédos Csernely település MKP-titkára,⁷⁰ aki nyugtatni próbálta az embereket, és igyekezett rábeszélni őket – eredménytelenül –, hogy térjenek vissza a munkájukhoz.⁷¹ Csupán annyit tudtak elérni ekkor, hogy a kohószemélyzet visszament dolgozni, akiknek a munkája a kohók, így a gyár folyamatos működése miatt kulcsfontosságú volt. A tömeg azt követelte, hogy a rendőrség azonnal tartson vizsgálatot, hallgassa ki – nyilvánosan, a munkások előtt – az előző napi vezetőségi ülés résztvevőit. Emellett olyan vádak is elhangzottak, hogy Antalköz állapotáért az őt ellátó dr. Fekete Zoltán inspekciós orvos felel, aki a nyugalma érdekében nem engedett be hozzá látogatót, és a kihallgatás ellen is tiltakozott. Antalközt ennek ellenére mégis kikérdezték a hatóságok, de csak annyit tudott mondani, hogy két magas férfi követte, majd egyikük egy tárggyal fejbe vágta.⁷² Öt nappal korábban, február 19-én egy hasonlóan indulatos tömegtüntetésre került sor a településen. Ózdra érkezett két vezető kommunista politikus, Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter és Kossa István, a Szakszervezeti Tanács főtitkára. Először a kommunista párt tartott gyűlést a vasgyárban, ők ott szóltak fel.⁷³ Ezután ötezer munkás vonult fel táblákra írt jelszavakkal, „a reakció és a reakciós vezetők eltávolítását”⁷⁴ követelve a községháza előtti téren. Az esemény feltehetően a március 5-én megalakuló Baloldali Blokk előkészítése volt, országosan is számos hasonló rendezvény zajlott le. A Baloldali Blokk az MKP, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács részvételével jött létre, és valódi célja a legnagyobb kormánypárt, a kommunistákkal koalícióban lévő Független Kisgazdapárt gyengítése volt. Kampányuk során azzal vádolták a kisgazdákat, hogy jobbszárnyuk „reak-

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁷² Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

⁷³ Megmutatjuk kemény öklünket! Gerő Ernő és Kossa István elvtársak a munkáspártok gazdasági terveiről és a reakció elleni közös harcáról beszéltek a vasgyári gyűlésen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 20. 2.

⁷⁴ Nem tűrjük tovább! Ózd dolgozóinak tömegtüntetése a reakció ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 20. 3.

ciós” terveken, tehát a korábbi rendszer valamiféle restaurálásán dolgozik. Február 19-én az egész ózdi gyár leállt, munkások tömegei vonultak ki az utcára, az üzletek bezártak. Lefkovics Andor ózdi kereskedő, az Ózdi Izraelita Hitközség elnöke és a Joint Segítő Bizottság ózdi vezetője későbbi tanúvallomása szerint a tömegben gyakran elhangzottak a „halál a zsidókra, halál Mindszentyre!” kiáltások.⁷⁵ Ekkor Kubancsik László,⁷⁶ a szociáldemokraták egyik helyi vezetője, az üzemi bizottság tagja hosszan beszélt a „reakcióról”, majd az elhurcolt és hazatért zsidóságról, és kijelentette: „Itt nincsenek kiváltságok, nincsenek előjogok, legyen az illető akár deportált, akár nem, most még csendben vagyunk, legközelebb azonban vasstangákkal és dorongokkal fogunk jönni.”⁷⁷

Kubancsik László szavai február 23-án beigazolódtak, bár okozati összefüggést a pogrom és az azzal kapcsolatos tanúvallomás mondatai között nem lehet találni. A rendőrség Antalköz bántalmazása után már szombat hajnalban megkezdte a nyomozást, aminek nem lett eredménye.⁷⁸ Az események kivizsgálására Várkonyi László rendőr főhadnagyot, a helyi politikai osztály vezetőjét⁷⁹ jelölték ki, aki az időközben spontán meginduló gyűlésről tudomást szerezve kiszállt a helyszínre, és a tömeget

⁷⁵ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁷⁶ Kubancsik László kőműves volt, 1930-ban Ózdról Budapestre került, ahol részt vett az 1930. szeptember 1-jei általános tüntetésen. Nemsokára visszakerült Ózdra, 1942-től vett részt a munkásmozgalomban. 1945-ben az Ózdi Nemzeti Bizottság és az Igazoló Bizottság tagja volt. A szociáldemokrata pártból 1947. május 1-jén átlépett a Magyar Kommunista Pártba. 1931. február 13-áról 14-ére virradó éjjel mint munkanélküli kőművessegéd két társával betört az ózdi vasgyári ételmezési üzletbe. Tettüket követően önként feladták magukat. A miskolci fogházba szállították őket. Lásd: Betörők jártak az ózdi vasgyár ételmezési főüzletében, ahonnan 170 pengő készpénzt vittek el. Egy véres ujjlenyomat vezette nyomra a csendőrséget, mire a tettesek önként jelentkeztek. *Magyar Jövő*, 1931. február 21. 3., „Munkát, Kenyeret” Szeptemberi emlékek. Észak-Magyarország, 1980. augusztus 31. 4.

⁷⁷ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz. Kubancsik szavait Kubinyi is hasonlóképpen idézi. MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁷⁸ Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

⁷⁹ VÁRKONYI László. Az állambiztonság vezetői, 1956–1962. Forrás: <https://neb.hu/asset/phprwA1wi.pdf> (Letöltve: 2024. 01. 14.)

szintén nyugtatni próbálta.⁸⁰ Amikor már úgy tűnt, sikerül megnyugtatni a kedélyeket, egy fiatalember a rendőr származására utalva azt kiabálta: „Ne pofázz, zsidó!” A tiszt ekkor az emberek közé ugrott, hogy kiemelje a hangadót, de a tömeg összezárt, és ahelyett, hogy eljutott volna hozzá, őt vették körül, és lökdösní, bántalmazni kezdték. Sarkadi István, a kommunista párt egyik vezetője ekkor érkezett a helyszínre, aki utat tudott törni magának, és néhány másik párttaggal együtt, a testükkel védve a főhadnagyot az Olvasó Egyletbe menekítették.⁸¹ Az antiszemita bujtogatások hatására a népgyűlés tömegéből nyolcvan-száz ember – Lahó János községi, jegyzői hivatali kézbesítő vezetésével⁸² – megindult a helybeli zsinagóga felé, ahol éppen istentiszteletet tartottak. Vasrudakkal benyomták az ajtót, mire a bent lévők nagy része az ajtókon-ablakokon kiugorva menekült ki onnan. A felbőszült tömeg egy része, mintegy háromszáz fő,⁸³ a Gyűjtő kereskedelmi negyedbe rohant – míg a többiek visszamentek az üzembe –, ahol a zsidó kereskedők boltjainak kirakatát betörte, az iparosműhelyeket feldúlta, többeket tettleg is bántalmazott.⁸⁴ A feldúlt üzletekben az árucikkeket a földre szórták,⁸⁵ de nem rabolták ki, a feldühödött munkásokhoz azonban olyan elemek is csatlakoztak a Gyűjtővel szomszédos Cipó településrészeiről, akik lehetőséget láttak a rablásban, és a sajtóhíradások szerint a lopott holmik egy részét a környékbeli falvakban árusították.⁸⁶ A zsidó származású Groszmann Vera később úgy emlé-

⁸⁰ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁸¹ Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

⁸² Lahó János 1937. október 1. – 1940. március 1. között a saajóvárkonyi községi hivatalban volt kézbesítő, majd Ózdra került kézbesítő rendőrnek, onnan pedig visszakerült Ózd Sajóvárkony településrészeire kézbesítőnek. Saját bevallása szerint 1945 előtt politikai párt tagja nem volt. MNL BAZML XVII. f. 423/2. ó. e.

⁸³ Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁸⁴ BERI Béla: Jákob családja őseire emlékezik. Kézirat. É. n. Ózdi Városi Könyvtár. Szd: 6. 23–24.

⁸⁵ Interjú Hangonyi Lajosnéval (1936). Ózd, 2015. július 15.

⁸⁶ Lásd bővebben: NAGY Péter: Kommunista tüntetésből antiszemita pogrom. I. m. 164–179.

kezett vissza, hogy volt, aki azt kiabálta, hogy Hitler nem végzett jó munkát, mert több zsidó jött vissza, mint amennyi volt.⁸⁷ A merénylet hírére azonnal Ózdra érkezett Szkladán Ágoston, a Magyar Kommunista Párt megyei titkára – korábban az ózdi gyár munkása –, valamint egy Vladár nevű „elvtárs”, továbbá Kubinyi István is, akik rögtönzött gyűlést tartottak, és próbálták megnyugtatni az embereket. Révai jelentése alapján a hangulat „izzó volt és csak nagy nehezen sikerült a tömeg zömét megnyerni”.⁸⁸ Ugyanakkor Révai József kommunista politikus aznapra tervezett ózdi nagygyűlése az események hatására elmaradt. A helyzet súlyosságát jelzi, hogy jelentést is írt a Politikai Bizottságnak az ózdi helyzetről: „az ózdi vezető elvtársaknak, amikor a munkásság megmozdult, első gondolata és ösztönös reagálása nem az volt, hogy ennek az egészséges forradalmi megmozdulásnak az élére álljanak, hanem az, hogy »csendre és rendre« intsék a munkásokat, amivel egyenesen előmozdították a fasiszták és a reakciók tervét, hogy t. i. az Antalköz elleni merénylet gyanúját a kommunistákra kenjék. Hogy lehet az, hogy egy alapjában helyes, forradalmi és reakcióellenes megmozdulás elcsúszszik fasiszta irányban és fosztogatássá fajuljon? Az ok nyilvánvaló: a pártszervezet nem állt a munkásság élére és ezzel kiszolgáltatta az elkeseredett munkásokat a fasiszta aknamunkának.”⁸⁹ Szerinte nem a kommunista pártból ábrándultak ki a helybeliek, hanem annak vezetőiből.⁹⁰ A kedélyek nehezen nyugodtak le, vásárnap is történtek kisebb megmozdulások, telefon-összeköttetés még hétfőn sem volt Ózddal.⁹¹

Tömpe András beszámolója szerint telefonon szerzett tudomást a történetekről. Táviratban azonnal utasítást adott a Borsod

⁸⁷ Később, házassága után neve Kohn Vera. Interjú Kohn Verával (1927). Forrás: https://sfiaccess.usc.edu/Testimonies/ViewTestimony.aspx?RequestID=197889ac-e477-482f-ae0e-6b145701f1ef&fbclid=IwAR15MG-WZ0NcxPeyWrzNX8GIX72_okc5RsTtL-8YHIQLo_fodLsMOW7yGIM (Letöltve: 2024. 03. 20.)

⁸⁸ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyujtón”. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.

vármegyei főkapitányság vezetőjének, hogy „detektívcsoporttal és karhatalommal szálljon ki Ózdra a merénylet tetteseinek felkutatására, valamint a rend helyreállítására és biztosítására. Tekintettel az esemény rendkívüliségére, Budapestről is kiküldtem közegeimet a merénylet tetteseinek kinyomozására”.⁹²

Február 24-én a rendőrség az eseményekkel kapcsolatban negyvenhat személyt vett őrizetbe,⁹³ kilencet internáltak, akiknek a múltbeli magatartásáról is terhelő adatok jutottak a birtokukba.⁹⁴ Február 28-án további hat ózdi személyt vettek őrizetbe a fosztogatásokkal kapcsolatban. Kubinyi István március 23-án összesen tizenegy Miskolcon internált személyről beszélt, akik közül hét főt a nyomozást vezető Kecskés őrnagy „jelentéktelen esetnek minősülő” bűntettel vádolt, Kubinyi ezért kérte a szabadon bocsátásukat. A rendőrségi állomány azonban Kubinyi szerint is gyenge képességű és megbízhatatlan volt, akik nem tudták segíteni a politikai osztályvezető munkáját – akivel viszont meg volt elégedve –, így a nyomozás áprilisban elakadt.⁹⁵ Tömpe András később úgy nyilatkozott, hogy közvetlenül Farkas Mihály belügyi államtitkár utasította őt, hogy vetesse őrizetbe az ózdi gyár igazgatóit és vezető beosztású alkalmazottait, akik már a Horthy-rendszerben is ott dolgoztak, majd 1945 után beléptek a szociáldemokrata pártba. Ő azonban elutasította ezt, mivel az illetők bűnrészességét semmi sem igazolta.⁹⁶ Mindeközben a deportálásból hazatért magyar zsidók úgy érezték, hogy a rendőrség sem tett meg mindent a pogrom résztvevőinek megbüntetéséért. A pogromban érintett egyik kereskedő például az ózdi rendőrségen feljelentést kívánt tenni, amit azzal utasítottak el, hogy örüljön annak, hogy egyáltalán túlélte a rablást.⁹⁷ Számos zsidó csa-

⁹² MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁹³ Többek között az alábbi személyeket: Berki Ágoston, Bari Zoltán, Barkóczi Béla, Demcsik István, Éliás Ignác, Horváth Gergely, Kecskés László, Kósik Ferenc, ifj. Komoróczy József, Nagy József, Ókrös Aladár, Seres János, Heller Mihály, Lahó János. Lásd: Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.

⁹⁴ 9 internálás. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 2. 3.

⁹⁵ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

⁹⁶ A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. Közli: STANDEISKY Éva. *Társadalmi Szemle*, 1990/11. 84.

⁹⁷ Erdős Tibor magániratai. Erdős Bence magángyűjteménye.

ládnak ez volt az utolsó csepp a pohárban, és az események után szinte azonnal elköltöztek a környékről; volt, aki pár nap múlva már budapesti lakosként tett vallomást az esetről.⁹⁸ A pogrom azonban nem volt egyedi eset. A második világháború után nemcsak Ózdon, hanem Miskolcon, Sajószentpéteren, Szegváron, szintén munkáskörnyezetben, valamint Kunmadarason is voltak hasonló, zsidók ellen irányuló megmozdulások, ami azt mutatja, hogy a rossz körülmények közepette a lakosság egy része – amellett, hogy továbbra is fogékony volt az antiszemitizmusra – könnyen mozgósítható volt.⁹⁹ Hogyan fordult egy gyári munkás kommunista vezető melletti tüntetés zsidóellenes randalírozássá? Egyes sajtócikkek szerint az antiszemita jelszavakat skandálók és a zsidó kereskedők és iparosok ellen bujtogatók többsége egykori nyilas párttag volt.¹⁰⁰ Ez nem zárható ki teljesen, azonban más forrásokban, mint például a népbírósági, népügyészségi és igazolóbizottsági iratokban a pogrommal kapcsolatban felmerült személyek közül senki sem szerepel nyilaskeresztes párttagként vagy szimpatizánsként.¹⁰¹ Továbbá ekkor néhány helyen felhozták Antalköz esetleges szélsőjobboldali múltját. Oszip István, a megye akkori főispánja a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén tett hozzászólásában is említette ezt. Leütéséről egyébként azt mondta Oszip, hogy „elrendezték a mű fejbe ütést”.¹⁰² Tömpe András írásában is utal erre, mikor az Antalköz körül a kommunista pártban kialakult csoportot frakciónak nevezi, annak vezetőjéről azt állítja:

„teljesen zavaros ember, babonás, istenhívó és meggyőződésem szerint nem teljesen normális. Az ő politikai álláspontja – amit őszintén nem fejtett ki a velem való beszélgetés alatt – a közis-

⁹⁸ Interjú Foltynová Verával (1920). <https://sfiaccess.usc.edu/Testimonies/ViewTestimony.aspx?RequestID=68c9fe34-6cde-4da6-9bee-c4dc35cb29ca&fbclid=IwAR2PxNcR8vadLRsm8DGM89F1maODsDU1NUtg2zWDR2UuzHEHaAqctveRuEA>, Jegyzőkönyv. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Központi Szervek, Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai, TC/34. doboz.

⁹⁹ STANDEISKY Éva: *Antiszemitizmusok*. I. m. 141–154.

¹⁰⁰ Negyvenhat tüntetést tartóztattak le eddig Ózdon. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 27. 3.

¹⁰¹ MNL BAZML XXV. 4., XXV. 6.

¹⁰² A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle*, 1990/11. 84.

mert ultralink baloldaliság (proletárdiktatúrát kellett volna csinálni stb.), Központi Vezetőség ellenes, önmagát Rákosinál hivatottabb vezetőnek tartja a magyar proletariátus számára. A beszélgetés alatt legalább nyolcszor kitért tiszta családi életére, saját puritán jellemére stb. Az embereket fanatizálni tudja prédikátorszerű fellépésével. Hívei számára Antalköz azt jelenti, ha ő lenne Ózdon az első ember, akkor leszámolna a reakcióval, a nadrágosokkal és a zsidókkal. Antalköz maga is antiszemita, akinek főszerepe van abban, hogy Ózdon párttagságunk kisebb, de nem jelentéktelenebb részében az a hit van elterjedve, hogy azért ilyen nehéz a munkásember élete, azért nincsenek erélyes intézkedések, mert a mi Pártunkban zsidók a vezetők.”¹⁰³

A nyilaskeresztes mültra vonatkozó szavakat a jelentésben aláhúzták, egy ismeretlen személy pedig odaírta piros színnel megjegyzésként, hogy hazugság. Révai József is ezt jelentette ki – szerinte azért jöhettek elő ezek a mélyben még meglévő zsidóellenes megnyilvánulások, mert a helyi pártvezetés nem állt a tömeg élére, hanem azt az Antalközzel való nézetkülönbsége miatt csitítani akarta. Szerinte Antalköz „régí munkásmozgalmi ember, régí szervezett munkás, fanatikus baloldali, szó sem lehet róla, hogy nyilas kapcsolatai lennének”.¹⁰⁴ Antalköz zsidóellenessége ellen szól az is, hogy a korabeli baloldali lapok mindegyike azt írta, hogy az Antalköz melletti tüntetést használták ki a szélsőjobb oldali elemek a pogromra, tehát ez a „reakció” műve. Mindez az újságcikkek címében és szövegében is jól megmutatkozik. Vagyis akkor még szó sem volt Antalköz vélelmezett szélsőjobb oldali gondolatairól, épp ellenkezőleg: kiálltak mellette, miszerint őt is a „fasiszták” ütötték le. Álmerényletről szintén nem írtak.¹⁰⁵

Egy visszaemlékezés szerint a pogrom kialakulásához hozzájárult például az is, hogy míg a hazatért izraeliták kaptak valamennyi segílyt, addig a gyári dolgozók és családtagjaik nem. A nagyon rossz élelmezési körülmények miatt eleve feszült hely-

¹⁰³ STANDEISKY Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992/2. 292–293.

¹⁰⁴ Uo. 293.

¹⁰⁵ A reakció bérencei véres orvtámadást követték el az ózdi gyár üzemi bizottságának elnöke ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 24. 1.; A rendőrség erélyes nyomozással kideríti az ózdi merénylet és fosztogatás fasiszta bűnöseit. *Szabad Magyarország*, 1946. február 26. 1.

zetet fokozta, hogy azt az egyik magyar zsidó kereskedő állítólag úgy kommentálta, hogy a munkások ezt érdemlik.¹⁰⁶ A népszerű kommunista vezető elleni merénylet antiszemita fosztogatásba torkollását feltehetően több, egymással párhuzamosan létező tényező fennállása okozhatta 1946 elején. A második világháború eseményei és hatásai okozta társadalmi-gazdasági nehézségek, továbbá a hazatérő zsidóság korábban elvett vagyonának esetei, a közben zajló igazolóbizottsági eljárások, népügyészeti, nép-bírói ügyek összességében hatalmas feszültséget okoztak Ózdon és környékén. Mindezt súlyosbította az új politikai rendszer helyi vezetését alkotó, tapasztalattal és megfelelő képességekkel sem rendelkező elit tevékenysége, az egymással és a gyár-vezetéssel kialakult konfliktusok, valamint tetézték az országos politika kampányai, jelen esetben a „reakcióellenes” jelszavak, megmozdulások is. Elég volt egy csepp a pohárban – a helyben népszerű vezető elleni merénylet –, hogy mindez egy ilyen atrocitáshullámban csúcsonadjon ki –, vagy pont az indulatok még további gerjesztése, a helyi vezetők elleni tömeges fellépés lehetett a cél Antalköz bántalmazásával is.

Kik üthették le Antalköz Józsefet? Az MKP központi vezetését – a folyamatos levelezés szerint – hónapokig foglalkoztatta az ügy, ellentétben azzal, hogy megbüntessék-e a zsidóság ellen elkövetett atrocitások főkolomposait és tetteseit. Antalköz állítása és a nyomozás szerint személyes haragosai nem voltak – bár ismert, hogy a párton belül voltak ellenfelei.¹⁰⁷ 1946. március 23-án Kubinyi, aki a történetek vizsgálatára Ózdra helyezett Kecskés őrnagy megérkezése után maga is bekapcsolódott a nyomozásba, és arról naponta többször eszmét cserélt vele – ami egyúttal mutatja a kommunista pártnak a rendőri szervekre gyakorolt befolyását is –, azt írja, hogy az elkövetők hárman voltak.

¹⁰⁶ Barnóczki Bélánét tizenhét évesen Ózdra telepítették át, ahol az átmeneti szállásként szolgáló úgynevezett „Kovács-udvarban” szemtanúja volt a pogromnak. Barnóczki Béláné visszaemlékezése. Rögzítette: Kovács Katalin. Ózd, 2014.

¹⁰⁷ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

Kanyó Bertalan,¹⁰⁸ Balogh Pál¹⁰⁹ és egy Varga nevezetű személy. Kanyóról tudható, hogy tizennégy hónapos vizsgálati fogságba helyezték. Ekkoriban a kommunista párt tagja volt, és a népbírósi, népügyészségi iratokból látható, hogy aktívan részt vett a terhelő tanúvallomások megtételében.¹¹⁰ Kubinyi István szerint ők hárman csupán a végrehajtók lehettek, míg az értelmi szerző – meglepő módon – a kommunista párt ellenzékének egyik vezetője, Pál Károly, akit később szintén letartóztattak. Pál valószínűleg Antalköz bántalmazásával annak népszerűségét kihasználva akarta az indulatokat felkorbácsolni, és a helybelieket, az ózdi munkásságot a helyi kommunista párt vezetői ellen fordítani.¹¹¹

A történetek után Leniczki le akart mondani az országgyűlési mandátumáról, és visszatérni az üzembe dolgozni, hogy helyreállítsa népszerűségét és befolyását. A Magyar Kommunista Párt

¹⁰⁸ MNL BAZML XXV. f. 4. d., XXV. f. 6. d.; Gyilkosság. Rendőrségi jelentés Ózdról. Észak-Magyarország, 1957. január 2. 5. Kanyó Bertalan paraszti családban született 1903. március 1-jén a szatmári Fülöpös községben (1955-től Ökörítófülöpös). Fiatalabb éveiben harcos kommunista volt, 1932-ben Debrecenben nyolc hónapi börtönre ítélték, mert az Internacionálét énekelte. Ezután költözhetett Ózd környékére. Az 1945 utáni években azonban fokozatosan kiábrándult a pártból; annyira, hogy 1948-ban MDP-tagkönyvét az ózdi kaszinó épületében megtartott párttaggyűlésen nyilvánosan elégette (a kandallóba dobta). Segédmunkásként ugyan továbbra is dolgozhatott az Ózdi Kohászati Üzemekben, azonban özvegye elmondása alapján az 1949. évi „ózdi megmozdulás” után öt társával együtt tizennégy hónapra az ÁVH budapesti börtönébe került. (A tizennégy hónap egyezik az Antalköz leütése után elrendelt vizsgálati fogság időtartamával, így lehet, özvegye emlékei, aki 1949-ben még nem volt a felesége, valójában erre vonatkoznak.) FAZEKAS Árpád: Kanyó Bertalan mártíromsága. *Honismeret*, 2001/5. 23–25.

¹⁰⁹ Az akkor ötven év körüli Balogh Pálról az alábbi jellemzést adta a kommunista párt: „A felszabadulás előtt nem ismerték a környéken. A felszabaduláskor néhány hétig vezérkedett, ameddig a központ emberei (Révész) a szervezet felülvizsgálatakor azonnal leváltották funkciójáról. Állítólag a csehszlovák kommunista párt tagja volt, de ennek semmiféle valószínűsége nincs. Marxista formulákat ismer. A klikkhez tartozó emberek közül, akikkel én beszéltem – bár makacsul tagad mindenféle frakciós munkát – leginkább árult el bűntudatot, nagy félelmet és idegességet [...] elég intelligens, furfangos [...] ember, akivel való beszélgetésemből az a benyomásom, hogy a csehszlovák kommunista párt tagja sohasem volt, esetleg, mint csendőrségi besúgó, vagy hasonló kaphatott valami marxista ismeretekre kioktatást a multban.” MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

¹¹⁰ MNL BAZML XXV. f. 4. d., XXV. f. 6. d.; Gyilkosság. Rendőrségi jelentés Ózdról. Észak-Magyarország, 1957. január 2. 5.; FAZEKAS Árpád: I. m.

¹¹¹ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

központi vezetése azonban nem értett egyet ezzel; úgy vélték, az ózdi pártvezetés személyi állománya olyan rossz, hogy Leniczki is kiemelkedik közülük. 1946 márciusában az ózdi szervezetek működésének javítására Kubinyi Istvánt helyezték fentről Ózdra párttitkárnak. A pártközpontban azonban az ő munkájával sem voltak megelégedve. Felrötták neki, hogy a pártellenzék vezetőivel elvtelen kompromisszumot kötött, amikor tagjait, többek között Pál Károlyt és dr. Veres Józsefet az áprilisi, első ózdi küldöttgyűlésen – amely próbálta egyesíteni az öt külön szervezetbe tömörülő ózdi párttagokat – a választmányba és részben a végrehajtó bizottságba is bevonta. A szintén a „frakcióhoz” tartozó Lőrincz Gyula volt nyilaskeresztes párttag a gyári pártszervezet élére került, és csak betegsége miatt mondott le május 11-én.¹¹² Ez egy különösen érdekes momentum volt abból a szempontból, hogy egy évvel azelőtt elméletileg „megtisztították” az ózdi szervezetet az egykori nyilasoktól. Az országos és a helyi pártvezetés levelezése szerint továbbá 1946 májusában például a hétezer gyári munkás között mintegy ötszáz egykori nyilaskeresztes párttag volt, akiknek legalább a háromnegyede ekkor a kommunista párttagkönyvét hordta magánál. A számokat természetesen továbbra is érdemes forráskritikával kezelni, mivel a kommunista párt magyarországi összesített tagságáról sincsenek pontos adatok.¹¹³ Az országos pártvezetésben úgy vélték, Kubinyi különféle demagóg módszerekkel Antalköz népszerűségével versengett, munkamódszere diktatórikus volt. Azt azonban pozitívként említették, hogy a gyár termelésének javításában szerepet vállalt. A helyi pártelit mellett az üzemi bizottsági tagokról sem voltak jó véleményrel a pártvezetésben: „ottani tagjaink valamennyien

¹¹² Az ózdi szervezet vezetője ekkor Kubinyi megbízásából Blaskovics Ferenc – későbbi ózdi polgármester –, az üzemi titkár Istók, a gyári főbizalmi Högel lett. A pártközpontban úgy vélték, hogy „becsületes, de teljesen önállótlan emberek, akik Kubinyi kezébe egyszerű bábok. És amíg Kubinyi vezetői őket, nem is tudnak saját lábukra állni”. MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

¹¹³ Még 1948 elején is százötven-kétszázezer fős eltérések mutatkoztak a lejelentett és a tagkönyvcserék miatt pontosnak tekinthető tényleges tagnyilvántartásban. KENDE Tamás: I. m. 32–33.

egyéniség nélküli, tehetségtelen, politikailag műveletlen, szervezőképesség nélkül való emberek”.¹¹⁴

A kedélyek a pogrom után egy hónappal, márciusban sem nyugodtak meg, továbbra is antiszemita hangulat uralkodott. Kubinyi az alábbiakat írja március 23-án:

„A megtörtént internálásokkal kapcsolatban úton-útfélen beszéltek, hogy az internálások zsidó befolyásra történtek és annak dacára, hogy fosztogatók és nyilasok lettek le internálva [sic!], sokan ártatlannak tartják ezeket és követelik szabadon bocsájtásukat. A f. hó 19-én tartott pártnapon egy felszólaló a nagyszámú résztvevő előtt hangoztatta a lefogottak ártatlanságát. Ebben a kérdésben élénk szócsata folyt le köztem és a felszólaló között, a hallgatók sem pro, sem kontra nem nyilvánítottak véleményt, de az érzésem az volt, hogy inkább a felszólalónak adnak igazat, mint nékem. [...] Különböző összejöveteleken vettem részt. Így az elmúlt héten az összbizalmi értekezleten. Egy kicsit zsidóztak is. [...] A martin és generátor üzemek értekezletén nyíltan zsidóztott az egyik felszólaló. Az értekezlet után az üzem szociális védőnöje egy sereg kérdést tett fel, amely kérdések középpontjába a zsidókérdés állott.”¹¹⁵

Április elejére azonban már a zsidóellenes hangok elültek Ózd környékén, és a hónap második felére lecsillapodtak az Antalköz megtámadása miatti indulatok is. Május 1-jére virradóra azonban Ózd főutcáján egy hosszú szakaszon papírból kivágott nyilaskeresztekkel szórták szét. Antalközt április 2-án bocsátották ki az ózdi kórházból, ahol egy darabig munkások is őrizték. Ezután Budapestre ment kivizsgáltatni magát, ahol egy kisebb műtétet ajánlottak neki, mivel az ütéstől alvadt vér lehetett a koponyájában. Több levélben is felmerült, hogy mártírnak igyekszik beállítani magát.¹¹⁶ Üzemi bizottsági elnöki tisztét a későbbiekben már nem látta el, az elnökhelyettes, a február 22-e után Kubancsik László helyett megválasztott szintén szociáldemokrata Kiszely János¹¹⁷ – aki már az első üzemi bizottságnak is tagja volt – vé-

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ SZILÁGYI Gábor: I. m. 308.

gezte a teendőket.¹¹⁸ Később a kommunista párti Luczák Gézá¹¹⁹ választották meg elnöknek.¹²⁰ A májusban tartott pártaktíván Antalköz nevének említésekor többen tapsolni kezdtek, a párttagok körében továbbra is népszerű maradt.¹²¹ Annyi bizonyos, hogy Kubinyi a párton belüli feszültségek feloldása érdekében egy időre próbálta a vezetőségbe bevonni. Pál Károly ebben az időben börtönbe került, és még 1947 februárjában is ott volt, amikor „lassan 1 évi hallgatás után” a pártvezetéshez írt levelet többek között az alábbi sorokkal:

„Cca. három hete annak, hogy az ózdi vezetés abban állapotott meg, hogy haladéktalanul hazamehessek. A vezetőség határozatát felolvasták a feleségemnek. Két hét múlva a feleségem megkérdezte, hogy küldjenek-e még csomagot. A válaszuk az volt: csak küldjenek, mert Antalköz megint beszélt valamit. Lehet, hogy így van, nem tudom. De viszont erről én nem tehetek. Az Antalköz hibáiért én nem szenvedhetek. Ő fog is beszélni mindig, és akkor én ezek szerint itt lehetek, még élek. Antalközhez, úgy, mint ahogy be lettem állítva, soha közöm nem volt.”¹²²

Összegzés

A kutatás jelenlegi állása szerint azonban még nem dönthető el, hogy valóban Pál Károly és köre volt az, akik megszervezték és végrehajtották a merényletet Antalköz ellen, vagy csak őket tették meg bűnbaknak. Az ózdi gyárat 1946 végén államosították, az ózdi politikai élet vezetői többé-kevésbé ugyanazok maradtak az 1948-as pártegyesítésig, akik kezdetben voltak, a

¹¹⁸ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

¹¹⁹ Róla az alábbiakat írták a pártjelentésben: „Az üzemi bizottság tagjai közül aránylag szervező képességével kiemelkedik [...] az a rögeszméje, hogy ők az üzemi bizottságban nem kommunisták és nem szociáldemokraták, hanem a munkásság képviselői, utasítást sem kisebb, sem nagyobb kérdésben nem fogad el és csak a saját feje után hajlandó dolgozni.” MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

¹²⁰ 1946 szeptemberében már Luczák Géza volt az üzemi bizottság elnöke. Lásd: Nem szabad egy ózdi nagyolvasztót sem leállítani. Nőgrádi Sándor az ózdi dolgozók között. *Szabad Magyarország*, 1946. szeptember 22. 1.

¹²¹ MNL OL M-KS 274. f. 11/59. ó. e.

¹²² Uo.

pártellenzék visszaszorult. Antalközt – bár továbbra sem került vissza a helyi első vonalba – szintén felvették a Magyar Dolgozók Pártjába. Nem sokkal később, 1949. február 16-án azonban ki is zárták, majd október 5-én mint titóista-rajkista nacionalista elhajlót – mivel nem hitt abban, hogy Rajk László bűnös, hogy az ítélete igazságos, és mindezt hangoztatta is – Kistarcsára internálták, onnan Recskre. 1953-ban szabadult, de az ózdi vasgyárba nem mehetett vissza dolgozni. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején egy munkásküldöttség kereste meg, hogy felkérje az ózdi gyár munkástanácsának vezetésére – rövid hezitálás után elfogadta.¹²³ A forradalom leverése után ismét megpróbáltatások következtek számára, majd megfigyelték. A Kádár-rendszerben már nem volt meghatározó helyi politikus, de ismerősei továbbra is adtak szavára.

A félárvaként felnövő egyszerű gyári munkás, Antalköz József karrierje 1945 után kezdett tehát szélesebben felívelni. A kommunista párt első titkára lett, az üzemi tanács és az igazolóbizottság tagja – és hatalmas népszerűségnek örvendett a munkásság körében. Idealista, demagógiára hajló, „prédikátorszerű” személyisége közkedelvté tette őt; úgy érezhették az egyszerű emberek, közülük való. Valószínűleg az is hozzájárulhatott ehhez, hogy nézeteit bátran felvállalta. Jól látható, hogy 1945–1946-ban a csekély múlttal rendelkező, munkásokból hirtelen politikai tényezővé váló ózdi baloldali személyek között nem voltak megfelelően rátermett és tapasztalt káderek a térség politikai irányítására. Messze kiemelkedett közülük Antalköz József. Elképzelései és cselekedetei azonban a helybeli pártvezetésben számos ellenséget is szereztek neki, különösen a nehezen összeegyeztethető istenhitével, még inkább túlzott idealizmusával, illetve korrupcióellenes fellépéseivel. A megyei és az országos pártvezetésben is megoszlottak a vélemények róla, Révai azonban kiállt mellette. Rövid ideig volt csak a párt titkára, azt követően

¹²³ Érdekeség, hogy Antalköz mellett 1956-ban, tíz-tizenegy évvel a tanulmányban vizsgált események után, többen újra előkerülnek az ózdi közélet sorában, mint például Kiszely János, aki akkor is helyettese lesz Antalköznek a munkástanácsban, továbbá Kanyó Bertalan és Sarkadi István. Ez azonban egy következő cikk témája lehet majd.

mellőzték, noha igazolóbizottsági és képviselő-testületi tagsága 1948-ig megmaradt. Amikor a munkásságnak lehetősége nyílt arra, hogy magának válasszon vezetőt, az ő neve mindig felmerült. Így volt ez 1946-ban, amikor az üzemi tanács, és így volt 1956-ban is, amikor a munkástanács elnökévé jelölték – a párt jelöltjeivel szemben. Az üzemi bizottsági ülést követően azonban leűtötték, ami egy antiszemita pogrom ürügyéül szolgált. Az eddig rendelkezésre álló források alapján a kommunista párt belső ellenzékéhez tartozó Pál Károlyt és az általa állítólagosan megbízott személyeket nevezték meg felelősként, Pál börtönben is ült a következő időszakban. Nem zárható ki azonban, hogy Antalköz más pártbeli ellenfelei is érdekeltek lehetek ebben. A népszerű és sajátos gondolkodású munkásvezető így csak rövid ideig tudott tevékenykedni; nem tudhatjuk, mit tett volna másként, mint az akkori pártelit. 1985-ben bekövetkezett haláláig megmaradt baloldalinak, a történetek azonban sértődötté és elkeseredetté tették. A közéletet mindvégig figyelemmel kísérte, és a párt megalakulásától az MSZMP tagja is volt. Az utókor azonban őrzi az ellentmondásos politikai múltú Antalköz József emlékét: 1985-ben bekövetkezett halála után nem sokkal, a rendszerváltozás idején, 1991-ben – az ózdi 1956-os forradalom több más egykori vezetője mellett – Ózd város posztumusz díszpolgára lett, és szintén 1956-os szerepe kapcsán teret is neveztek el róla.

KOVÁCSNÉ MAGYARI HAJNALKA

„Miután egyetlen szekrény sincs a lakásban, a krémeket egy kopott széken parádéztatom...”

Budapesti kozmetikusiparosok helyzetének alakulása 1944–1947 között: zsidóüldözés, vagyonek Kobzás és újrakezdés*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.4>

Bevezetés

1944-től jelentős átrendeződés vette kezdetét az egykor kozmetikus-orvosi kompetenciákat súroló, túlnyomóan zsidó származású budapesti kozmetikusiparosok életében. Először a zsidó lakosság teljes kifosztása céljából született 1944-es rendeletek, majd a vallástól és származástól függetlenül minden budapesti lakost sújtó ostrom következtében. 1945 után már semmi nem volt olyan, mint azelőtt; az egykor kimagasló szakmai presztízst és luxusegzisztenciát magukénak tudó kozmetikusiparosok a létfenntartásukért küzdöttek. Tanulmányomban a budapesti kozmetikusiparosok társadalmi átrendeződését és a kozmetikai üzletek ostrom utáni állapotát követem nyomon a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének fennmaradt iratai, valamint a korabeli rendeletek és sajtóforrások alapján 1944 és 1947 között.

Az 1944-es tavaszi rendeletek végső csapást mérték a zsidó kozmetikusiparosok teljes társadalmára. „A zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vétele tárgyában” 1944. április 20-án született 50.500/1944.

* Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

K. K. M. sz., valamint „a zsidók ipari tevékenységének további korlátozásáról” szóló 1944. május 19-én életbe lépő 58.000/1944. K. K. M. sz. rendeletek¹ értelmében ugyanis a törvények szerint zsidónak minősülő fodrászoknak, kozmetikai, manikűr- és pedikűr-iparosoknak 1944. május 22-én, a rendelet hatályba lépésének napjával be kellett zárniuk az üzleteiket. A lezárt üzlet bejáratán szembetűnő helyen a rendeletre való utalással és hatósági pecséttel ellátva fel kellett tüntetni, hogy az üzlet berendezése és felszerelése zár alá vétetett. Izraelita származásuk miatt a legnevesebb magyar kozmetikusok kényszerültek abbahagyni az ipart és bezárni évtizedes múltra visszatekintő szalonjaikat.² Bezárt üzleteiket teljes felszereléssel együtt keresztény kolléganők foglalták el, ráadásul mindezt hivatalosan, a „zsidók üzlethelyiségeinek hasznosításáról” szóló 1944 júniusában született 2.120/1944. ME sz. rendelet értelmében jogszabályi felhatalmazással tették:

„Ha nem zsidó iparos üzlet- vagy üzemhelyisége (a továbbiakban: üzlethelyiség) légitámadás okozta megrongálás miatt használhatatlanná vált, vagy ha az iparos régi üzlethelyiségében iparát azért nem tudja folytatni, mert az üzlethelyiség a zsidóknak lakóhelyül kijelölt területen van, az elsőfokú iparhatóság az iparos részére üzlethelyiséget vehet igénybe azok közül az üzlethelyiségek közül, amelyeket az 50.500/1944. K. K. M., illetőleg az 58.000/1944. K. K. M. számú rendelet értelmében be kellett zár-

¹ *Magyarországi Rendeletek Tára 1944.* 603–604., illetve 943–945.

A májusban megjelent rendelet 1. § (1) bekezdése kimondta: az a „zsidó iparos [...], aki olyan ipari (kereskedelmi) tevékenységet gyakorolt, amely ügyeinek intézése a 7.500/1935. M. E. sz. rendelet értelmében a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter ügykörébe tartozik, köteles üzletét (üzlet-, üzem-, irodahelyiség stb.) lezárni és azt községben az előjáróságnak, városban a polgármesternek, Budapest székesfővárosban pedig a kerületi előjáróságnak bejelenteni. Az üzlethelyiség lezárásával az üzleti, üzemi, irodai stb. berendezési és felszerelési tárgyak, az ipari (kereskedelmi) tevékenység gyakorlására szolgáló eszközök zár alá vétetnek, s az ipari tevékenységet továbbfolytatni nem szabad. (2) A lezárt üzlet (üzem-, irodahelyiség stb.) bejáratán szembetűnő helyen az (1) bekezdésben említett hatóság pecsétjével ellátott, alábbi szövegű feliratot kell elhelyezni: »A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 58.000/1944. K. K. M. számú rendelete alapján zár alá vétetett.«” Uo. 943–944. A rendelet 2. § b) pontja tér ki a kozmetikusokra.

² Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) IX. 236. b. 11. kisdoboz

[1] Általános iratok. 1944.

ni.” (A m. kir. minisztérium 2.120/1944. ME sz. rendelete 1. §-a a zsidók üzlethelyiségeinek hasznosítása tárgyában.)³

A zsidó kozmetikus műhelyek tömeges kényszerbezárásával egyébként nemcsak a jó egzisztenciájú zsidó kozmetikusiparosok kerültek nehéz helyzetbe, de addigi alkalmazottaik is, akik között az izraeliták mellett keresztény kozmetikussegédek is bőven akadtak.

1944-ben a levéltári források alapján több keresztény kozmetikust minden együttérzéstől megfosztott a haszonlesés. Beköltöztek zsidó kolléganőik csillagos házaiba, lezárt üzleteiket elfoglalták.⁴ 1945-ben történt igazolási eljárásuk során is jogszerűnek ábrázolták tetteiket. Többen azzal védekeztek, hogy ők már kilakoltatott házakba költöztek be, illetve bezárt üzleteket foglaltak el.⁵ Ki nem mondott érvelésük az volt, hogy nekik semmi közük a kialakult helyzethez, nem ők hozták azt létre, csupán éltek az adott lehetőséggel. Ez történt Földi Erzsébet kozmetikus esetében is, aki 1944. július 8-án foglalta el Bokros Imréné üzletét, annak minden készülékével és berendezésével együtt.⁶ Földi Erzsébet az igazolóbizottság előtt így védekezett: „Beköltöztem, de mint bombakárosult. Addigi kozmetikai műhelyem és lakásom teljesen lakhatatlanná vált. A lakás, amit igényeltem, akkor már üresen állott, tehát senki érdekeit nem sértettem. A régi helyemhez közel volt.”⁷

Ács Károlyné kozmetikáját a nyilasok fosztották ki, mint ahogy azt a nyilatkozatában olvashatjuk: „1944. június 24-én csillagos házba költöztettek. 1944. december 6-án a nyilas párt egy kiküldöttje egész kozmetikai rendelőmet leszerelte és ismeretlen helyre elvitte.”⁸

³ *Budapesti Közlöny*, 1944. június 14. 1.

⁴ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete), 1945–1946. Nyilatkozatok.

⁵ Uo.

⁶ Uo. Bokros Imréné nyilatkozata.

⁷ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete), 1945–1946. Jegyzőkönyvek. Földi Erzsébet igazolásügye.

⁸ Uo. Ács Károlyné nyilatkozata.

Olyan esetekre is volt példa, amikor keresztény és zsidó kozmetikus-kolléganők titokban kooperáltak egymással. Nagy Nándorné például, akinek kozmetikája 1944 után zsidó albérletből kiűritett zsidó főbérletbe költözött, 1944 novemberében tíz napig bújtatta lakásán zsidó segédjét, Sthein Károlynét.⁹ Vajda Sándorné keresztény kozmetikusiparos is bújtatott zsidókat, és több kolléganőjének megőrizte vagyontárgyát, kozmetikai gépeit, amelyeket az igazolásügyek során elhangzottak alapján maradéktalanul visszaadott. Egyedül Nuszbaum Jenőné fűzőtulajdonos vallott ellene, akit az igazolóbizottság előtt a Vajda Sándorné mellett álló tanúk hiteltelennek és „hisztérikáknak” jellemeztek.¹⁰

A fogorvosfeleségként sztárkozmetikussá vált Fried Piroska – átmenetileg – mindenét elvesztette, ám az ő példája inkább azt mutatja, hogy a legreménytelenebb helyzetből is volt visszaút. Az igazolóbizottsághoz intézett nyilatkozatában azt olvashatjuk: „1944. jun. 23 óta bujkáltam. Ezt megelőzően iparomat megszüntették. Férjem meghalt. Műhelyem telitalálatot szenvedett.”¹¹ Fried Piroskát már a rendelet előtt is több atrocitás érte, leginkább a kozmetikusvizsgát vele egy évben abszolváló Keszei Kálmánné keresztény kozmetikus részéről, aki nyilvánvalóan szakmai féltékenységből támadta. Azonban a férje fogorvosi rendelőjével egy épületben berendezett kozmetikai műhelyét Keszeinének nem sikerült megszereznie, mert az bombatámadás miatt használhatatlanná vált. A két kozmetikusnő 1945 után is egymás riválisaként jelent meg a kozmetikusiparban, de amíg Fried Piroska mind szakmailag, mind a magánéletében újra sikeressé vált (újból férjhez ment, külföldi tanulmányutakon vett részt, női lapokban publikált, stb.), addig Keszeiné – bár az igazolóbizottság tisztára mosta – némaságba burkolózva, csendesen vezette Medical nevezetű kozmetikáját, valószínűleg egészen az államosításig.

⁹ Uo. Nagy Nándorné nyilatkozata.

¹⁰ Uo. Vajda Sándorné igazolásügye.

¹¹ Uo. Fried Piroska nyilatkozata.

Kozmetikusok az igazolóbizottság előtt

Az 1944-es zsidóüldözés és vagyonelkobzások szempontjából is fontos források az 1945-ös igazolóbizottsági tárgyalások jegyzőkönyvei. Sajnos azonban a jegyzőkönyvek hiányosak (például Gáog Erzsébetnek, a Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete egykori elnökének is eltűnt a tárgyalási jegyzőkönyve).

A Budapesti Kozmetikusok törzskönyvében 1945. áprilisig 382 kozmetikusiparost rögzítettek, amely létszámban benne voltak az időközben elhunytak, iparukat ideiglenesen szüneteltetők és iparigazolványukat visszaadó szakemberek is. Ezzel szemben 1941-ben 285,¹² 1943-ban pedig már csak 243 budapesti kozmetikusiparost tartottak számon tagként.¹³ A vészkorszak alatt a létszám folyamatosan változott, szinte teljesen ellenőrizhetlenné vált.

A Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének levéltári anyagaiban nem egy olyan esettel találkozunk, mint például Fésüs Andorné és férje (egy szemész–kozmetikus házaspár) titokzatos eltűnése. A házaspárnak eredetileg különböző telephelyeken volt rendelőjük. Majd anyagi megfontolásból egy nagyobb házba, egymás mellé költöztették a férj szemészeti rendelőjét és a feleség kozmetikai műhelyét. Akkoriban ez bevált szokás volt, fogorvosok, bőrgyógyászok, szemészek nyitottak kozmetikus feleségükkel egy házban kabinetet, közös klientúrát kialakítva, illetve spórolva a kisegítő személyzeten. Az utolsó hír velük kapcsolatban, hogy megkapták az új székhely működtetési engedélyét, majd nyomtalanul eltűntek. „Sajnos a mai napig nem tértek vissza, magyar orvosok vagy németek elhajtották őket” – nyilatkozta a feleség egyik kolléganője, aki utoljára egy autóbá láta őket beszállni.¹⁴ Hasonlóképpen nyoma veszett Weisz Mártonnénak, a Violet kozmetika tulajdonosának is, akinek Vajda Sándorné őrizte a gépeit. És olyanok is voltak, akik a németek vagy a nyilasok áldozatául estek. A Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének törzs-

¹² BFL IX.236.b 7. kisdoboz – Általános iratok. 1941.

¹³ BFL IX.236.b 9. kisdoboz – Általános iratok. 1943.

¹⁴ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946. Nyilatkozatok 1–2.

könyvében hat olyan kozmetikusiparos neve szerepel, akiknél az 1945. évi iparmegszüntetés okaként elhalálozásuk áll.¹⁵

Az 1945. évi igazolásügyek kapcsán végül a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületéhez delegált igazolóbizottság által 240 kozmetikusiparos került leigazolásra. Kitöltött nyilatkozataik alapján és az ellenük valló bejelentések hiányában 229-en igazoltnak minősültek, 11 kozmetikus ügyében a bizottság tárgyalás keretében határozott.¹⁶

Az iparos igazolásügyeket a „szabad pályán működő értelmiségi foglalkozásúak és a hatósági jogosítvánnyal rendelkezők igazolási eljárás alá vonásáról” szóló 1146/1945. M. E. sz. rendelet 3. §-a írta elő azzal a céllal, hogy az egyes szakmák gyakorlói közül kiszűrjék azokat, akik a háború során német- vagy nyilasbarát magatartást tanúsítottak.¹⁷ Az 1945. április 19-én kiadott rendelet az önálló iparosokat, köztük a kozmetikusiparosokat is érintette. A vizsgálat során az eljárás alá vont személynek tisztáznia kellett, hogy volt-e nyilas jellegű párt vagy fasiszta mozgalom tagja vagy támogatója, volt-e tényleges szerepe a zsidótörvények végrehajtásával kapcsolatban, közreműködött-e a náci Németország céljait szolgáló háborús propagandában. Az eljárás részeként minden ipartestületi tagnak ki kellett töltenie egy *Nyilatkozat* címmel el látott, ötvenhárom tételes kérdőívet, amelyben a már említett kérdéskörök mellett olyanok is szerepeltek, mint például: árusított-e ki zsidó üzletet, vásárolt-e kiárusított árut, beköltözött-e zsidó lakásba, viselt-e nyilas jelvényt/formaruhát/karszalagot, vagy milyen lapot járatott stb.¹⁸

Az igazolásügyek tárgyalása előtt minden igazolásra váró kozmetikusiparos lakóházának ajtajára kifüggesztettek egy hirdetményt, amelyben felszólították annak szomszédjait és ismerőseit arra, hogy ha az illető bárminemű népellenes vagy németbarát

¹⁵ BFL IX.236.d.11. Tagok törzskönyve 1926–1949.

¹⁶ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946.

¹⁷ *Magyarországi Rendeletek Tára. 1945.* Belügyminisztérium, Budapest, 1946. 109–110.

¹⁸ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946. Nyilatkozatok 1–2. Nyilatkozáti kérdőív.

megnyilvánulásáról tudomásuk van, jelentsék be azt írásban dr. Lippay István igazolóbizottsági elnöknel. Terhelő bejelentés hiányában igazoltnak tekintették az igazolás alatt állót, bejelentés esetén azonban az illető kozmetikusiparost az igazolóbizottság elé citálták, továbbá a bejelentést tevőt és az ügyben szereplő tanúkat is beidézték.¹⁹

A Budapesti Kozmetikusok Ipartestületéhez rendelt bizottság hat kiküldött és két behívott tagból állt. Kiküldött tagokként képviseltették magukat a Magyar Kommunista Párt (MKP), Független Kisgazdapárt (FKGP), a Nemzeti Paraszt Párt (NPP), a Polgári Demokrata Párt (PDP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), valamint az Országos Szakszervezeti Tanács helyi szervezetének egy-egy delegált tagja. Behívott tagokként pedig a Nemzeti Bizottság által delegált jogi képesítésű tag, a szakmai érdekeltéget pedig Kubovits Mária, ideiglenes ipartestületi elnök képviselte. Érdekességképpen Kubovits azután is a bizottság tagja maradt, hogy nővére, Kubovits Róza ellen panaszbejelentés érkezett igazolási ügyben. Talán ezzel is magyarázható az igazolási ügyek kapcsán feltűnően elnéző, sőt esetenként támogató hozzáállása néhány bizonyítottan németbarát magaviseletű kozmetikusiparossal kapcsolatban.²⁰

Az igazolási ügyek kapcsán számos zsidó kozmetikusnő tragédiájába láthatunk bele. Voltak, akiket elhurcoltak, üzletüket kirabolták, lakásukat lebombázták, és olyanok is, akiknek családtagjait a nyilasok lemészárolták.

„Férjemet a nyilasok 1944. április 5-én elhurcolták Németországba, nekem menekülnöm kellett, lakásomat és minden ingóságomat kifosztva, illetve tönkretéve találtam.”²¹

¹⁹ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946.

²⁰ Keszei Kálmánét például az ipartestület „legintelligensebb és agilisabb tagjának” nevezte, „akire szüksége van az Ipartestületnek”. (1945. november 22.) BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946. Jegyzőkönyvek. Keszei Kálmánné ügye.

²¹ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946. Nyilatkozatok 1–2. Dr. Dénes Dezsőné nyilatkozata.

„Teljesen kifosztva, családomból csak én maradtam meg szüleimet gázba tették, férjem Bóriból jött vissza.”²²

„1944. június 23-án deportáltak Auschwitzba és 1945. június 12-én érkeztem vissza gyermekemmel együtt, azóta betegek vagyunk. Lakásunkba még nem tudtam visszaköltözni, mert egy 4 tagú család lakik benne, és így a kozmetikai foglalkozásomat sem kezdhettem meg.”²³

„3 tagú férfi családomat a nyilasok 1944. okt. 16-án kivégezték.”²⁴

A bejelentések és nyilatkozatok alapján az igazolóbizottság a 11 kozmetikusiparos ellen a következő vádakat fogalmazta meg: a nyilas párt tagja volt, nyilas és német tisztekkel járt szórakozni, részt vett a zsidótörvények végrehajtásában, zsidó kozmetikus-kollégái ellen különböző atrocitásokat követett el, feljelentéseket tett, üzleteiket felvásárolta, vagy azok kiárusításában aktívan részt vett. Legtöbbjük könnyedén igazolta magát, elég volt egy-két tanút maga mellé állítania, vagy egy igazoló dokumentumot benyújtania, mint ahogy azt a következőkben látni fogjuk.

A már fentebb említett Földi Erzsébet kozmetikust azzal, hogy bombakárosult volt, és üresen álló üzletet foglalt el, továbbá, hogy nem érkezett bejelentés ellene, igazoltnak nyilvánították.²⁵ Csakúgy, mint Gabrovits Saroltát, aki szintén bombakárosult lévén zsidó házba költözött, és annak minden berendezését használatba vette. Őt az igazolóbizottság egy olyan nyilatkozat bemutatására kötelezte, amelyben a ház zsidó tulajdonosának rokonai lemondanak a házról és annak berendezési tárgyairól. Az örökösök lemondási nyilatkozatának bemutatásával Gabrovits Saroltát az igazolóbizottság igazoltnak jelentette ki.²⁶ Fehér Erzsébet, akit azzal gyanúsítottak, hogy nyilas karszalagos katonatisztekkel láttak karonfogva sétálni, azzal az egyszerű válasszal védekezett, hogy biztosan összetévesztették valakivel.

²² Uo. Lindner Lászlóné nyilatkozata.

²³ Uo. Nagy Mihályné nyilatkozata.

²⁴ Uo. Szilárd Zoltánné nyilatkozata.

²⁵ BFL XVII.1709 98. Budapesti 417/b. sz. Igazolóbizottság (Budapesti Kozmetikusok Ipartestülete) iratai 1945–1946. Földi Erzsébet igazolási ügye.

²⁶ Uo. Gabrovits Sarolta igazolási ügye.

És mivel a bejelentő visszavonta a bejelentését, így az igazolóbizottság bizonyítékok hiányában Fehér Erzsébetet igazoltnak jelentette ki.²⁷

Medveczky Aladárné és özv. Gábor Lipótné „leltározási ügye” is gyorsan igazolttá vált, bár esetükben zárt tárgyalást tartottak. Ellenük Fehér Jolán és másik három kozmetikusiparos tett bejelentést, miszerint az említett személyek 1944 elején kozmetikájukban leltározást tartottak, és a leltározást követő hetekben több kozmetikai felszerelésüket elhurcolták. Az igazolóbizottság előtt Medveczkyné és özv. Gábor Lipótné tagadták a vádakat. Azzal védekeztek, hogy zsidó kolléganőik üzletébe utasításra mentek, és a leltározás során azok gépeit nem minősítették orvosi gépeknek, pedig megtehették volna. Vallomásukkal azt sugallták, mintha tettükkel zsidó kolléganőik érdekeit szolgálták volna. Azt, hogy bármit elvittek volna a helyszínről, tagadták, és több tanúval – köztük a Fehér Jolán lakását figyelő házmesternővel – megerősítették vallomásukat. A házmesternő végül már azt is tagadta, hogy Medveczkyné valaha is járt a helyszínen, azt viszont hangsúlyozta, hogy az ostrom alatt szovjet katonák és civilek is megfordultak a házban, sőt mi több, a lakást hat alkalommal is kirabolták. A tárgyalás során az ellenük panasszal élő kozmetikusok közül az egyik meggondolta magát, és visszavonta a bejelentést, a másik a tárgyalás napján „észrevette”, hogy mégsem hiányzik semmije, a harmadik pedig bizonyítás hiányában kénytelen volt visszalépni, és visszavonta a vádakat. Ezek után az igazolóbizottság bejelentés hiányában felmentette a vád alól Medveczky Aladárnét és özv. Gábor Lipótnét, és igazoltnak tekintette őket.²⁸

Egy olyan kozmetikusról is kiderült, hogy a nyilas párt tagja volt, akinek zsidó volt a vőlegénye. Schmidt Ella, aki az igazolóbizottság véleménye szerint „terhelt és szűklátókörű” volt, saját bevallása szerint (1941-ben) három hónapig a Nyilaskeresztes Párt tagja volt. Cselekedetét azzal indokolta, hogy erősen baloldali, zsidó származású vőlegénye unszolására lépett be, hírszer-

²⁷ Uo. Fehér Erzsébet igazolási ügye.

²⁸ Uo. Medveczky Aladárné és özv. Gábor Lipótné igazolási ügye.

zés céljából.²⁹ A tárgyalás jegyzőkönyve arról árulkodik, hogy Schmidt Ella vagy erősen traumatizálódott az események során, vagy mentálisan sérült volt, ami ténylegesen befolyásolta intellektuális felfogóképességét és kommunikációját.

Steinhausz Tiborné, aki 1939 és 1941 között a nyilaskeresztes párt tagja volt, pártdíjat fizetett és pártüléseken is részt vett, az igazolóbizottság előtt ekképp védekezett: „Igaz, hogy a pártnak havi 50 filléres szürke tagja voltam, de ott semmi tisztséget be nem töltöttem. [...] Soha senkinek nem ártottam. Az iparom volt az egyetlen kenyérkereseti forrásom.”³⁰ Nyilas párttagságuk nyilvánosságra kerülése után büntetésük mindösszesen a kozmetikusszakmától való eltiltásuk lett, Schmidt Ella egy évre, Steinhausz Tiborné két évre. Továbbá az aktív, passzív ipartestületi, valamint kereskedelmi és iparkamarai jogukat Schmidt Ella esetén egy évre, Steinhausz Tiborné esetén öt évre megvonták.³¹ Schmidt Ella további tevékenységéről nincs tudomásunk, Steinhausz Tiborné azonban a két év letelte előtt újból a kozmetikusiparban dolgozott, igaz, alkalmazottak nélkül.³² Ennek hátterében valószínűleg a kirótt büntetés enyhítése állhatott Steinhausz Tiborné népbírósághoz beadott fellebbezése eredményeként.³³

Az igazolóbizottsági ítéletek jelentős része különféle megállapodások eredményeként jött létre, az igazolóbizottságok pártdelegáltjai, valamint az ipartestület által kirendelt képviselő sajátos személyzeti „barterüzletet” alakítottak ki.³⁴ A kozmetikusok körében erre utal Keszezy Kálmánné felmentésének az ügye, akit a többszörös vádnyilatkozatok ellenére nemcsak hogy ártatlannak nyilvánítottak, de gyakorlatilag fel is magasztaltak.³⁵ Mindezt annak ellenére tették, hogy kolléganői nyilatkozatai szerint nyilas érzelmű volt: német tisztekkel járt szórakozni, „zsidó lakásba”

²⁹ Uo. Schmidt Ella igazolási ügye.

³⁰ Uo. Steinhausz Tiborné igazolási ügye.

³¹ Uo.

³² BFL IX.236.b 12. kisdoboz. Általános iratok, 1946.

³³ Steinhausz Tiborné igazolási ügye.

³⁴ GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2013. 44.

³⁵ BFL XVII. 1709 98. Keszezy Kálmánné igazolási ügye.

költözött be, aláásta zsidó kozmetikus-kolléganói jó hírét. Az igazolásügyek során az alábbi vádak hangzottak el ellene:

„A felszabadulást követő napokban szidalmazta a demokratikus kormányt és a győztes vörös hadsereget.”³⁶

„Abban az időben volt Bécsben vásárolni, amikor a határátlépést és márkahitelt csak olyan polgári egyén kaphatott, aki németbarát volt és német összeköttetésekkel foglalkozott.”³⁷

„K. Kálmánét több ízben láttam a Belvárosban a vacsorázó helyen német tiszték társaságában.”³⁸

Mindezen vádak ellen Keszeyné azzal védekezett, hogy nem is tud németül, illetve igaz, hogy az Apostol sörözőben, ahová vacsorázni járt, német tiszték is gyakran megfordultak, és sokszor közös „boxban” ültek, de nem tartoztak az ő asztaltársaságához. Kramerné vádjait pedig egyszerűen szakmai bosszúnak minősítette, mert Kramerné egykori alkalmazottjaként, munkaszerződése felbontásakor annak teljes klientúráját magával vitte saját kozmetikai üzletébe.³⁹

Míg Keszey Kálmánnéval az igazolóbizottság szimpátiával viseltetett, a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének megalapítója és 1941-ben felfüggesztett elnöke ellen valóságos büntetőeljárású hadjáratot indított. Gáog Erzsébet az igazolásügy során feddést kapott, ami miatt 1946-ban fellebbezéssel fordult a Népbírószághoz.⁴⁰ Hogy milyen vádak alapján feddték meg, nem derül ki, mert igazolásügyének jegyzőkönyve nem található meg a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének igazolásügyei között. (Valószínűleg Keszeyné vallhatott ellene, akit 1945-ben Gáog Erzsébet ipartestületi pénzüsszegekkel való elszámolással kapcsolatban kért számon.) Gáog Erzsébet védőügyvédje szerint az igazolásügy során több szabálytalanság történt: nem vették fel a tanúvallomásokot a jegyzőkönyvbe, csak az ellene szóló ta-

³⁶ Uo. Kramer Józsefné tanúvallomása.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. Ács Károlyné tanúvallomása.

³⁹ Uo. Keszey Kálmánné vallomása.

⁴⁰ BFL XXV.1.b – 1946–4949. Gáog Erzsébet büntetőpere.

núvállomásokat vették figyelembe stb.).⁴¹ Ha viszont tekintetbe vesszük az igazolási vizsgálat során a bizottság szívélyes együttműködését Keszei Kálmánnal és más németbarátsággal vádolt kozmetikusnőkkel, akik egyúttal a volt ipartestületi elnökkel konfliktusos viszonyban álltak, elképzelhető, hogy a Gáog Erzsébet elleni eljárásban a meghurcolás és a bűnbakképzés is szerepet játszott. Emellett szól, hogy más ipartestületeknél is előfordult, hogy az egykori ipartestületi elnökön statuáltak példát.⁴²

Az igazolási eljárás végeredménye a következő: a 240 kozmetikusiparosból 237-et az igazolóbizottság igazoltnak nyilvánított, két kozmetikust – Schmidt Ellát egy, Steinhausz Tibornét két évre – eltiltott a szakma gyakorlásától, a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének megalapítója és egykori elnöke, Gáog Erzsébet ellen pedig büntetőeljárás indult.

Kozmetikai üzletek az ostrom után

A Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének anyagaiból teljes képet kapunk az ostrom utáni szörnyű állapotokról, amely a zsidó és keresztény kozmetikusiparosokat egyaránt érintette. A korabeli statisztikai felmérések szerint a háborús események során a kisipari műhelyek felszerelésének és anyagkészletének hatvan százaléka pusztult el.⁴³ A kozmetikusiparosok is hatalmas károkat szenvedtek el. Az üzletek nagy részét bombatámadás érte, a leomlott falak és a kiszakadt vezetékek közül elhordták a felszereléseket. Sokan kozmetikai gépek és bútorzat híján folytatták a praxisukat, kozmetikai krémjeiket, pakolásaikat, púdereiket a fellelhető alapanyagokból maguk voltak kénytelenek elkészíteni. Az iparukat folytató kozmetikusok az ipartestülethez írt leveleikben áldatlan állapotokról számoltak be:

⁴¹ Uo.

⁴² Például a Budapesti Fodrászok Ipartestülete elnökének, Ecker Bálintnak az igazoltatási ügye, akinek iparigazolványát fellebbezése ellenére három évre felfüggesztették. BFL XXV.1.a – 1945–1774. Eckert Bálint büntető pere.

⁴³ LAKY Dezső: Magyarország ipara 1945 nyarán. In: TONELLI Sándor (szerk.): *Ipari újjáépítésünk 1945–47*. Forum Hungaricum Kiadó, Budapest, 1947.

„Kozmetikámat június 15.-én kezdtem meg újból, illetve akkor vezettem be újból a villanyt a falba és csak most készültem el vízvezeték szerelgetéssel, mert annak a csöveit is kiszétké a falból. Jelenleg az egész lakásban egyetlen ablak sincs, a kozmetikát festetni vagyok kénytelen, mert falat kellett bontani, és miután egyetlen szekrény sincs a lakásban a krémeket egy kóppott széken parádéztatom. De nemcsak a lakószoba üres, hanem még a konyhában sincs egyetlen darab bútor sem.”⁴⁴

Többen szüneteltetni kényszerültek kozmetikájukat veszteségeik, lehetetlen életkörülményeik, továbbá maradandó fizikai és pszichés betegségeik miatt. Családjuk elvesztése miatt sem erőt, sem motivációt nem éreztek a folytatáshoz. Háború okozta traumatizálódásukra talán sohasem találtak gyógyírt:

„1944-ben az akkori nyilas uralom által deportáltattam és másodfokú kéz és lábfagyással menekültem meg. Idehaza mindent kifosztva találtam, lakáshoz is csak nemrégén jutottam, addig rokonoknál, ismerősöknél, hol itt-hol ott találtam menedéket. Lelkileg teljesen beteg vagyok, legközelebbi hozzátartozóim elpusztultak. Mama a Soroksár környéki sáncásásoknál pusztult el, egyetlen 19 éves fiam pedig az 1944. okt. 11-i szörnyű tömeggyilkolásnak az áldozata, amikor a kiskunhalasi állomáson az SS-legények legéppuskázták a 6 vagonban odaérkező 101/322-es vasútépítő munkásszázadot. Édesapám, sógoraim is a háború halottai.”⁴⁵

A szüneteltetést legtöbbször végleges bezárás követte, és az iparendély visszavonásával zárult. Voltak, akik a szüneteltetés helyett ipartestületi tagdíjuk mérséklését kérték, kilátástalan helyzetükből adódó alacsony bevételekre hivatkozva. Anyagi tartalékaik nem voltak, vendégeik száma megcsappant, és közülük is alig maradt fizetőképes. Az egykor jól menő és az általában szerény működésű kozmetikákat egyaránt nagy fokú hiány és a teljes kilátástalanság jellemezte.

„Mindig csekély forgalmú volt a kozmetikám, reklám és töké hiányában alig tudtam belőle magam fenntartani, kénytelen

⁴⁴ BFL IX.236.b 11. [2] Általános iratok. Fehér Jolán levele a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületéhez. 1945. augusztus 10.

⁴⁵ BFL IX.236.b 12. [1] Általános iratok, Rónai Margit levele, 1946.

voltam albérlőt tartani és azokra dolgozni, hogy valahogy megéljek. 1944. december eleje óta pénzt alig kerestem, férjem ruháinak eladogatásából élek szigorló orvos fiammal együtt. Harmadik emeleten lakom, lift nélküli lakásban, néha-néha ha betéved hozzám kezelésre valaki.⁴⁶

„A nyilas banditák kozmetikai berendezésemet is elrabolták. Pácienseimnek legnagyobb részét deportálták, és ezek közül alig tért valaki vissza. Megfelelő tőke hiányában képtelen vagyok a szükséges kozmetikai cikkeket beszerezni.⁴⁷

Az ipartestület a két panaszlevél írójának méltányosságból az éves tagsági díj felének befizetését ajánlotta meg. Minden bajba jutott kozmetikusiparoson azonban nem tudott segíteni. Dernői Józsefnén sem, akinek férje hadifogságból hazatérése csak tovább nehezítette anyagi körülményeit: „Mind a mai napig támogatás nélkül állok, mert férjem eddig hadifogságban volt, s most, hogy betegen megjött, csak fokozódtak kiadásaim.⁴⁸

A reménytelen helyzetbe került kozmetikusiparosok mellett akadtak olyanok is, akik felvásárolták az alig prosperáló vagy megszűnő kozmetikák felszereléseit. Dr. Miklósy Istvánné például az ipartestülettől levélben kért felvilágosítást arról, hol tud gőzölőt, kvarclámpát és „kékfénykezelőt”, vagyis *viót* vásárolni. Az 1945-ben autonómiáját visszakapó Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének kinevezett új elnöke, Kubovits Mária válaszában négy kozmetikusiparost is megnevezett, akik teljes körű berendezésüket áruba bocsátották.⁴⁹ Ebben az esetben felvetődik a kérdés, hogy vajon egykor sikeres és jól felszerelt gépparkkal rendelkező kozmetikusiparosok adták-e el kényszermegoldásként a felszerelésüket, vagy a zsidótörvények és a háború idején kifosztott zsidó kozmetikusok gépparkját megszerző keresztény kozmetikusok igyekeztek pénzzé tenni a harácsoltszákmányt.

A nehéz anyagi körülmények, továbbá az általános forgalmi adó mellett a fényüzési adó terhe miatt a kozmetikusiparosok egyre kevesebb segédet és tanoncot tudtak foglalkoztatni.

⁴⁶ BFL IX.236.b 11. [2] Általános iratok. Forgács Ernőné levele 1945. szeptember 3-án.

⁴⁷ BFL IX.236.b 12. [1] Általános iratok. Worestein Irén levele 1946.

⁴⁸ Uo. 470/1946. Dernői Józsefné levele, 1946. december 10.

⁴⁹ Uo. 338/1946.

Tipikussá váltak az egyszemélyes kozmetikai műhelyek, még az olyan egykor nagynevű kozmetikusiparosok esetében is, mint Földes Miklósné vagy Baumfeld Dezsóné.⁵⁰ Megfigyelhető, hogy a nyilvántartásokban szereplő 144 üzletnek mindössze 31%-a tartott legalább egy segédet vagy tanoncot. Legalább két alkalmazottat az iparosok mindössze 15%-a foglalkoztatott.

1. táblázat. Kozmetikusüzletek az alkalmazottaik száma szerint 1946-ban⁵¹

2 segéd, 2 tanonc	2 segéd, 1 tanonc	1 segéd, 2 tanonc	1 segéd, 1 tanonc	1 segéd, 0 tanonc	0 segéd, 2 tanonc	0 segéd, 1 tanonc	Egyedül
1	1	5	6	5	9	17	100

A két világháború közötti időszakra jellemző jól szituált paci-entúra helyett a kozmetikusoknak olyan vendégkört kiszolgálva kellett biztosítaniuk megélhetésüket, akik nem tudták megfizetni a drága kezeléseket. Igaz, hogy veszteségeik következtében és megfelelő áruellátás híján többnyire maguk sem tudták fenntartani a szolgáltatásaik korábbi színvonalát. Az alacsony bevétel mellett tovább sújtotta őket a drasztikusan megemelt ipartestületi tagdíj⁵² és az állam által meghatározott, kozmetikusiparosokat is érintő fényüzési forgalmi adó. Utóbbit az általuk előállított kozmetikumok forgalmazásából származó bevételük, továbbá kozmetikai kezeléseik díjazása után voltak kötelesek fizetni.⁵³

Nem csoda, hogy sokan kiléptek az ipartestületből, és inkább alkalmazottként próbáltak szerencsét, vagy szövetkezeti formá-

⁵⁰ Dr. Földes Miklósné orvosfeleség, aki az 1920-as években szerezte meg kozmetikusi szakképzettségét, és vezette Junó név alatt működő kozmetikáját. PAPP Barbara–SIPOS Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 218. – Baumfeld Dezsóné az elegáns Ditta kozmetika megalapítója, melynek vezetése a későbbiekben generációról generációra szállt, ma is működik.

⁵¹ A szerző saját táblázata a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének adatai alapján. BFL IX.236.b 12. [1] Általános iratok, 25/1946.

⁵² A legalacsonyabb kategóriába sorolt tagdíjat az ipartestület 200 pengőről 600 pengőre, a legmagasabb 720 pengőről 1800 pengőre emelte 1945 novemberében. BFL IX. 236. b. 11. doboz.

⁵³ *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1948. augusztus 28. 1891.

ban kezdtek gondolkodni más szépségipari szakemberekkel közösen, vagy elkeseredésükben végleg elhagyták a pályát.

A helyzet 1947-re sem mutatott érdemi javulást. Az egykor kimagasló egzisztenciát biztosító kozmetikusszakma egyre kevésbé biztosította az iparosok megélhetését. Klientúrájuk megcsappant, bevételük bizonytalan volt, fedezetlen számláik, bérleti és ipartagsági díjaikból felgyülemlett adósságaik pedig egyre tetemesebbek. 1947 januárjában a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületének elnöke a fővárosi adóhivatalhoz címzett levelében ekképp nyilatkozott a kozmetikusiparosok aktuális helyzetéről:

„Napjainkban a kozmetikai iparnak a legnagyobb dekonjunktúrája van. Ugyanis a kozmetikusok pacientúrái a háborús viszonytárságok folytán megsemmisültek. Az arisztokrácia a kozmetikusokat már nem tudja felkeresni, a zsidóság nagy része a deportálásnak és a háborúnak esett áldozatul, a tisztviselői társadalom, mely a legnagyobb részét tette ki a pacientúrának egzisztenciális gondokkal küzd és örül, ha a mindennapi élelmiszert be tudja szerezni, gondolni sem mer arra, hogy kozmetikust keressen fel. Ipartestületünk tagjai tömegesen adják vissza iparigazolványaikat. A kozmetikusok tanoncot és segédet ügyszólván egy-két kivétellel nem tartanak. A kozmetikusok olyan alacsony kezelési árakon dolgoznak, hogy a rájuk eső közterheket viselni is képtelenek...”⁵⁴

Az egykor csillogó kozmetikai luxusintézetek megkopott fénye a szűkölködéstről tanúskodik. A kozmetikusiparosokat már nem a hajdani presztízs és meggazdagodás vágya hajtotta, hanem annak belátása, hogy máshoz nem értenek. Ezt támasztják alá az egykor kimagaslóan prosperáló Váci utcai üzletet vezető kozmetikusnő szavai is: „Üzletemet kizárólag a jobb jövő reményében tartom fent, mintsem 23 éves kozmetikus múlt után már nem érzem magam alkalmasnak arra, hogy más foglalkozást válasszak.”⁵⁵

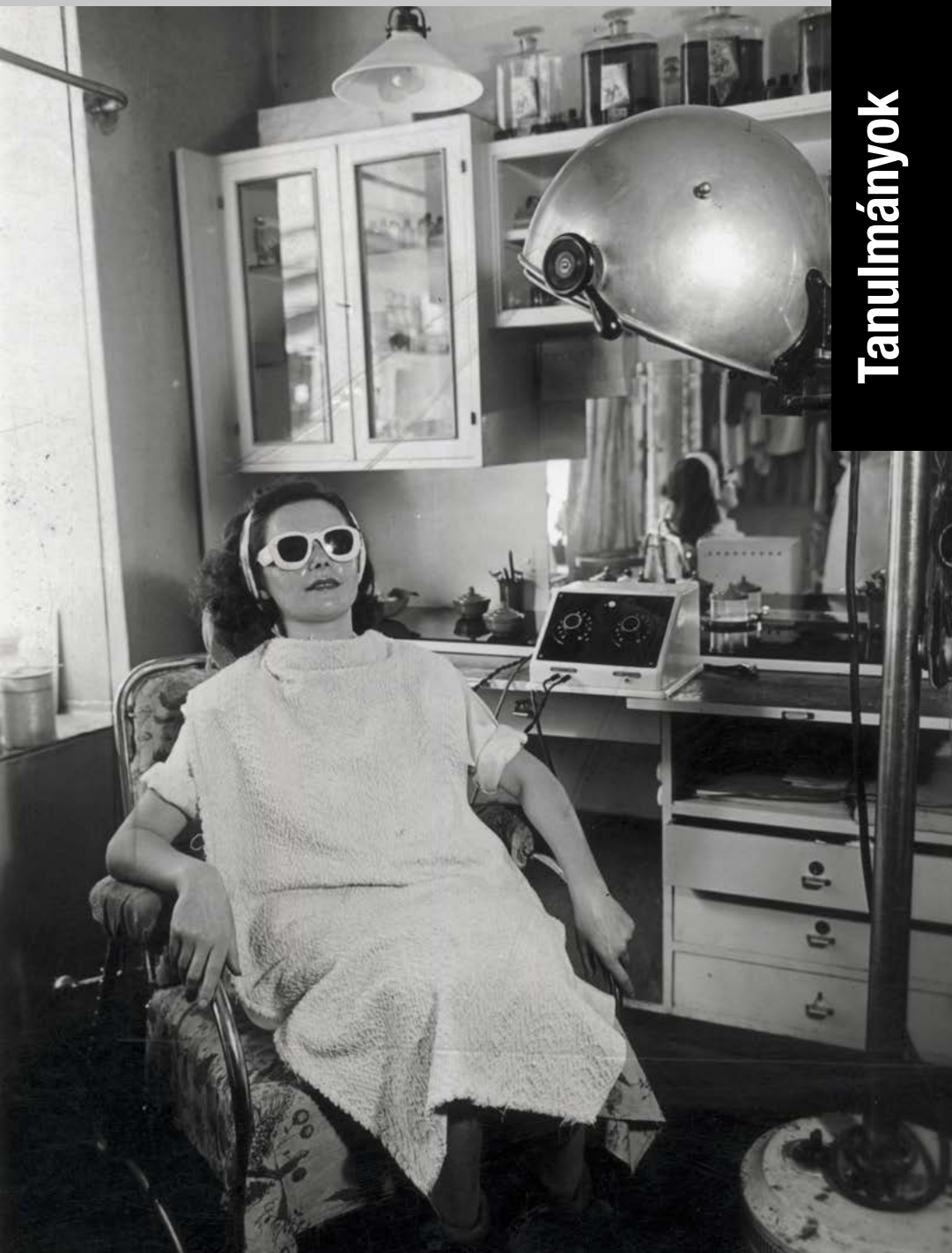
⁵⁴ BFL IX.236.b 12. [2] Általános iratok 26/1947. A Budapesti Kozmetikusok Ipartestületi elnökének levele a fővárosi adóhivatalhoz 1947. január 18-án.

⁵⁵ Uo. 44/1947. Kovács Lajosné levele a Budapesti Kozmetikusok Ipartestületéhez 1947. január 27-én.

Összegzés

A második világháború okozta radikális politikai, gazdasági és társadalmi átrendeződés új helyzet elé állította a kozmetikusiparosokat is. Az egykor magas presztízsű és kimagasló egzisztenciával rendelkező kozmetikusiparosok 1944 után a létfenntartásukért küzdöttek. Míg az antiszemita hangulatot kiszolgáló 1944. évi rendeletek kizárólag a zsidó kozmetikusiparosok egzisztenciáját és életben maradását veszélyeztették, az ostrom alatti állapotok származástól és felekezettől függetlenül mindenkinek pótolhatatlan veszteségeket okoztak. A keresztény kozmetikusok komoly hasznot húztak a zsidó iparosokat korlátozó jogszabályok adta helyzetből, amely megváltoztatta a szakmát gyakorlók társadalmi összetételét is. A háborút követően nyomra sem maradt az egykor pompázó kozmetikai műtermek luxusának, a legnagyobb nevű kozmetikusoknak is nélkülözéssel kellett szembenéznük. Vendégeik száma minimálisra csökkent, bevételük bizonytalanra vált, a presztízs helyett a szakma iránti elhivatottság (valamint, hogy máshoz nem értettek) és a jövőbe vetett hit tartotta őket a pályán. Az egykor társadalmi felemelkedést és biztos jövedelmet biztosító szakma művelőinek helyzete 1945–1946-ban kilátástalannak tűnt, hiszen az olyan luxusszolgáltatásokat, mint a professzionális szépségápolás, csak kevesen voltak képesek megfizetni.

Tanulmányok

CSUNDERLIK PÉTER

A Tanácsköztársaság ábrázolása a Horthy-kori középiskolai tankönyvekben*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.5>

A magyar történelemnek kevés annyira polarizált emlékezetű történelmi periódusa van, mint az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság időszaka. Apor Péter tárta fel, hogy az 1949 utáni történelmi emlékezetben miként kanonizálódott a proletárdiktatúra a magyar történelem egyik „dicsőséges fejezeteként”,¹ ám azt a folyamatot eddig szintetizáló igénnyel nem vizsgálták, hogy miként alakult ki és kanonizálódott a Horthy-korszaknak a proletárdiktatúrát a „magyar történelem mélypontjaként” azonosító „negatív” Tanácsköztársaság-képe. A magyar történettudomány eme adósságát törlesztő kutatásom célja, hogy bemutassa egy nagy jelentőségű diskurzus kialakulását, működését, illusztrálja az emlékezetpolitika rendszer-legitimáló szerepét, hiszen az 1918–1919-es eseményekkel szembenállás alkotta a Horthy-kori „ellenforradalmi identitás” konstitutív magját: az elnyomó proletárdiktatúra és az azon történő felülemelkedés története az ellenforradalmi berendezkedés mitikus „megalapozó történeteként” funkcionált.² A „sokszerű” eseményre, a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989.* MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.

² A „megalapozó mítoszokról” lásd: JAN ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999. 76–79. – Jan Assmann *terminus technicus*át alkalmazva ugyanis a Tanácsköztársaság a Horthy-korszak negatív alapító mítosza volt. Ekképp a negatív, ellenforradalmi Tanácsköztársaság-leírásokat – legyen szó pamfletekről vagy tankönyvekről – korabeli mitikus szövegekként vizsgálhatjuk, ugyanis „a

kommün „ellenvilágának” addig példátlan tapasztalatára való reagálásokon keresztül a Horthy-kori Magyarország emlékező közösségeinek egymáshoz való viszonyai is vizsgálhatók.³ A Tanácsköztársaság különböző ellenforradalmi ábrázolásait eltérő forráscsoportok – pamfletek, visszaemlékezések, regények, országgyűlési jegyzőkönyvek, országos napilapok évfordulós megemlékező cikkei – nyomán rekonstruáló, számos recepció-történeti sztereotípiát cáfoló kutatásom eddigi eredményeit⁴ ezúttal a Horthy-korszak középiskolai történelemtankönyveinek elemzéseivel egészítem ki, azoknak a „forradalmak koráról”⁵ szóló bekezdéseit fókuszpontnak véve.

A Horthy-kori középiskolai tankönyvek Tanácsköztársaság-ábrázolásainak elemzésével nemcsak a proletárdiktatúra emlékeztörténetével kapcsolatos tudásunkat gazdagíthatjuk, de a

mítosz [...] elbeszéli, miként vittek véghez valamit, miként kezdett ez létezni”, márpedig a Tanácsköztársaság alatti napok történetének és a proletárdiktatúra bukásának elbeszélésében „a káoszról a kozmoszba való átmenet ismétlődik meg”. Mircea ELIADE: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2009. 86–87., 68.) – Így jött létre a forradalmak és az ellenforradalom mítosza: „a történelmi-társadalmi valóság teljes behelyettesítése egy fikatív, illuzorikus valósággal”, de persze „ez a mitizálás nem elvont képzelődés”. Claudio MAGRIS: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban. Részletek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 8.

³ Ebből a szempontból munkám a *memory studies* körébe tartozik. Lásd: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2016. 11–16.; ALEIDA ASSMANN: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016. 31–51.

⁴ Lásd: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” – A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019; Uó: A Tanácsköztársaság ábrázolása Horthy-kori regényekben. *Múltunk*, 2022/2. 124–169. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.2.6>; Uó: Az 1919-es proletárdiktatúra kikiáltásának és bukásának értelmezései a Horthy-kori napilapokban. *Múlt és Jövő*, 2023/1. 44–67.; Uó: Az 1919-es „zsidódiktatúra” érve a numerus clausus nemzetgyűlési vitájában. *Mozgó Világ*, 2022/9. 32–53.

⁵ A kifejezéssel kapcsolatban lásd a konzervatív-liberális Gratz Gusztáv művét, az ellenforradalmi történeti irodalom egyik csúcsteljesítményét: GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935. – Gratz művét a Galilei Kör és a Tanácsköztársaság emlékeztörténetének perspektívájából elemzem: CSUNDERLIK Péter: A bolsevizmus kigyótozásai – Horthy-kori konzervatív történetírók radikalizmuskritikája. *Múlt és Jövő*, 2023/4. 33–46.

középfokú oktatás ellenforradalmirendszer-legitimáló szerepéről is bővíthetjük ismereteinket, ezúton kiegészítve a Kádár-kori, ideológiailag terhelt neveléstörténeti szakirodalomból Jóború Magda és Unger Mátyás – ma már egyes részmegállapításaikat tekintve meghaladott és kiigazított – alapműveit,⁶ a korszerű pedagógiatörténeti irodalomból pedig Albert B. Gábor alapkutatásait.⁷ A Horthy-rendszer egyik főideológusa, a piarista pap és filozófus Kornis Gyula *Kultúrpolitikánk irányelvei* című 1921-es programadásában ugyanis az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikájának legfontosabb feladatai közé sorolta az internacionalizmussal szembehelyezkedő, antibolsevista szellemű oktatást: „Nemzeti nagy szerencsétlenségünknek s a magyar bolsevizmusnak történetével állandóan kell éreztetnünk és bizonyítanunk, hogy az állam csak nemzeti állam lehet s a nemzeti alapról való letérés mily végzetes következményekre vezet.”⁸

A Horthy-rendszer középszintű oktatását, az állami és egyházi iskolákban használt történelemtankönyveket tehát mint a tudatformálás, helyesebben esetünkben inkább a „tudattorzítás” eszközeiként vizsgálom, hogy a 20. századi magyarországi autoriter és diktatórikus rendszerek tankönyveit vizsgáló Albert B. Gábor kifejezésével éljek.⁹ Miképp a *memory studies* egyik legte-

⁶ Lásd: JÓBORÚ Magda: *A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1963; Uő: *A köznevelés a Horthy-korszakban. Alsó- és középfokú oktatás*. Kossuth Könyvkiadó–Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1972; UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1976.

⁷ ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelem tankönyvek a Horthy-korszakban*. Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont, Pépa, 2006. – Továbbá lásd még a szerzőnek az Unger Mátyásnak a tankönyvhasználatra vonatkozó kategorikus kijelentéseit korrigáló tanulmányait: ALBERT B. Gábor: *A református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig*. *Magyar Paedagogia*, 2013/2. 119–129.; Uő: *Történelemtankönyvek a budapesti fiú-középiskolákban Klebelsberg Kuno minisztersége idején*. *Magyar Paedagogia*, 2017/3. 275–293. DOI: <https://doi.org/10.17670/MPed.2017.3.275>

⁸ KORNIS Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei*. III. Nemzeti szellem a kultúrpolitikában. In: Uő: *Kultúra és politika. Tanulmányok*. Franklin Társulat, Budapest, 1928. 19.

⁹ Lásd: ALBERT B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 2004.

kintélyesebb magyarországi kutatója, Gyáni Gábor megállapította: „minden kor és minden generáció a maga képére formálhatja a történelmet”.¹⁰ Ettől kezdve azonban már csak egy lépés, hogy az *illetékesek* rájöjjenek: a megfelelő történetírás kiváló ideológiai segédeszköz lehet a hatalom és az elitek kezében azok különböző céljainak elérésében: az állampolgárok manipulálásában. Felismerték: a mindenkori hatalom a legitimitációját¹¹ leginkább a múltban tudja megteremteni az azonosságok és a kontinuitások hangsúlyozásával: „A história, mint muníció akkor értékelődik föl, amikor fogy a jelenbeli legitimitás érzete.”¹² A történetírás hatalmi elitet szolgáló aktuálpolitikai felhasználásakor általánoságban az alábbi típusokat különböztethetjük meg Szűcs Jenő paradigmaticus tanulmánya nyomán:

1. Nemzeti mítoszok és kitalált hagyományok erejével segíti a hatalmat.

2. Múltból fakadó hivatkozási alapot, pozitív előképeket bocsát a politikusok rendelkezésére, és ily módon hozzájárulhat az elkerülhetetlennek beállított népszerűtlen változtatások elfogadtatásához.

3. A hivatalosság által követésre méltónak ítélt magatartási formákra minél tisztább és egyértelműbb (vagyis populárisabb) történelmi példáknak való felmutatása és propagálása a közösségi múltból, hogy így a hatalom a jelen egyes fejleményeit a klasszikus erények megtestesüléseként és visszatérteként tudja beállítani.

4. Külpolitikai viták esetén a történészek a történeti jogra épített közösségi múlttal igazolják a politikai követeléseket. (Ezt fokozottan láthatjuk a revíziós propaganda szolgálatába álló Horthy-kori történészek munkáiban.)¹³

¹⁰ GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 62.

¹¹ Lásd: SZABÓ Miklós: A legitimitáció történeti alakváltozásai. In: Uó: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. ELTE–MKKE, Budapest, 1989. 275–306.

¹² GERÓ András: *Egy polgár naplója*. Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 75.

¹³ Lásd: SZÜCS Jenő: A nemzet historikuma és a történetpszichológia. In: Uó: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 141–151. – Illetve még a tipologizálásban tá-

Az adott politikai rendszer legitimációs igényének megfelelően átpolitizált, kurzusideológiával átítatott történelemszemléletét és múltértelmezéseit a kultúrpolitika aztán az oktatásban igyekszik érvényre juttatni: „Minden oktatási rendszer a diskurzusok kiszajátításának politikai fenntartása vagy módosítása, mindazon tudással és hatalommal együtt, ami a diskurzusok birtoklásával jár.”¹⁴ De ahogy a Horthy-kori történelemtankönyvek 1918–1919-es forradalmakról, vagyis a közelműltről szóló szövegrészeinek szemügyre vételekor is láthatjuk, a „politikai vezérszólások” hamarabb megjelentek a tankönyvekben, mint az adott rendszer reprezentatív szintéziseiből kiolvasható hivatalos történelemértelmezése.¹⁵

Albert B. Gábort követve mondhatom: „Célunk annak vizsgálata, hogy olyan ideologikus tantárgy, mint a történelem és a hozzá tartozó ideológiai szempontból is jelentéshordozónak tekinthető történelemtankönyv, milyen mértékben hordozza magán a korszak uralkodó politikai irányzatának szemléleti jegyeit.”¹⁶ De hangsúlyozom, hogy nem a pedagógiatörténet-írást, hanem a *memory studies* perspektívájából elemeztem a Horthy-korszakban használt középiskolai tankönyveket.

A népiskolai tankönyvek vizsgálatától ezúttal eltekintettem, ugyanis ezeket nincs értelme együtt elemezni a középiskolában használtakkal, hiszen eltérő pedagógiai céllal és elvárásokkal, más tanterv szerint készültek. Elemzésük kevesebb intellektuális izgalommal kecsegtet. Hipotetikusán elfogadhatjuk Szabolcs Ottó megállapítását, amely szerint az elemi iskolai tankönyvek a

maszkodtam: GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. I. m. 62. – A korát megelőző Szűcs Jenőnek a középkortudományon messze túlmutató historiográfiai jelentőségéről: GYÁNI Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 188–212.

¹⁴ MICHEL FOUCAULT: A diskurzus rendje. In: Uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Pallas Stúdió-Attraktor Kft., Budapest, 1998. 250–275.

¹⁵ UNGER Mátyás: I. m. 84. SIKLÓS András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1964. 105–106.

¹⁶ ALBERT B. Gábor: A történelmi tudat alakulása a Kádár-korszak egyes általános iskolai és középiskolai történelemtankönyveiben. In: Uő: *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 2004. 7.

legkevésbé árnyaltak, a középiskolai tankönyvek forradalomképe viszont már összetettebb.¹⁷ A középiskolai tankönyvek elemzése azért is élvezhet prioritást, mivel azoknak kiemelt szerepet szántak az elsősorban a középosztályból érkező fiatalokat célzó ellenforradalmi indoktrinációban.¹⁸ Az ellenforradalmi rendszer fenntartó talapzatának ugyanis a markánsan antikommunista identitású, a közigazgatási pozíciókat birtokló, a „keresztény-nemzeti” kulturális hegemoniát¹⁹ teremtő „úri középosztályt” gondolták, amely az elképzelés szerint rezisztenssé teheti Magyarországot az első világháború utáni összeomlásért és Trianonért hibáztatott baloldali radikális nézetekkel, a „bolsevizmus bacilusaival” szemben. Miképp Jóború Magda *A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában* című, 1963-ban kiadott alapművében hangsúlyozta az államszocialista történetírásra jellemző marxizáló nyelven:

„Az 1919-es proletárforradalmon győzedelmeskedő ellenforradalom vezetői felismerték, hogy politikai céljaik megvalósításában rendkívül nagy jelentősége van a művelődéspolitikának, a különböző társadalmi rétegek nevelésének az ellenforradalom esz-

¹⁷ SZABOLCS Ottó: Iskolai tankönyvek az 1918–1919-es magyar forradalmakról (1920–1984). *Eszmélet*, 1995/25. 83–103.

¹⁸ Bár a középiskolai diákok száma emelkedett a Horthy-korszakban, még mindig csak az elemi népiskola IV. osztályát végzettek 6-7%-a jutott be a középiskolákba, ahol a „polgárság” (ezúttal tekintsünk el e statisztikai besorolás problematikusságától) felülreprezentációja mutatható ki. Az 1930-as években a lakosság 26,8%-át kitevő „polgárság” adta a középiskolába járók 82,7%-át, közülük 50% – egy szintén vitatott társadalomtörténeti kategóriával – középosztályi helyzetű volt. L. JÓBORÚ Magda: I. m. 43. – A polgárság mint társadalomtörténeti kategória definiálásával kapcsolatos vitákról és a Horthy-kori „középosztály”-diskurzusról: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 258–289.; GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In: *Új Történelemszövegek*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2002. 78–97.

¹⁹ Antonio Gramsci hegemoniáézise szerint: „Aki megszerzi az elismerést, a megszólalás jogcímét ahhoz, hogy a nemzet (a közösség) nevében szólhasson, az jó eséllyel megszerzi a közjó meghatározásának és kikényszerítésének, az államhatalom birtoklásának a jogát is. [...] [A]kié a hegemonia, az alakíthatja a társadalmat, az a párt, amelyik képes a különböző politikai érdekeket saját eszméinek, céljainak megfelelően kiegyensúlyozni, a társadalmat is formálhatja.” FÖLDES György: *Nemzet és hegemonia, Magyarország 1945–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2021. 16.

méi szellemében [...] Ahhoz, hogy a proletárforradalom veszélye ne térjen újra vissza, úgy gondolták, szükséges, hogy az eszmék síkján is rendet és egységet teremtsenek: céltudatosan és szervezeten terjesszék az ellenforradalom eszméit [...] Különös fontosságot tulajdonítottak természetesen annak, hogy az ifjúság lelkébe beleoltsák az ellenforradalom eszméit.”²⁰

A kutatás forrásbázisát az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Tankönyvtára biztosította, ahol az elemzendő tankönyvek alapszintű kontextualizálásához szükséges Horthy-kori tanterveket és tantervi utasításokat is áttanulmányozhattam. Ezek mérceként használhatók annak megítéléséhez, hogy az egyes tankönyvek mennyire teljesítették a „keresztény-nemzeti” kultúrpolitikai elvárásokat. Illetve a különböző tankönyvkiadók kiadványai, az államilag támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, a katolikus Szent István Társulat, a tankönyvpiacról 1934 után kiszorított Athenaeum Kiadó, a szabadelvű, a dualizmus kori közjogi szemléletet átörökítő Franklin Társulat, az előbbihez hasonlóan nyitottabb Lampel Kiadó, valamint a protestáns Debreceni Városi Nyomda tankönyvsorozatai mennyire másként oldották meg a feladatukat? A kontextualizálás második szintjét a pedagógiai folyóiratokban (*Magyar Paedagogia*, *Országos Középiszkolai Tanáregyesületi Közlöny*) tetten érhető recepció, a harmadikat pedig a tankönyvkiadás történetének magyarországi irodalma jelentette.²¹

Az interdiszciplináris megközelítés jegyében a mára klasszikussá vált művek²² és a korszerű tankönyvkutatás, mindenekelőtt F. Dárdai Ágnes munkásságának eredményeit is hasznosítottam. Ám az egyes tankönyvekről nem tudok átfogó pedagógiai értékelést adni, mivel nem egész műveket, hanem csak azok egyes részleteit, az 1918–1919-es forradalmak leírásait vettem

²⁰ JÓBORÚ Magda: I. m. 5.

²¹ A Horthy-kori tankönyvkiadásról az alapvető ismereteket biztosítja: MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 118–127. – Az egyes tankönyvszerzők életrajzi adataira a Horthy-, a Kádár-kori, valamint a rendszerváltás után kiadott pedagógiai lexikonokban leltem.

²² Lásd: SZABOLCS Ottó: *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1990.

össze, kiegészítve az első világháborús vereség okainak ismeretetésével, amelyek elválaszthatatlanok az őszirózsás forradalom kitörésére adott magyarázatoktól.²³ Az egyes tankönyvrészletek elemzése elsősorban történeti-hermeneutikai szempontok alapján történt. A tankönyvkutatás különböző módszertanai közül Peter Weinbrenner „komplex” tankönyvkutatási modelljébe sorolható a vizsgálatom, azon belül is a hatásorientált tankönyvkutatás kategóriájába:

„A tankönyv ebben az esetben mint az oktatás szocializációs tényezője szerepel, a kutatás típusa pedig »receptiókutatás«. A kutatás legfontosabb kérdései: a tankönyv milyen hatást gyakorol a tanulókra, a tanárookra, a közvéleményre és a nemzetközi kapcsolatokra; hogyan hat a médiumok környezetében (korrigál, megerősít, kompenzál); *milyen világképet, érték- és gondolkodási mintákat, előítéleteket, ellenségképeket stb. közvetít.*”²⁴

Az egyes tankönyvrészletek boncolása során a következő operatív – pedagógiai, illetve emlékeztörténeti – kérdésekkel igyekeztem felhasítani a textusokat: alapvető kérdés, hogy az 1918–1919-es forradalmakról írva az egyes szerzők ok-okozati összefüggések megvilágítására törekszenek-e, vagy a „hatásösszefüggés” útján akarják-e célba juttatni az üzeneteiket. „Pozitivistá” vagy „szellemtörténeti”-e az adott tankönyv, vagy melyik történetírói módszertant imitálják a szerzők? Az értelemhez szólnak – attól sem tartózkodva, hogy a szöveget statisztikai adatok sorával terheljék meg –, vagy a tanulók érzelmeire akarnak hatni patetikus retorikával, a közösségformálást szolgáló többes szám első személyű megfogalmazással, a katarzist célzó stratégiai metaforahasználattal? (Például a „halál”, a „temető” és a „feltámadás” képeivel, melyek sűrítve tartalmazzák egy el-

²³ Vö. „Az elemzőnek ki kell választania egy (általában igen szűk, de éppen ezért jól behatárolható) témát a tankönyvből, és azt megvizsgálni, illetve összehasonlítani más tankönyvek hasonló tematikus egységeivel. Ebben az esetben viszont elveszik a tankönyv, különösen annak pedagógiai jellemzői.” F. DÁRDAI Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002. 68.

²⁴ F. DÁRDAI Ágnes: *Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás*. II. kötet. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozat, Budapest, 2006. 79–80. – Kiemelés tőlem – Cs. P.

beszélés tanulságát.)²⁵ Idéznek-e a szerzők forrásokat – például politikusok visszaemlékezéseit –, és ha igen, távolságtartóan elemzik-e azokat, vagy szerepeltetésük a múlt jelenvalóvá tételét (arisztotelészi értelemben vett reprezentációját) szolgálja-e?²⁶ Az 1918–1919-es eseményekről írva mely tartalmi elemek hiányoznak (ignorálás), és adott esetben a szerzők ferdítik-e el a „történelmi tényeket”? Összemossák a Károlyi-féle polgári demokratikus kísérletet és a proletárdiktatúrát? A hatalomátadás toposzával összekötik-e a két rendszert? Kik a bűnbakok, kik a példaképek? Károlyi Mihály politikájáról írva a „jó szándékú balek” vagy a „tudatos gonosztevő” toposzát aktivizálják-e?

A szövegek elemzésében és bemutatásában ugyanis segítségül hívtam a narratológiai eszköztárat.²⁷ Ezeknek az elemzési eszközöknek a használata feltételezi annak elfogadását, hogy a múlt csak azáltal ölt formát, hogy a történész cselekményesíti, vagyis történelemmé stilizálja azáltal, hogy ismert és könnyen befogadható toposzokkal – sztereotip történetkombinációkkal²⁸ – értelmezi és elbeszéli azt. Az irodalmi toposzok hatása és alkalmazása még a nem a figurativitással tüntető tankönyvi műfajban is szükségszerűen kimutatható, ugyanis narratológiai alapvetés, hogy a világérzékelésünk és -értékelésünk alapvetően

²⁵ A metaforák jelentésteremtő erejéről: ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 74–83. – A szövegszervező metaforák használatáról a történetírásban: Hayden WHITE: *A történelem terhe*. In: UÓ: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 61.

²⁶ Utóbbira példa Apponyi Albert *Élmények és tanulságok* című visszaemlékezésének idézése a párizsi békekonferencián elmondott „védőbeszéde” fogadtatásáról. Miképp Albert B. Gábor megállapítja: „A törzssanyagot kiegészítő forrásrészlet olvasása közben az olvasó átéli Apponyi Albert gróf lelkiállapotát, megcsodálja helyzetfelismerő képességét, megismeri retorikai készségét, nyelvtudását és intellektuális nagyságát is.” ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 102.

²⁷ A narratológiai elemzés módszertanát röviden ismerteti: ROMSICS Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010. 19–28.

²⁸ Az irodalmi toposzokról, amelyek közé tartozhatnak sztereotip szereplők (a „rossz tanácsadó”), helyszínek (a „holdvilágos erkély”) és történések (a „poharak felcserélése”) egyaránt lásd: Mieke BAL: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1999. 137.

„szövegek” nyomán, elbeszélések mentén szerveződik (a „nyelvi fordulat” utáni tág értelmében használva a szöveg, illetve a nyelv fogalmát). Abban, hogy miképp látjuk a világ eseményeit, és hogyan interpretáljuk azokat, nagyon fontos szerepe van annak, hogy gyerekkorunktól miféle történeteket hallunk, milyen meséket és regényeket olvasunk (és az első világháborús mozi-boom után, a Horthy-korszakkal kapcsolatban már annak felvetése is releváns, hogy a tankönyvek írói és olvasói milyen filmeket láthattak). Mert az így megismert toposzok segítségével tulajdonítunk értelmet a „valóságnak” – helyesebben így konstruáljuk azt –, például úgy, hogy a körülöttünk élő személyeket irodalmi archetípusoknak feleltetjük meg. Nem mindegy, hogy a testi hibásként – és így az *ami kívül, az belül* antik gnóma nyomán torz lelküként is – beállított Károlyi Mihály²⁹ tevékenységének értelmezését az adott tankönyvszerzőnél III. Richárd története inspirálta-e, aki, „mint tudjuk”, eldöntötte, hogy gazember lesz (valójában nem),³⁰ vagy a barátai által becsapott, kihasznált és mindenét elveszítő, naiv athéni Timon tragédiája?

A tankönyveket a megjelenésük, az évfolyamuk, az iskolatípusuk, valamint a kiadójuk alapján csoportosítottam, így előkészítve azokat a formalista elemzéshez. A kronologikus felosztás során Unger Mátyás erősen átpolitizált szakaszolása és antifasiszta retorikával átítatott perióduselnevezései helyett („Az átmenet szakasza – Az ellenforradalmi kor történeteszemléletének kialakulása [1919–1924]”; „A konszolidált ellenforradalom történeteszemlélete”; „Történeteszemlélet a második világháború árnyékában”) inkább a középiskolai oktatást alapjaiban meghatározó törvények és az elfogadott tantervek alapján szakaszoltam – hozzátéve, hogy a pedagógiai és a politikai korszakolás lényegesen nem különbözik egymástól.

²⁹ Károlyi Mihály negatív ellenforradalmi emlékezetéről: CSUNDERLIK Péter: A „vörös gróf” mint bűnbak. Károlyi Mihály képe a Horthy-kori pamflet- és memoáriróadalomban. In: SERES Attila (szerk.): *Fejtágító. Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára*. PTE BTK Történettudományi Intézet, Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, Pécs, 2022. 77–94.

³⁰ A negatív, a történelmi tényeknek ellentmondó III. Richárd-kép kialakulásáról: LÁSZLÓ Ferenc: A kutyafejű, a vérszopó és a püpos. Akiknek rossz sajtójuk volt: Attila, Richárd, Iván. *Mozgó Világ*, 2006/1. 108–114.

Fehérterror – szabadelvű tankönyvekkel: az 1919 utáni átmeneti időszak értelmezései

A proletárdiktatúra bukása és a bethleni konszolidáció időszakának középiskolai törvénye (1924. évi XI. törvénycikk) közti átmeneti időszakra a kettősség jellemző. A közelmúlt eseményeire kitérő kiegészítésekkel ellátott, de mégis a szabadelvűséget hirdető, közjogi szemléletű történelemtankönyvekből tanítottak továbbra is, miközben a Tanácsköztársaságban szerepet vállaló pedagógusokat utolérte a fehérterror alatti megtorlás. Fegyelmi eljárások, elbocsátások és megfélemlítések³¹ keserítették azok életét, akik – főleg a szabadabb légkörű fővárosi középiskolákban – korábban részt vettek a szabadgondolkodó mozgalomban, a Társadalomtudományi Társaság és a Galilei Kör rendezvényein,³² nemegyszer tagjai voltak szabadkőműves páholyoknak (amint azt Benedek Marcell a *Vulkán* című 1918-as nemzedéki regényében meg is örökítette) és „progresszív” oktatáspolitikai nézeteket képviseltek, melyeket a proletárdiktatúra alatt pozícióba kerülve aztán igyekeztek is megvalósítani.³³ A fehérterror alatti tanári értekezletek hangulatáról és a meghurcolásokról Móra Ferenc *Hannibál feltámasztása* című, 1924-ben írott – fiókban maradt, és 1945 után is csak csonkítva megjelent – kisregénye árulkodik (melyet Fábri Zoltán *Hannibál tanár úr* címmel 1956-ban jelentékeny változtatásokkal filmre adaptált).³⁴ Móra

³¹ Lásd: SIMON Gyula: Fegyelmi eljárások pedagógusok és diákok ellen a Magyar Tanácsköztársaság bukása után. *Pedagógiai Szemle*, 1959/3. 286–395.; SZABOLCS Ottó: Pedagógusüldözések Budapesten a Tanácsköztársaság bukása után. *Pedagógiai Szemle*, 1959/3. 296–306.

³² Lásd: KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 25–46. – Újabbban: CSUNDERLIK Péter: *A Galilei Kör története – Szabadgondolkodók a századelő Magyarorszáján (1900–1919)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

³³ BELLER Béla: A Tanácsköztársaság a világi oktatásért. *Valóság*, 1963/3. 168–179. – Újabb – konzervatív ideológiájú, szatirikusan cselekményesített – összszegés a proletárdiktatúra oktatáspolitikájáról: HATOS Pál: *Roszfűük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 294–301.

³⁴ Móra Ferenc regényének recepciótörténetéről: HAJDU Tibor: Hannibál legújabb feltámasztása. *Mozgó Világ*, 2004/11. 107–109.

regénye nemcsak azt örökítette meg, hogy az iskolákat miként borította el a „fajvédő” örület, az antiszemita ellenségkeresés, de a földszinti lakás padlója alá ásott, levegőtlen gödröt bérlő tanár alakjában expresszíven mutat rá az ország összeomlása utáni egzisztenciális kiszolgáltatottságra, amely a pengő 1927-es bevezetéséig és a tanári fizetések – átmeneti – rendezéséig fenyegette a pedagógusokat. Úgyhogy elképzelhető, hány tanár fogalmazott meg a tantermekben kritikát a dualizmus kori tankönyvekhez hozzáírt, az 1918–1919-es forradalmakról szóló kiegészítésekkel szemben. Az átmeneti időszakban továbbra is az 1899. középiskolai törvény és a dualizmus korából megörökölt tanterv szabályozta a történelemoktatást: a IV. évfolyamban oktatták az 1526 utáni Magyarország „elbeszélő” történetét, illetve a VIII. évfolyamban Magyarország „oknyomozó” történetét. Előbbi csak a „hogyan”, utóbbi a „miért” kérdésre is választ kívánt adni.³⁵

Az átmeneti korszak jelenkortörténeti kiegészítéseiben nyoma sincs az önkritikus számvetés igényének, amit Wolfgang Schivelbusch a „vereség kultúrájának” nevezett,³⁶ helyette az első világháború utáni Magyarországra jellemző felelősségáthárítás és bűnbakkeresés uralja a tankönyveket.³⁷ A katolikus Szent István Társulat kiadásában megjelent IV. évfolyamos tankönyv 1922-es kiadásában Balogh Albin bencés szerzetes – 1915 és 1930 között az esztergomi bencés gimnázium történelemtanára – sem az ellenség túlerejét, hanem az „idegen pénzen szitott elégedetlenséget” okolta a világháborús vereségért, ugyanakkor elbeszélésében a hadsereg „felbomlott” 1918 őszén, és nem felbomlasztották. Ez azonban nem jelenti, hogy Balogh Albin az összeomlásért ne a forradalmi kormányzatot hibáztatná. Károlyi hatalomra kerülésének körülményeiről – a forradalmi tömeg nyomására az uralkodótól kapott felhatalmazásával, *homo*

³⁵ A „hogyan” és a „miért” kérdéssel kapcsolatban elgondolkodtatóak John Lukacs visszatérő történelmetléti fejtegetései. John LUKACS: *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

³⁶ Wolfgang SCHIVELBUSCH: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Henry Holt and Co., New York, 2003.

³⁷ Pók Attila: Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. In: Uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 159–171.

regiusként József főherceg nevezte ki miniszterelnöknek a legnépszerűbb ellenzéki politikust – nem ír, hanem *in medias res* közli, hogy 1918 novemberétől „*Károlyi Mihály* kormányzott és tehetetlensége folytán az ország teljes zűrzavarba került”, aminek köszönhetően „a betörő csapatok úgyszólván kardcsapás nélkül szállották meg hazánk kétharmadát”. Ezt követően rövid leírást adja a tankönyv a külpolitikai válsághelyzet – valamint Károlyi gyengesége – nyomán kikiáltott proletárdiktatúrának, amelytől az „ügynevezett” szöcska használatával vitatta el a munkásuralmi jellegét:

„Károlyi erre lemondott és a hatalmat az orosz *bolsevizmus* hívének, *Kún Bélának* adta át, aki 133 napon át az ú. n. proletárdiktatúrával kormányzott s hatalmát kegyetlenkedéssel, terroristákkal tartotta fenn. A bolsevizmus terjesztése végett először a Felvidéket támadta meg, azután az oláhok ellen fordult. A »vörös« csapatok azonban a Tiszánál vereséget szenvedtek, az oláhok bevonultak *Budapestre* és véget vetettek a terroristák uralmának.”³⁸

Amint később majd láthatjuk, a Stromfeld Aurél vezette északi hadjárat egyike azon nagyon kevés elágazási pontoknak a Tanácsköztársaság történetének ellenforradalmi elbeszélésében, amikor a tankönyvszerzők megengedőek, ha nem egyenesen elismerőek voltak a proletárdiktatúrával kapcsolatban. De a győzelmek okát döntő többségben a vöröskatonákat – a kommunista politikusok szándéka ellenére – elragadó nemzeti lelkesedésnek tudták be. Míg más tankönyvek az északi hadjárat nemzeti, revíziós céljairól beszéltek (noha a Szlovák Tanácsköztársaság 1919. június 16-i kikiáltása mutatja, hogy az internacionalista Kun Béla valóban „nem állt a területi integritás alapján”),³⁹ Balogh Albin tankönyve szerint a „bolsevizmus terjesztését” célozta a felvidéki előrenyomulás.

³⁸ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A középiskolák IV. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1922. 70–71.

³⁹ KUN Béla: Nyilatkozat a „Hamburger Fremdenblatt” budapesti tudósítójának. In: Uő: *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 169.

Az átmeneti időszak tipikus terméke Lóránd Lajos *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig világtörténeti kapcsolatokkal* című 1921-es, az alsó középosztálybeli gyermekek által látogatott polgári fiúiskolák IV. évfolyamában használt tankönyve. Az őszirózsás forradalom előzményeiről írva Lóránd Lajos kiemelt figyelmet szentel a választójogi kérdésnek: „A legnagyobb közéleti kérdéssé vált a háború éveiben a választói jog, mivel nap-nap után előtérbe jutott az állam ama kötelessége, hogy azoknak, akik hősiesen küzdöttek a csatatereken, a bekövetkező békében választói joguk legyen. A munkásosztály is követelte az általános választói jogot.”⁴⁰ Ezzel szemben e tankönyv csak általában említette a vesztes országokban kitört forradalmakat.

A szabadelvű Lampel kiadóvállalat IV. osztályos középiskolásoknak szánt *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig* című tankönyve már a századfordulótól forgalomban volt. Jászai Rezső piarista szerzetes munkájához rendtársa, Balanyi György egyháztörténész írt egy jelenkori kitekintést az 1924-es új kiadáshoz.⁴¹ Nem véletlen, hogy Jászai tankönyvének kiegészítésére éppen Balanyi vállalkozott: 1922-ben ő nyomtatékosította a jelenkortörténet oktatásának fontosságát, amikor a *Magyar Középiszkola* című folyóiratban közölt „A történettanítás, mint a politikai érzék fejlesztésének eszköze” című írásában felvetette, hogy az 1918–1919-es események, az összeomlás bekövetkezése részben azzal magyarázható, hogy a dualizmus kori történelemoktatás lezárult a kiegyezés megkötésével, így a tájékozatlan magyar polgárság felkészületlen volt a jelen kihívásaira.⁴² Továbbá Jászaival ellentétben Balanyi nem kompromittálódott a Tanácsköztársaság idején. Míg előbbi a Közoktatásügyi Népbiztossághoz benyújtott 1919. július 10-i kérelme értelmében vállalta a piarista reverenda levételét, hogy középiskolai taná-

⁴⁰ LÓRÁND Lajos: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig világtörténeti kapcsolatokkal. A polgári fiúiskolák IV. osztálya számára.* Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) Rt. Könyvkiadó-vállalata, Budapest, 1921. 147.

⁴¹ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig a középiskolák IV. osztálya számára.* 4. kiadás. Lampel R., Budapest, 1924.

⁴² UNGER Máttyás: I. m. 158.

ri kinevezést nyerhessen,⁴³ addig Balanyi György egyik szerzője volt *A bolsevizmus Magyarországon* című 1921-es, Gratz Gusztáv szerkesztette antikommunista számvetésnek.⁴⁴

Balanyi a téma ismerőjeként igen részletes – és természetesen kritikus – leírást adott a proletárdiktatúráról és előzményeiről. Eszerint nem az antant blokádja és a nyomában fellépő gazdasági nehézségek rombolták igazán a magyarok harcképességét, hanem az ellenséges propaganda, a „pacifista izgatás” és – az előzőekkel ellentétben nem a felelősségáthárítás, hanem az önkritika jegyében megidézett nemzetkarakterológiai toposz – az „ősi pártos szellem”. A magyar belpolitikai ellentét még a világháború alatt is a választójogi kérdés mentén polarizálódott, amely szembeállította egymással Tisza István kormányát és ellenzékét: a Károlyi-párt „az utca segítségével próbálta kierőszakolni a radikális választójogot”. Ferenc Józseffel ellentétben IV. Károly pedig úgy gondolta, hogy az segíti a háborús erőfeszítéseket, „ha népei minél szélesebb rétegeinek óhajtását teljesíti”, így nem állt ki Tisza mellett. Tisza bukása után az Esterházy-, majd a Wekerle-kormány is tehetetlennek bizonyult a külső és belső kihívással szemben. 1918. október végére már „a Károlyi Mihály vezetése

⁴³ Lásd: ALBERT B. Gábor: Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tan-könyvválasztása. *Iskolakultúra*, 2012/2. 50.

⁴⁴ GRATZ Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin, Budapest, 1921. (Újabb, rövidített kiadása megjelent 2003-ban, Kupa László válogatásában.) – A Tanácsköztársaság idején a bécsi Antiboldsevista Comité tagjaként ellenforradalmi szerepet vállaló Gratz Gusztáv szerkesztette – és a jóvoltából igényes elméleti és történeti bevezetővel ellátott – *A bolsevizmus Magyarországon* című 1921-es, több mint nyolcszáz oldalas számadásban a késő dualizmus vezető konzervatív-liberális, azon belül is legitimistaként leírható szerzői ifjabb Andrássy Gyulától Wlassics Gyuláig adtak képet a kommünről. A kötetben szektoronként (ügymint belpolitika, külpolitika, gazdaság, oktatás, kultúra stb.) tekintették át a történéseket, felmérve a bolsevizmus okozta károkat. Ha *A bolsevizmus Magyarországon* emlékeztörténeti helyi értékét szeretnénk megvilágítani, kézenfekvő analógiának a kora Kádár-rendszer *Fehér könyvek* brosúrasorozata kínálkozik, mindenekelőtt a *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése* című 1958-as kiadvány, amely szerint 1956 őszén „imperialista ügynökök” államellenes szervezkedése robbantotta ki a rendszerellenes felkelést. Az 1919 és az 1956 utáni kiadványok egyként jól meghatározott rendszer-legitimáló szerepet tölthettek be azzal, hogy nem sokkal az események után átfogónak szánt paradigmaticusan negatív képet rajzoltak arról az eseményesorról, amellyel szemben az új berendezkedés meghatározta önmagát.

alatt álló szocialista és radikális csoport volt a helyzet ura. A belőle alakult *Magyar Nemzeti Tanács* fokonként magához ragadta az egész közhatalmat [...] Okt. 30-ról 31-re forduló éjjel a hozzácsatlakozott fegyveres tömegek segítségével hatalmába kerítette a fővárost és proklamálta a független Magyarországot”. Balanyi György a győztes forradalom „első tetteként” ír Tisza István meggyilkolásáról, és Linder Béla elhíresült mondatát idézve állítja, hogy a forradalmi agitátorok „még a rendben visszavonuló csapatokat is szétzüllesztették”.⁴⁵ A tankönyvben a proletárdiktatúra kikiáltása szinte logikus következményként jelenik meg, mivel a szuverenitás megszerzésével a függetlenségi ellenzékbelől érkező Károlyi-párt karakter nélkülivé és súlytalanná vált, Jászi Oszkár polgári radikális pártja mögött pedig sosem álltak tömegek:

„Így tulajdonképpen csak a szocialisták maradtak a porondon. [...] De nekik is csakhamar veszedelmes ellenfelek támadtak az Oroszországból hazaszivárgó kommunistákban (bolsevisták), akik Kún Béla vezetésével még náluknál is radikálisabb elveket hirdettek. A kommunista vezérek bebörtönzése csak fokozta a helyzet feszültségét. Ekkor történt, hogy az entente újabb demarkációs jegyzékére (Vix alezredes) a Berinkey-kormány lemondott, hogy tisztán szocialista kormánynak engedje át a helyét (márc. 20.). Csakhogy akkorra a szocialista vezérek már megegyeztek a gyűjtőfogházban ülő Kún Bélával, hogy a kommunisták és szocialisták együttesen veszik át a hatalmat proletárdiktatúra formájában (márc. 21.). Károlyi nem emelt kifogást a terv ellen, a nyomdászsztrájk miatt tájékozatlan közvélemény pedig már csak akkor értesült az eseményekről, mikor befejezettek voltak.”⁴⁶

A tankönyvet olvasó diákokban okkal merülhet fel a kérdés, hogy miért egyeztek meg váratlanul a szociáldemokraták a kommunistákkal, amikor nem sokkal korábban még bebörtönözték őket, ám a nagyon adatolt eseménytörténeti elbeszélés nélküli a magyarázatot.⁴⁷ A tankönyv tulajdonképpen „objektíven” rész-

⁴⁵ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: I. m. 124–126.

⁴⁶ Uo. 127.

⁴⁷ A pártegyesülés és a proletárdiktatúra kikiáltásának máig meg nem haladott eseménytörténeti rekonstrukciója: HAJDU Tibor: *Március huszonegyediké*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. – Egyik 2020-as interjújában Hajdu Tibor

letezi a Tanácsköztársaság intézkedéseit (bányák, gyárak, vállalatok és bérházak szocializálása, az egyházi vagyony lefoglalása és „likvidálása”, a műkincsek köztulajdonba vétele, a „fegyelmi és tanulmányi rendet felforgató”, radikális oktatáspolitikai, a szakbírószágok forradalmi törvényszékekkel helyettesítése), hozzátevé, hogy a munkások érdekében hozott „intézkedések azonban még a proletárság körében sem találtak feltétlen tetszésre, mert végrehajtásukat rendszerint megbízhatatlan, kétes elemekre bízták”.⁴⁸

Balanyi határozottan állást foglalt amellett, hogy a Tanácsköztársaságot nem belső, hanem külső erők döntötték meg. Míg a „megfélemlített polgárság” „kénytelenségből túrt”, a szervezetlen és esetleges ellenállást pedig a kommün terrorcsapatai „vérbe fojtották” (Szamuely Tibor a másik kommunista politikus Kun Béla mellett, akit név szerint említenek), addig a román hadsereg ellen végül tehetetlennek bizonyult a Tanácsköztársaság, noha „Stromfeld Aurél volt vezérkari ezredes személyében arra való embert állítottak a sereg élére”.⁴⁹ Stromfeld Aurél katonai vezetői képességeinek elismerése egyöntetűnek tekinthető még a Tanácsköztársaság-ellenes irodalomban is, de azt mindig baloldali világfelfogásának elhallgatása kíséri.

Stromfeld katonai erényei mellett a tankönyv azzal magyarázta az északi hadjárat kezdeti sikereit, hogy a Felvidéken küzdő Vörös Hadsereget „erős nemzeti érzés hevítette”. Kiemelendő,

a szociáldemokraták hatalomföltétését említette a proletárdiktatúra kikiáltásának egyik fontos, korábban kevésbé hangsúlyozott okaként: „[A]Vix-jegyzék átadása mellett a proletárdiktatúra kikiáltásának másik oka az volt, hogy a szociáldemokrata vezetők tartani kezdték az áprilusra kitűzött választás eredményétől. Biztos volt ugyanis, hogy a hatalmuk majd csökken a választás után, márpedig az egy általános probléma, hogy a választójog lelkes hívei nem mindig örülnek a választások eredményének. Kitört a hatalomföltetés a szociáldemokratákon, és ennek legalább akkora jelentősége volt a proletárdiktatúra kikiáltásában, mint a Vix-jegyzéknek. Hogyan is tudták volna Kun Béla és a kommunisták csak maguk átvenni a hatalmat a Gyűjtőfogház celláiból? A szociáldemokraták kiegyeztek a kommunistákkal, akiktől nem tartottak, mert Kunfi Zsigmond is úgy gondolta, hogy ő sokkal okosabb, mint Kun Béla.” Lásd: „Nem hittem, hogy Kun Béla életrajzát rendszeren meg lehet írni.” Hajdu Tibor a pályájáról és az 1918–1919-es forradalmak történetének kutatásáról. Az interjújt készítette: CSUNDERLIK Péter. *Sic Itur ad Astra*, 2020/70. 13–14.

⁴⁸ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: I. m. 127.

⁴⁹ Uo.

hogy a tankönyv a Felvidék „felszabadításáról” ír (és nem például a „bolsevizmus terjesztéséről”). A hadjárat összeomlását és a gyors bukást így interpretálja:

„Már-már az egész Felvidék felszabadítását lehetett remélni, mikor a párizsi békekonferencia váratlanul megállást parancsolt a diadalmas hadaknak (jún. 9.). A demarkációs vonalra való kényszerű visszavonulás nagyon sokat ártott a hadsereg szellemének. Önbizalma megingott: a főparancsnok lemondott, a katonák pedig szökdödni kezdtek. De a tanácsköztársaság benső helyzete is erősen megingott. Az élelmezés napról-napra nehezebbé és rosszabbá vált s emiatt már a proletárság is nyugtalanodni kezdett. Kún Béla újabb győzelmekkel akart magán segíteni. Ezért a fáradt és kedélyét veszített vörös hadsereget a Tiszánál vesztglő románok ellen küldötte (júl. 20.). De a támadás kudarccal végződött. A vörös csapatok az első napok sikerei után csúfos vereséget szenvedtek és szétfutottak, mire a románok átkeltek a Tiszán és megkezdték az előrenyomulást Budapest felé. E hirre Kún Béla és társai sietve lemondottak (aug. 1.) és fejezvetten Bécsbe menekültek.”⁵⁰

A VIII. évfolyamban használt tankönyvek már Magyarország „oknyomozó” történetébe illesztették a kommün történetét. A katolikus Szent István Társulat „oknyomozó” tankönyve a felbomlás mélyebb okát a szociáldemokrata szakszervezetek és a szabadkőműves páholyok éveken át tartó „romboló” munkájában találta meg. Szerzője, Ujházy László szerint:

„A magyar forradalom abból a talajból sarjadt ki, amelyet a destruktív elemek évek hosszú sora óta készítettek elő számára. Az a rendszeres izgatás, melyet a szabadkőműves páholyok és a szociáldemokrata szakszervezetek a tudomány, a sajtó, az iskola és irodalom fölhasználásával évtizedeken át szinte akadálytalanul folytattak az egyház és állam, tekintély és hagyomány, társadalmi és gazdasági rend ellen, [az izgatás] mérhetetlen kárt okozott az emberek vallásos és nemzeti érzésében, polgári és politikai erkölcsiben.”⁵¹

⁵⁰ Uo. 127–128.

⁵¹ UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középkorok VIII. osztálya számára.* Harmadik, kiegészített kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 1927. 316–317.

A tankönyv az erkölcstelen ellenvilág szimbolikus kezdetét Tisza István halálára tette, akit – az 1921-es, koncepciós Tisza-per Károlyi-ellenes vádjait megidézve⁵² – „a nemzeti tanács béreltjei gyilkoltak meg, hogy ne állhassa útját a további fejleményeknek”.⁵³ Kultusza szerint metaforikusan Tisza István személye volt a gát, amely a gyilkossággal átszakadt, így mindent elöntött a „vörös” áradat: „Károlyi pedig úszott az árral, amelyet reáüzdített ugyan a nemzetre, de medrében tartani nem tudta. Lassan-lassan egészen a szocialisták vizein evezett.”⁵⁴ Ujházy László önmagán túlmutató jelentőséggel ruházta fel, hogy a letartóztatott kommunista pártvezetők „kíméletéről és kényelméről” köztársasági elnökként maga Károlyi gondoskodott.⁵⁵ Elbeszélésében a Vix-jegyzék csak az alkalmat adta a proletárdiktatúra kikiáltására, ugyanis az események úgymond ellenállhatatlanul haladtak afelé, már „mindenki érezte”, hogy mi fog következni – írta az utólagos tudása visszavetítésével:

„A minisztertanács szocializáló javaslatokat tárgyalt, a szociáldemokraták vezetői pedig Kun Bélával a proletárdiktatúra ügyében tanácskoztak. Az utcákon megjelentek a vörösszalagos és halálfejes jelvényű katonák s a tengerészcsapatok terrorszolgálatot teljesítettek. Mindenki érezte, hogy átalakulás előtt állunk! Ekkor, márc. 19-én, maga az ántánt adta meg a lökést ahhoz a fordulathoz, amelyet nyilván nem akart előidézni. [...] [A Vix-jegyzéket a kormány] alkalmas ürügynek tekintette a visszavonulásra s nem akarván a jövőendő eseményekért a felelősséget viselni, Károlyival együtt lemondott s a hatalmat a szociáldemokratáknak adta át. Ezek pedig hamarosan kibékültek a kommunistákkal, egyesültek velük s elhatározták, hogy Magyarországot tanácsköztársasággá alakítják át, a kormányt orosz mintára szervezik, szövetkeznek Oroszországgal és életbeléptetik a proletárdiktatúrát. 1919. márc. 21.”⁵⁶

⁵² Lásd: PÖLÖSKEI Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Helikon Kiadó, Budapest, 1988. 108–121.

⁵³ UJHÁZY László: I. m. 316–317.

⁵⁴ Uo. 318.

⁵⁵ Károlyi Mihály politikai foglyoknak nyilvánította Kunékat. Lásd: HAJDU Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 19.

⁵⁶ UJHÁZY László: I. m. 322.

Ujházy aprólékos leírást adott a Tanácsköztársaságról, amelyben a Szent István Társulat szerzője még azt is elismerte, hogy bár az iskolai vallásoktatást megszüntette a kommün, a vallás-szabadságot meghagyta.

Takáts György *A magyar nemzet története* című tankönyvének harmadik, átdolgozott, 1921-es kiadása szerint a központi hatalmak megnyerhették volna a világháborút, amennyiben az Amerikai Egyesült Államok nem avatkozik be a küzdelembe, illetve más tankönyvekkel szemben a Monarchia felbomlásáért a cseheket tette felelőssé, akik „egyre fokozódó izgatásaikkal felbomlasztották Ausztriát”. A „forradalom” helyett a „forradalmi lázadás” kifejezéssel illette az 1918. októberi budapesti eseményeket. A kedvező béke ígéretével Magyarországon hatalomra kerülő Károlyi-kormány szerinte „egyetlen ígéretét sem teljesítette”, miközben Tisza Istvánt, „akinek hatalmas kezétől félték”, „a forradalmi lázadás által felszínre került kétes elemek hatalomra jutásuk első napján legyilkolták”.⁵⁷ Tisza István meggyilkolásával még csak burkoltan vádolta Károlyi körét, de a másik Károlyi-ellenes toposzt, a hatalomátadás legendáját⁵⁸ azonban már aktivizálta a szerző. A tankönyv pár mondatban ismertette a proletárdiktatúrát, azonban a kommün intézkedéseit nem részletezte, bukásukról nem ír, egyszer csak a Kun Bélák uralmával egyenértékűnek tartott román megszállás pusztításaiba csúszunk át:

„Négy és fél hónapi szánalmas vergődés után Károlyi lemondott s 1919. március 21-én éjjel a hatalmat a kommunista vezéreknek adta át, akik a mit sem sejtő országot másnap reggel a proletárdiktatúra kihirdetésével lepték meg. A bolsevisták négy és fél hónapig dúló rémtettei s a három és fél hónapig tartó oláh megszállás teljesen lezüllesztették, kifosztották, tönkretették országunkat.”⁵⁹

⁵⁷ TAKÁTS György: *A magyar nemzet története. Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII. osztálya számára*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1921. 191.

⁵⁸ Az eredetileg vallási, a szentkultuszokhoz kapcsolódó kifejezést Ablonczy Balázshoz hasonlóan szekuláris, köznyelvivé vált értelmében használom. Lásd: ABLONCZY Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2010.

⁵⁹ TAKÁTS György: *A magyar nemzet története*. I. m. 191.

Így Takáts György tankönyve – legalábbis az 1918–1919-es forradalmi időszak ismertetését tekintve – aligha felelt meg annak az „oknyomozó” igénynek, amelyet a dualizmus korából megörökölt tanterv elvárt a VIII. osztályos tankönyvektől. De a szerző ezen műve még mindig komolyan vehető, ellentétben a katolikus ifjúsági lap, a *Zászlónk* sorozatában 1922-ben megjelent összefoglalásával, amelyben a nemzeti önfelmentés jegyében jelenti ki: „A világháború felidézésében nekünk, magyaroknak, semmi részünk sem volt.”⁶⁰ Valamint a sérelmi „történetírás” szellemében azzal magyarázza, hogy „legkegyetlenebbül velünk bántak el az ántánthatalmak”, mert „mindvégig híven kitartottunk Németország mellett”.⁶¹ A Tanácsköztársaság történetére azonban nem tért ki az összefoglalója, amely a honvédelem elmaradásáért és az ország felosztásáért a Károlyi-kormányt tette felelőssé. Illeszkedve ezzel a „forradalmak korának” jobboldali nagyelbeszélésébe, amely Károlyi Mihályt és az ő pacifista politikáját hibáztatta az 1918. őszi összeomlásért, a proletárdiktatúráért és Trianonért.⁶²

A klebelsbergi „neonacionalista” kultúrpolitika tankönyvei

A trianoni békeszerződés revíziója 1920 után a politikai táborok feletti, integráló és mindent felülíró politikai cél volt, az „imperialista rablóbékét” a nemzeti érzéssel szembeni közömbösséggel vádolt, illegálitásba szorult kommunisták is kritizálták, és an-

⁶⁰ TAKÁTS György: *Összefoglaló tétel a magyar történelemből*. (A *Zászlónk* diákkönyvtára 41–42.) Magyar Jövő Ifjúsági Irodalmi R.-T., Budapest, 1922. 71.

⁶¹ Uo. 72.

⁶² Az 1918–1919-es magyarországi forradalmak a Burgenland-kérdést kivéve nem befolyásolták a trianoni határok meghúzását. Lásd: ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983; PETER PASTOR: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three*. East European Quarterly, Boulder, 1976. – Továbbá a Peter Pastorral készült interjúm: „Szibériában dőlt el Magyarország sorsa – Peter Pastor történész Trianonról”. *Népszava* (Szép Szó-melléklet), 2020. június 6. 4–5.

nak elfogadásáért a Horthy-rendszert bírálták.⁶³ A 20. századi magyar történelem kevés konszenzusosan elismert politikusa-inak egyike, a korszakos jelentőségű vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kunó volt az, aki a kultúrpolitikáját a revíziós célok szolgálatába állította. Ahogy még a tevékenységével szemben kivételesen kritikus, a „Klebelsberg-legendáriummal” leszámolni igyekvő Szabó Miklós megállapította: „Klebelsberg már azzal úttörő volt, hogy a kultusztárca keretében először művelt átgondolt és tervszerű tudománypolitikát. [...] Talán érdeméül tudható be, hogy az akkori viszonyok között legalább kulturális területre lokalizálta és spiritualizálta a területi revízió programját, amely addig militarista revánsvágyban és irreális külpolitikai tervkovácsolásban nyilvánult meg leginkább.”⁶⁴

Klebelsberg a magyar mint „államalkotó nép” és „kultúrnép” toposzaira építve hirdette meg a „magyar kultúrfőlény” legitímációs diskurzusaként működő neonacionalista kultúrpolitikai programját. Ennek célja az volt, hogy a „Csonka-Magyarország” kicsinységére rácăfoló, ámulatra készítő kultúrpolitikai produktumukkal bizonyítsák be a nemzetközi közvélemény előtt a méltánytalan trianoni határok tarthatatlanságát. Ez magyarázza az oktatáspolitikai jelentőségének megnövekedését, amellett, hogy annak feladatául szánták a társadalom „konstruktívnak” ítélt elemeinek erősítését a „destruktív” tényezőkkel szemben.⁶⁵

A középfokú oktatásban a klebelsbergi neonacionalista kultúrpolitika szelleme az 1924. évi XI. törvénycikkben „objektíválódott”, amely azt jelölte meg célként, hogy „a tanuló vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa”.⁶⁶ Ezzel, valamint a

⁶³ Lásd: ROMSICS Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. – Illetve specifikusan a magyar baloldali irányzatok Trianon-recepciójáról: CSUNDERLIK Péter: Trianon és a magyar baloldal. *Mozgó Világ*, 2022/6. 21–35.

⁶⁴ SZABÓ Miklós: A Klebelsberg-legendája. In: UÓ: NÉMETHY Szabolcs–SOMOGYI Zoltán (szerk.): *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1995. 176., 179.

⁶⁵ Klebelsberg nézetrendszerébe betekintést nyújt: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932*. Válogatta és az előszót írta: GLATZ Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

⁶⁶ Lásd: 1924. évi XI. törvénycikk a középiskoláról.

lányközépiskolákra vonatkozó 1926. évi XXIV. törvénycikkkel átrendezték a középfokú oktatás intézményrendszerét. A fiúk ettől kezdve a gimnáziumok, a reálgimnáziumok (melyekben klasszikus nyelvek helyett moderneket tanítottak), valamint a reálisokólák közül választhattak, míg a lányoknak a leánygimnázium, a leányliceum és a leánykollégium hármasát szánták (de a se érdemi tudást, se képesítést nem adó, 19. századi eszményeket tükröző leánykollégiumok még a törvény végrehajtása előtt megszűntek).

Az intézményrendszer átalakítása mellett a középiskolákban használt tankönyveket is lecseréltette a klebelsbergi oktatáspolitikai. A pedagógiatörténeti irodalom szerint a tankönyvhasználat az 1920-as évekre végleg hozzáért a tanári munkához, ebben az időszakban tankönyv-definíciós nehézségekkel már nem kell küzdenünk – míg „az 1848 előtti korszakban komoly mérlegelés tárgyát képezi annak eldöntése, hogy egy adott írásmű címe, előszava vagy tartalmi sajátosságai alapján tankönyvként értelmezhető-e vagy sem”.⁶⁷ A tankönyvek megnövekedett jelentőségét mutatja a Tankönyvügyi Bizottság létrehozása 1925-ben. A fokozott figyelem egyben a tankönyvszerzők kevesebb szabadságát jelentette. A tankönyvek bírálását, engedélyezését és használatba vételét szabályozó miniszteri rendelet szerint például: „A tankönyv nem tartalmazhatott állam- és alkotmányellenes, valamint a valláserkölcsei nevelés szellemébe ütköző tanokat, új tankönyv pedig csak abban az esetben kerülhetett forgalomba, ha a korábban engedélyezett tankönyvhöz viszonyítva előrelépést mutatott.”⁶⁸ A már elfogadott, rendszer-kompatibilis tankönyvek hegemoniáját nemcsak azzal igyekeztek biztosítani, hogy rendeletben védtek őket a lehetséges „kihívóktól”, de állami dotálásal is. A klebelsbergi kultúrpolitika a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdát támogatta elsősorban, a *Hivatalos Közlönyben* 1926-ban például csak ez a tankönyvkiadó jelentethetett meg hirdetéseket. Ugyanakkor a középiskolai tankönyvhasználatot nem si-

⁶⁷ LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013. 196.

⁶⁸ ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 23.

került homogenizálni, számos középiskolára a vegyes tankönyvhasználat volt jellemző, az egyes iskolák nem ragaszkodtak egy adott kiadó sorozatához, miképp Albert B. Gábor rámutatott. Márpedig: „A vegyes tankönyvhasználat [...] már önmagában is jelzi a tankönyvhasználat sokszínűségét.”⁶⁹

Az ellenforradalmi kori középiskolai tanterveket (az 1938-ban elfogadottig bezárólag) az 1920 decemberében újjáalakult Országos Közoktatási Tanács történelmi szakbizottságai készítették elő, amelynek az ellenforradalmi rendszer olyan kultúrpolitikusai voltak a tagjai, mint Kornis Gyula és Hóman Bálint, illetve olyan neves tankönyvszerzők társultak hozzájuk, mint Dékány István, Ember István, vagy éppen a történészként ismert Domanovszky Sándor. Az 1924-es középiskolai törvény elfogadását követő, új középiskolai tanterv szerint a III. és a VIII. osztályban kizárólag Magyarország történetét oktatták a történelemórákon, míg a közbeeső négy tanévben az egyetemes történelmi tanulmányokba illesztve ismerkedhettek a diákok a magyar történelemmel.

A III. és a VIII. osztályos történelemoktatásnak eltérő didaktikai szerepet szántak. A III. évfolyamban az „érzelmi színezet” jelentőségét hangsúlyozták, és az azonosulás érdekében biografikus előadásmódot irányozták elő. A gyermeki képzeletet megragadó „nemzeti hősök” alakjait állították a középpontba, az ő személyiségük köré kerekítve a magyar történelmet, bevezető jelleggel. Historiográfiai perspektívából e módszertanban a romantikus hőskultusz találkozott a szellemtörténettel: a hősökben objektiválódik a korszellem, így ők a „korösszefüggések” kifejezői. A konzervativizmusra jellemző elitizmus együtt járt a tömegek lenézésével, a hősökkel szembeállított negatív történelmi szereplők manipulációinak könnyen áldozatul eső, „felizgatható” csöcselék kritikájával. Nem meglepő, hogy ezen antipopulista nézetek legnagyobb hatású képviselője az a Szekfű Gyula volt, akit *A száműzött Rákóczi* című 1913-as botránykönyve miatt megtámadtak a hangulatkeltő függetlenségi párti politikusok és az

⁶⁹ ALBERT B. GÁBOR: Történelemtankönyvek a budapesti fiú-középiskolákban... I. m. 284.

általuk felheccelt „kurucos” közvélemény. Miképp Glatz Ferenc és Dénes Iván Zoltán rámutattak, a meghurcolt Szekfű Gyula Széchenyi kultuszához menekült, hogy megerősítse és legitimálja önmaga tragikus hősi identitását, és „a felelőtlen demagógok – éretlen közvélemény – meghurcolt tudós” sémájával dolgozta fel a tömeghisztériát.⁷⁰

A „forradalmak korából” a baloldali radikálisokkal szembeállított Tisza Istvánt, Apponyi Albertet és Horthy Miklóst bálványozták a tankönyvek (de méltatásuk visszafogottnak tűnik a *Három nemzedék*ben konzervatív ikonná stilizált Széchenyiével összevetve⁷¹), s rendre közöltek róluk rajzolt portrét is, míg például Károlyi Mihályról vagy Kun Béláról sosem, ami fölöttébb tanulságos. Az „ellenségek” ábrázolásának egyik lehetséges módja ugyanis, hogy a hőskultusz ellentétéként démonikussá növesztik és mintegy „plakátarcként” felmutatják az antihóst, hogy a „Másik” gyűlölete egyesítse a politikai közösséget. A másik, visszafogottabb eljárás az eljelentéktelenítés: se Károlyi Mihályt, se Kun Bélát nem ábrázolják a tankönyvekben, márpedig így az „arc nélküli” baloldali politikusok nem kerülhetnek egy szintre a jobboldali ikonokkal, akik így szükségszerűen alternatíva nélkülük tűnnek fel. De a radikálisabb és a mérsékelt megoldásra is jellemző, amit Szabolcs Ottó a „szubjektív tényezők abszolúztizálásaként”⁷² írt le.

A VIII. osztályban a magyar történelem összefoglaló oktatásául a szintetizálást célozták, ezért a tanterv a személyiségek helyett már az intézményeket helyezte középpontba, s a dualizmus korához hasonlóan figyelmet szentelt az alkotmányjogi fejlődés megismertetésének. Trianon következményeként az oktatásban

⁷⁰ Lásd: GLATZ Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 206–208.; DÉNES Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 89. – Lásd még Dénes Iván Zoltán Szekfű-nagymonográfiáját: DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015.

⁷¹ A *Három nemzedék* konzervatív ikonná stilizált Széchenyi-képéről: GERÓ András: *A Három nemzedék Széchenyi-képe*. In: *Uő: Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1996. 69–97.

⁷² SZABOLCS Ottó: *Iskolai tankönyvek...* I. m. 85.

azonban már megjelent az irredentizmus, az újkori magyar történelemről szólva már hangsúlyt kaptak a nemzetiségi problémák.⁷³

Az új középiskolai tankönyvsorozatokra jellemző, hogy azokban a dualizmus kori tankönyvek adatolónak tartott „pozitivizmusát” a szellemtörténeti irányzattal kívánták felváltani. A németországi *Geistesgeschichte* hatására a szellemi mozgalmakat emelték (nem egy vállalkozás kudarca miatt sokszor csak „volna”) történelemformáló erővé, ami együtt járt a materializmus bírálataival. A magyar szellemtörténeti tankönyvideál kimunkálására Ember István és a történetfilozófus Dékány István tették a legmarkánsabb kísérletet. A korszerűnek tartott nyugati történetdidaktikai irodalom ismeretében⁷⁴ ők alkalmazták legkövetkezetesebben a Theodor Litt-től átvett szellemtörténeti fogalmakat, szövegszerező terminusokat, megteremtve ezzel a korabeli domináns történetírói irányzat, a szellemtörténet tankönyvi megfelelőjét.⁷⁵ A szellemtörténeti irányzat hívei támadták a pozitivizmus „ténykultuszát”, ennek nyomán az adatok feldolgozatlan felhalmozását „didaktikai materializmusként” kritizálták a legrosszabb értelemben vett „pozitivista”, faktografikus tankönyvekben. Az „adathalmaz” kiküszöbölésére 1929-ben miniszteri rendelettel csökkentették a tankönyvek előírt terjedelmét (a terjedelemcsökkentéssel egyben azok olcsóságát is kívánták biztosítani). Az eredmény azonban legtöbbször nem a „tények” értékelő kiválogatása, hanem az anyag tömörítése lett, ami a szándékkal ellentétben egyáltalán nem szolgálhatta a történelemtankönyvek befogadhatóságát.

Ember István és Dékány István ugyan igyekeztek, hogy ne tömörítéssel csökkentsék a tankönyvük terjedelmét, hanem a feleslegesnek ítélt adatolást elhagyva a tárgyalt történelmi korszak lényegére–szellemtörténeti kifejezéssel: „a kor lelkére” – ír-

⁷³ UNGER Mátyás: I. m. 148–150. – Az irredentakultuszról: ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

⁷⁴ Lásd: EMBER István: Újabb történetdidaktikai irodalom. *Magyar Paedagogia*, 1931/40. 161–168.

⁷⁵ A szellemtörténet-írásról: ERŐS Vilmos: *A Szekfü–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000. 60–66.

nyítsák a diákok figyelmét, valamint hogy korszakokon átnyúló, történelmi íveket húzzanak, mint amilyen Szekfű Gyula mester-narratíva-teremtő tézise a „keresztény-germán kultúrközösségről” *A magyar állam életrajza* című, először 1916-ban közzétett összefoglalásában.⁷⁶ A 19. századi pozitívizmus progresszivistá fejlődéskoncepcióját viszont elvetették, helyette az „Istenhez egyformán közel álló” (Leopold van Ranke) korszakok egyenértékűségét vallották a német historizmus nyomán.⁷⁷

Az egyes korszakok megértését szolgálták a tankönyvekben alkalmazott analógiák a még ismeretlennek a már ismerthez hasonlításával, amelyek közül a Mohács-párhuzam kanonizálódott az első világháború utáni összeomlás súlyának érzékeltetésére. A Mohács-analógia – a proletárdiktatúra vélt károkozását a tatárjáráséhoz hasonlító történelmi párhuzam mellett – 1919 után elsőként a pamflet-, majd a visszaemlékezés-irodalomban jelent meg, és ekkor már a „keresztény-nemzeti” középiskolai tankönyvekből is visszaköszönt. A történelmi hasonlat alapját egyfelől a pusztítás tényleges és elképzelt mértéke, másfelől a középkori, valamint az 1918–1919-es ellenfelek valós és – antiszemita olvasatokban – vélt idegensége, és a negatív orientalista sztereotípiák alapján ábrázolt keletről érkező „elnyomók” adták.⁷⁸ A bolsevikoknak a hódító törökökhöz hasonlítása azért tehetett

⁷⁶ A központi hatalmak első világháborús küzdelmének kontextusában született Szekfű-mű ismert és démonizált tételének, a „keresztény-germán kultúrközösség” koncepciójáról véleményem szerint Gyurgyák János indokolatlanul írja, hogy „szemben a széles körben elterjedt közvélekedéssel” a keresztény-germán Szekfű „nem keresztény-németet, hanem a keleti keresztény fogalom el-lentétét értette”. GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 306–307. – Szekfű ugyanis 1916-ban elég egyértelműen fogalmazott: „sokszoros változáson ment át a keresztény-germán közösség is, melyet a 10. évszázadban még az Ottók szent német-római birodalma, a 20. században pedig már a modern Német birodalom és az Osztrák császárság alkotnak.” SZEKFŰ Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1988. 18. (Az 1917-ben megjelent magyar kiadás reprintje.)

⁷⁷ Lásd: GEORG G. IGGERS: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.

⁷⁸ A Tanácsköztársaság történelmi előképeiről a pamflet- és visszaemlékezés-irodalomban: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 309–316.

szert különös népszerűsége – mindenekelőtt a Horthy-kultusz építők körében⁷⁹ –, mert annak útján könnyen meg lehetett idézni az egyik legkedveltebb és legelterjedtebb magyar történelmi toposzt, a „kereszténység védőbástyáját”.⁸⁰ Prohászka Ottokár már a világháború előtt „új iszlámként” írta le a szocializmust,⁸¹ az ellenforradalmárok pedig e párhuzam segítségével az európai civilizáció védőiként azonosíthatták magukat.

A konzervatív ideológiai alapállásból adódóan a tankönyveket áthatotta a „társadalmi rend” védelmét célzó különböző politikai irányzatok mindenkori felértékelése, és azokkal szembeállított, a társadalmi *status quó*t fenyegető csoportok korszakokon átívelő éles elítélése. Az is előfordult, hogy a középkori eretnekmozgalmakat például a modern kor anarchistáihoz és kommunistáihoz hasonlították az aktualizálás jegyében.⁸² A diszkontinuus, a történelem „lokomotívjának” előrehajtó erejét az osztályharcban és az annak eredményeként beköszöntő társadalmi formációváltásokban látó történelmi materialista történelemszemlélettel szemben a kontinuitás és a stabilitás értékeit hangsúlyozták a tankönyvszerzők: amennyire lehetett, kritikusan ábrázolták a forradalmakat,⁸³ az osztálykonfliktusok jelentőségét pedig igyekeztek

⁷⁹ Az ellenforradalmi tankönyvek és olvasókönyvek szerepéről a Hunyadi Jánoshoz hasonlított Horthy Miklós kultuszának építésében: TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest, 2016. 168–177.

⁸⁰ ROMSICS Ignác: A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban. In: *Uó: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 9–14.

⁸¹ PAUL HANEBRINK: *A Specter Haunting Europe. The Idea of Judeo-Bolshevism in Twentieth Century Europe*. Harvard University Press, Cambridge, 2018. 44.

⁸² UNGER Máttyás: I. m. 163. – Tanulságos, hogy a hatalom képviselői a társadalmi rendet fenyegető csoportokat, mind az eretnekeket, mind az 1919-es kommunistákat (és aztán majd az 1960-as években a kommunákba szerveződő hippiket) hasonló, az antikvitásból merített, sematikus orgiavádakkal igyekeztek diszkreditálni. Lásd: KLANICZAY Gábor: Az orgiavádak nyomában. In: *Uó: A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 194–208.

⁸³ Noha a magyar nemzet az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során jött létre, amennyiben elfogadjuk a konstruktivista-modernista nacionalizmuselméleti munkák ezzel kapcsolatos állításait. Emiatt a Horthy-rendszer – mai értelemben vett – emlékezetpolitikussai alighanem örömmel lemondtak volna az 1923-as Petőfi-centenáriumról, mely során kénytelen-kelletlen egy, a nemzeti

negligálni (magát a marxizáló „osztály”-terminust is kerülték). A „keresztény-nemzeti” kulturális hegemoniaépítés jegyében az 1924-es tantervben előtérbe kerültek a „valláserkölcsi nevelés” szempontjai: a történelmi jelenségek-irányzatok megítélésének kritériumává vált a Horthy-korszak tankönyveiben, hogy azok milyen viszonyban álltak az egyházakkal és a vallással.⁸⁴ Ez egyben az antik hanyatlástörténeti toposzok – a republikanizmus politikai nyelvének 19. századi divatja utáni – újabb reneszánszához vezetett: axiómává vált, hogy a vallástalanság nyomában erkölcstelenség jár, az idegen minták követése esetén a „nemzeti jellem” „elkorcsosul”, ezek következménye pedig mindig a hanyatlás és a bukás.⁸⁵

A modernitás időszakában az „istentagadás” és a „hazafiatlan nemzetköziség” szövetségében látták a magyar nemzetre leselkedő legveszélyesebb fenyegetést, amellyel szemben a „keresztény-nemzeti” neveléssel igyekeztek védekezni. Utóbbin azonban nem mást értettek, mint újkonzervatív⁸⁶ tekintélytiszteletet – amelyet szembeállítottak a tekintélyellenes, és ezért destruktívnek ítélt

trikolór mellett a vörös zászlót is magasba tartó, a világszabadságért küzdő, kiállhatatlan radikálist kellett volna ünnepelniük – ezért inkább Petőfit átstilizálták, „konzervatív” családszeretetére és autochtón népi (vagyis nem „idegen”) voltára helyezve a hangsúlyt. Lásd Klebelsberg Kunó elnöki megnyitóbeszédét a Magyar Történelmi Társulat 1922. november 30-i ülésén, valamint Apponyi Albert Petőfi-megemlékezését (illetve annak Szabó Dezső-i kritikáját) a Petőfikultusz történetét áttekintő szöveggyűjteményben: MARGÓCSY István (szerk.): *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1988.

⁸⁴ Albert B. Gábor megállapításával „a történelmi tényfeldolgozást alárendelték a nevelésnek”. Lásd: ALBERT B. GÁBOR: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 40.

⁸⁵ Lásd a republikanizmus 19. század eleji politikai nyelvét elemző Takáts József megállapítását: „A közösség akkor indul (erkölcsi) romlásnak, amikor magánjavit a közjavak elé helyezi (*corruptio*), a fényűzés (*luxus*) kedvéért lemond az egyszerű életmódról, s az ősök erkölcsi szokásai helyett idegen mintákat kezd követni, öltözködésében, nyelvében és szokásaiban egyaránt. A fényűzés elpuhuláshoz vezet, a szokások megváltozása a nemzeti jellem korcsosulásához: az ilyen közösség már nem képes arra, hogy megvédje magát és szabadságát a zsarnoktól vagy a hódítótól.” TAKÁTS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 15.

⁸⁶ Az újkonzervativizmusról lásd Szabó Miklós posztumusz megjelent alapművét: SZABÓ MIKLÓS: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003.

szabadgondolkodással –, az egyén alárendelését az államnak, antiliberális, erősen antiszemita éllel (a radikális „felforgató”, radikálisnak beállított, asszimilálatlan zsidókkal szemben). A keresztény vallás gyakorlását pedig magyarságkritériummá tették,⁸⁷ amellyel együtt a „keresztény” az evangéliumtól eltérő jelentést nyert az ellenforradalmi „keresztény-nemzeti” nyelvjáték szótárában: a Horthy-kori közbeszédben a „keresztény”-en már nem krisztusi értékrendet, hanem egyszerűen „nem zsidót” értettek, ahogy arra – Szabó Miklós nyomán – Lackó Miklós,⁸⁸ vagy tőlük függetlenül a konzervatív John Lukacs is rámutatott.⁸⁹ Ebből következőleg hangsúlyozták a tankönyvek, hogy a Tanácsköztársaság alatt „a kereszténységhez való ragaszkodás [...] segített magyarnak maradni az ateista internacionalizmussal, bolsevizmussal szemben”.⁹⁰ Éppen ezért – amint azt mindjárt látni fogjuk, különösen a Szent István Társulat tankönyveiben – egyenesen a Jó és a Rossz küzdelméről szóló románként cselekményesítették az 1918–1919-es forradalmi időszakot.

A klebelsbergi kultúrpolitika privilegizált tankönyvkiadója, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda III. évfolyamosoknak szánt, 1926-ban megjelent tankönyvét Domanovszky Sándor jegyezte.⁹¹ Domanovszky az összeomlásért a „bomlasztó elemeket” tette felelőssé, amelyek az élelmiszerhiány miatti elégedetlenséget kihasználva megingatták a belső rendet. Ebben a Tanácsköztársaság történetét nem részletezte, de Trianont a „bolsevizmussal” ma-

⁸⁷ Paul A. HANEBRINK: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism and Antisemitism, 1890–1944*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2006.

⁸⁸ LACKÓ Miklós: Népiesség tegnap és ma. 2000, 1993/2. 3.

⁸⁹ „[A]z akkori Magyarországon (akárcsak más közép- és kelet-európai nemzeteknél) a »keresztény« jelzőnek valami nacionalista, ideologikus, következőképpen negatív jelentése volt: a köznyelvben és a politikai szóhasználatban a »keresztény« azt jelentette, hogy nem zsidó, nem marxista, nem liberális, nem kozmopolita”. John LUKACS: *Egy eredendő bűnös vallomása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. 47–48.

⁹⁰ UNGER Máttyás: I. m. 192.

⁹¹ Domanovszky Sándor pályájáról: GLATZ Ferenc: Domanovszky életpályája. Történetirő, kutatósszervező, szerkesztő, tanár (1977). In: Uó: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2016. 221–260. – Domanovszky tankönyvíró munkásságáról: Dr. ALBERT B. Gábor: A Domanovszky-tankönyvek. *Élet és Tudomány*, 2005/21. CXXIV–CXXVI. (Diákoldal).

gyarázta, amelynek Magyarország a martaléka lett, miután a nyugati és a balkáni frontok összeomlása nyomán visszavonuló osztrák–magyar csapatok háta mögött kitért a forradalom, és „a kormányt fölforgató elemek ragadták magukhoz”:

„A katonaságot lefegyverezték, amikor éhes szomszédok raja olcsó koncra lesett. [...] Az ország rohamosan siklott le a lejtőn s a *bolsevizmus* martaléka lett. Az ellenség mélyen behatolt a hazába, amelyből a szomorú viszonyok közt többet szállt meg, mint amiről legvérmesebb álmaiban álmodozni mert. Ezen az alapon bekövetkezett az ország földarabolása. [...] Az a terület került idegen kézre, amelyet valamikor jórészt sikerült megmenteni a török pusztítástól, az maradt meg, amit egykor a török kiélt. [...] E mellett a csapás mellett Mohács is eltört.”⁹²

Ahogy látható, Domanovszky a román megszállásért felelőssé tett Tanácsköztársaságtól nem különböztette meg érdemben a Károlyi-féle Népköztársaságot, a két esszenciálisan különböző rendszer közé nem tett szakaszhatárt. Értelmezésében a szocialisták súlyának növekedésével a mennyiség átfolyt minőségi változásba: a Népköztársaság Tanácsköztársasággá alakult.

Jászai Rezső és Balanyi György III. osztályosoknak szánt, 1926-ban megjelent, új tankönyve ugyan elismerte, hogy óriási erőfölényben volt az antant, a piarista szerzőpáros állította, hogy a bukást nem harctéri vereség, hanem a pártoskodás okozta: „a kifáradt és béke után sóvárgó nemzet hitt a hamis prófétáknak”, elsősorban a pacifista Károlyinak, akik hatalomba kerülve „az összes magyar csapatokkal letették a fegyvert”.⁹³ Így Magyarország már a proletárdiktatúra kikiáltása előtt „szocialista köztársaság”, mivel a forradalom egyetlen szervezett politikai erejét adó szociáldemokraták egyre csak növelték a befolyásukat az ország vezetésében:

„A szocialisták később (1919. márc. 21.) egyesültek az Oroszországból hazatért kommunistákkal vagy bolsevistákkal s Magyarországot meglepetésszerűen orosz mintájú *tanácsköztársaság*–

⁹² DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926. 204.

⁹³ JÁSZAI Rezső–BALANYI György: *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára.* Lampel R., Budapest, 1926. 173.

gá alakították át. Több mint négy hónapig tartott e szégyenletes uralom. Csak aug. 1-én döntötte meg egyrészt a lakosság szenvedőleges ellenállása, másrészt a románok támadása. A nemzet csak ekkor eszmélt arra, mily óriási hibát követett el, mikor hitelt adott a forradalom szédelgéseinek. De már késő volt. Ekkor már lefegyverezve, mindenéből kifosztva és idegen megszállás igája alatt görnyedve állott bosszúszomjas ellenségei előtt.”⁹⁴

Ember István Dékány István közreműködésével készült, az Athenaeum kiadásában 1926-ban megjelent, a szellemtörténeti szempontokat következetesen érvényesítő *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára* című tankönyvében a központi hatalmak első világháborús vereségének okát az USA 1917-es belépésével indokolták. A világ vezető gazdasági hatalmának csatlakozásával ugyanis az antant korlátlan erőforrásokhoz jutott, miközben a blokád miatt élelmiszer- és nyersanyaghiány sújtotta a központi hatalmakat. Végül „izgatók is kezdték gyöngíteni a hadsereget, így 1918 végén a háború hirtelen befejeződött”. Az Ember–Dékány-tankönyv szerint „minden rend nélkül jött haza a katonaság”, és többek között ezt a rendetlenséget használta ki a Károlyi vezette ellenzék, hogy magához ragadja a hatalmat. Ám a forradalmi kormány nem tudott megbirkózni a kül- és katonapolitikai problémákkal, de a belpolitikai nehézségekkel sem:

„A kormány nem tudott úrrá lenni a belső zavarokon, így újabb forradalom tört ki. A hatalom a kommunisták kezébe került 1919. év tavaszán. A kommunisták felforgatták az ország régi rendjét és a magántulajdont megszüntették. Hatalmukat csak a legnagyobb erőszakkal tudták fenntartani. A kommunizmus alatt kétségbeejtő helyzetben volt hazánk. Területének nagy részét ellenség szállotta meg. Fővárosában polgárháború dúlt. A kommunizmus tette lehetővé, hogy az oláh megszálló csapatok a fővárosig eljutottak és teljesen kirabolták az országot. A rend csak akkor állott helyre, amikor a nemzeti hadsereg csapatai vonultak be Budapestre.”⁹⁵

⁹⁴ Uo. 174.

⁹⁵ EMBER István (Dékány István közreműködésével): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1926. 141.

A szerzőknek a polgári demokratikus kormány iránt jóindulatú elbeszélésében a problémák megoldását legalább szándékolták Károlyiék, akik itt nem átadják a hatalmat, hanem forradalom útján ragadják el tőlük a kommunisták.

A Szent István Társulat III. osztályosoknak szánt *Magyarország történelme* című tankönyvének 1931-es kiadásában Balogh Albin 1916 végére tette a világháború fordulópontját, amikor Ferenc József halálával a „jőlelkű” IV. Károly került a trónra, akinek békeajánlatát visszautasították az antanthatalmak, érzékelve, hogy a kimerülés határára jutottak a központi hatalmak. „Minél tovább tartott a háború, annál inkább fogyott az élelem, kevesebb és silányabb lett a ruházat és annál nagyobb lett az elégtelenség. Katonáink kimerültek, izgatók jártak közöttük, akiket jórészt ellenségeink pénzelték, hogy katonáinkat a harc abbahagyására bírják.”⁹⁶ Ebben a tankönyvben az olasz fronton bekövetkező vereség jelzi a vég kezdetét, utána ugyanis „a csapatok mindenfelé fölbomlottak”, a bécsi, prágai és budapesti forradalmak után pedig „megszűnt a rend és a fegyelem” az egész országban. Balogh Albin nem vádolja nyíltan Károlyi körét Tisza István meggyilkolásával, csak sejteti, hogy a tetteseket – vagy legalábbis a felbujtókat – a Nemzeti Tanács-tagok között kell keresni, mivel Tisza „erélyességétől a forradalmárok nagyon tartottak”. Károlyi Mihály kormányra kerülése után „teljes lett a fejtelenség”, így a védtelenné vált ország kétharmadát „karcsapás nélkül” szállta meg az ellenség. Ekkor a „tehetetlen” Károlyi átjátszotta az ország vezetését a kommunistáknak:

„Károlyi végre lemondott (1919 márc.) és a hatalmat Kún Béláéknak adta át, aki [sic!] az orosz kommunizmus fölforgató rendszerét hozta hazánkba. Ez volt az úgynevezett proletárdiktatúra, mely uralmát 133 napon át kegyetlenkedéssel, terroristákkal tartotta fenn. Amikor megtámadták a Felvidéket, a föllekesedő magyar katonák a cseheket már-már kiverték az országból, de Kún Béla visszarendelte a csapatokat és a Tiszánál az oláhokat támadta meg. Itt már vereséget szenvedett, az olá-

⁹⁶ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium, reálgimnázium, reáliskola és leányközépiskolák III., a leánykollégiumok IV. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest, 1931. 136.

hok bevonultak Budapestre és véget vetettek a terroristák uralmának. (1919 aug.)⁹⁷

A Kun Bélának kizárólagos főszerepet juttató, a fiatalabbakat célzó személyközpontú elbeszélésből hiányzik az ok-okozati összefüggések felfedése, így önmagában a tankönyvrészletből nem derül ki, hogy Kun Béla a sikeres északi hadjárat után miért rendelte vissza a „föllekesedő” magyar katonákat a Felvidékről.

Farkas Lászlónak és Komáromi Károlynak az Athenaeum kiadásában megjelent, a felső kereskedelmi iskolák III. évfolyamának készült *A magyar nemzet története* című 1930-as tankönyvében megint csak az USA beavatkozása döntötte el az antant javára a küzdelmet a „nagy vérveszteségektől” és a „mindjobban növekvő gazdasági bajoktól” szenvedő központi hatalmakkal szemben. Az összeomlás ebben a cselekményesítésben azonban a bolgár hadsereg 1918. szeptember végi fegyverletételével veszi kezdetét. A bolgár harcostársak megadása után az osztrák–magyar csapatok „fejvesztetten menekültek a Balkánról”, IV. Károly pedig csak növelte a zűrzavart a birodalom föderalizálásával. A „nagy tehetségű” Tisza halála után a „gyenge jellemű” Károlyi Mihályhoz került a hatalom, akinek a kormányában „a szélsőséges szocialista elemek mind nagyobb befolyásra tettek szert”, és „a fegyveresen hazatért katonák közül sokan *széthintik a forradalom felforgató eszméit*”.⁹⁸

Farkas László és Komáromi Károly tankönyve kivételesen írt a szociáldemokraták és a kommunisták közti ellentétéről, és hangsúlyozta a forradalom spontán, „karneváli” jellegét:

„Több helyen megtámadják a közigazgatási szerveket és a hatalmat magukhoz ragadják. A fejetlenség közepette kezdik meg az orosz hadifogságból hazajött és megvesztegetett kommunisták eszméik terjesztését és még a nyílt rombolástól sem riadnak vissza. Erre a szociáldemokrata munkásság is ellenük fordul és a kommunista agitátorok börtönbe kerülnek. Az entente erősza-

⁹⁷ Uo. 136.

⁹⁸ FARKAS LÁSZLÓ–KOMÁROMI KÁROLY: *Történelem a felső kereskedelmi iskolák számára. III. rész. A magyar nemzet története a III. évfolyam használatára.* Athenaeum Kiadó, Budapest, 1930. 200–201. – Kiemelés tőlem – Cs. P.

kos határszűkítése miatt és az orosz bolsevizmus segítségével a gyengejellemű Károlyi Mihály a kiszabadított kommunistáknak átadja az uralmat 1919. március 21-én.

A *vörösök uralma* eltöröl mindent, ami nemzeti vonatkozású. Felforgatja az addigi társadalmi rendet [...] Eltöröl minden cím- és rangkülönbséget, mindenki »elvtárs«. Lemond az integritás elvéről s minden vagyont köztulajdonná nyilvánít. [...] Mindenkit belekényszerít a vörös hadseregbe, mely eleinte sikeresen veszi fel a küzdelmet az előre törő csehekkel és románokkal, de a későbbi fejtelenség és tudatlanság (politikai megbízottak) az egész vörös hadsereget felbomlasztja.

A nemzet egy ideig tétlenül tűri a terrort, de később az elégedetlenség ellenforradalmak kitörésében is megnyilvánul. A vidék nem lelkesedik a kommunista tanokért; a fehér pénzt nem fogadják el; élelmet nem szállít a városoknak, hol a becsukott üzletekben úgysem vásárolhat semmit. Hiába minden kegyetlenség. A város lakossága s vele a proletárdiktatúra fő támasza, a gyári munkásság is éheznek. Ilyen körülmények között következik be a gyászos román megszállás (1919. évi augusztus 1.), mely a vörösök négyhónapi rémuralmának véget vetett ugyan, de amúgy is meggyötört hazánkat teljesen kifosztotta.”⁹⁹

Megfigyelhető, hogy a tankönyvszerzők jelen időben tudósítottak a Tanácsköztársaság alatti történeésekről, holott a történelemlről, vagyis a múltról szóló, magukat „tudományosként” reprezentáló elbeszélések normatív igeidejének természetesen a Horthy-korszakban is a múlt időt tekintették. A tankönyvrészlet szerzője azonban tudatosan vagy ösztönösen jelen időben beszéli el a magyar történelmet, és ezt tekinthetjük „a jelen idejű narráció stilisztikai szempontból leginkább hagyományos” alkalmazásának, „amikor a szerző a drámai effektus (egyidejű jelenlét szimulálása) megteremtésére alkalmazza a jelen idejű igealakot”.¹⁰⁰ Ezzel a narratív stratégiával a tankönyv szerzője a diákokat a cselekménybe való behelyezkedésre, minél nagyobb

⁹⁹ Uo. 201–202.

¹⁰⁰ ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 141.

azonosulásra készíti, aki onnantól már nem is események történeteként olvassa, hanem szinte átéli azokat.

De nemcsak formájában, hanem tartalmában is figyelemre méltó az idézett tankönyvrészlet, mivel az éhező főváros és az élelmiszerral rendelkező vidék ellentétbe helyezésével kontextualizált értelmezését adja a vidéki vörösterrornak, amit visszaigazol a korszerű szakirodalom is.¹⁰¹ Ez a megoldás azonban kivételesnek bizonyult a III. osztályos tankönyvekben.

A VIII. osztályban „Magyarország történetének összefoglalását” írta elő a tankönyvek feladataként a tanterv, ami a középiskolai történelemoktatás csúcspontját jelentette, de nem biztosított nemzetközi horizontot, ugyanis az 1924-es törvény szerint csak a magyar történelmet kellett elsajátítaniuk a középiskolásoknak, míg az egyetemes történelem esetében megelégedtek az „áttekintéssel”, az összefüggések megismerése nélkül.¹⁰²

A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1931-ben megjelent VIII. osztályos tankönyvének is Domanovszky Sándor a szerzője. Az inkább az érzelmekre, mint az értelemre ható leírásában a nemzetiségek árulását és az osztrák hadvezetést tette felelőssé a kudarcért. Illetve a gyengekezű uralkodóként ábrázolt IV. Károlyt hibáztatta, aki engedett az ellenzéki nyomásnak, és leváltotta a magyar miniszterelnöki pozícióból Tisza Istvánt. Vagyis Domanovszky alkalmazkodott az uralkodóváltásnak döntő jelentőséget tulajdonító cselekményesítési mintához, amely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa (bár Nagy-Magyarországé még nem) már akkor megpecsételődött, amikor az erős, tekintélyes, a

¹⁰¹ Bodó Béla a vidéki vörösterror fő okát szintén a főváros és a vidék ellentétében, az élelmiszeri válságban lelta meg. Lásd BODÓ Béla: *A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. – Bódy Zsombor megállapítása szerint viszont a budapesti élelmiszer-ellátási nehézségek éppen abból adódtak a proletárdiktatúra idején, hogy a Forradalmi Kormányzótanács óvatos politikát folytatott a paraszti rétegekkel szemben, és nem kezdett széles körű rekvirálásba, nehogy a kommün maga ellen fordítsa a mezőgazdasági termelőket. Lásd: BÓDY Zsombor: *Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején*. In: Uő (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 170.

¹⁰² UNGER Máttyás: I. m. 143.

birodalmat összetartó Ferenc Józsefet a jó szándékú, de erőtlen, tekintély nélküli IV. Károly követte 1916 végén.¹⁰³

Domanovszky leírásában a „magyar baka” egyedül viselte a hadviselés terhét, így okkal halmozódott fel benne a keserűség, amelyet Károlyi Mihály kapitalizált. Domanovszky a „sejtetés” retorikai alakzatával igyekezett diszkreditálni Károlyit, azt inszinuálva, hogy francia ügynök volt: a „franciák internálták, de azután hazabocsájtották” (vajon miért, tehetette fel a kérdést a diák, amire kész válaszokat ad a Károlyihoz kapcsolódó ellenforradalmi diskurzhagyomány). 1918 őszéről írva Domanovszky Sándor már meg is állapította, hogy a függetlenségi ellenzék sorából érkező Károlyinak már nem volt szuverenitása: „már csak báb volt nemzetközi szocialista-kommunista környezetének kezében”.¹⁰⁴

A növekvő elkeseredést úgy használta ki az „izgató ellenzék”, hogy a „zabolátlanul agitáló lapok” útján destabilizálták a hátországot, és ezzel megbontották a fronton harcolók sorait. Károlyi Mihály kormányát nemcsak a magyar haderő szándékos bomlasztásával vádolta, de bűnéül rötta fel, hogy „orvul lefegyverezte” Mackensen tábornok német hadseregét.¹⁰⁵ Domanovszky szerint a Károlyi-rendszer a „polgárság gúzsba kötésével” célzatosan készítette elő a proletárdiktatúrát, és amikor a polgárság már tehetetlen volt, proklamálták a Tanácsköztársaságot. A tankönyvből azt tudhatták meg a diákok, hogy a Tanácsköztársaság meghatározó jellegét a „mindent megbénító terror”, illetve a főváros vidékellenes hadjárata adta, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a kommün kikiáltása is elmaradt volna, amennyiben az ország integritása miatt aggódók nem állnak a kommunisták mellé, akiktől kétségbeesésükben az antanttól fojtogatott Magyarország megvédését remélték. A Felvidéken harcoló Vörös

¹⁰³ Az erősen negatív IV. Károly-képet részben újraértékeli: ROMSICS Gergely: A „szerencsétlen” Habsburg. *Heti Válasz*, 2004. szeptember 30. 20–23.

¹⁰⁴ DOMANOVSKY Sándor: *Magyarország története. A középiskolák VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931. 173.

¹⁰⁵ Uo. 174. – A Mackensen-hadsereg lefegyverzéséhez kapcsolódó tévhiteket oszlatja: HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. 328–329.

Hadsereget „hontalanná lett emberek” patrióta alakulataként írta le:

„[Károlyi Mihály] szocialista miniszterei tüntetésekkel és felvonulásokkal irányították a politikáját, s amikor a polgárságát már gúzsbakötötték, 1919 márciusában őt is elkergették és proklamálták a *tanácsköztársaságot*. A kommunizmus Kún Béla vezetése alatt mindent megbénító terrora és borzalmi azonban nem állhattak fenn sokáig. Életbelépése sem történhetett volna meg, ha az első napokon integritási jelszavakkal nem biztatja azzal a közönséget, hogy a Károlyi által a felvidékre beengedett csehek ellen fölveszi a harcot. Az a vörös sereg, amely ott harcolt, nem volt bolsevista alakulat: a szülőföldjükről elűzött, hontalanná lett emberek gyűltek össze zászlói alatt és arattak a megijedt csehek fölött szép diadalokat. Előrenyomulásukban az antant beavatkozása állította meg őket. Közben az ország belső részében, a Tiszán túl, ellenforradalmi csapatok a vörösöket elkergették, de csakhamar kénytelenek voltak a románoknak behódolni. A kommunizmus úgyszólván Budapestre és néhány városra szorult. A falu ellenállása ellen a terroristáknak állandó hadjáratot kellett folytatniuk. Sokat magasztalt termelési rendszerük teljes kudarcot mondott.”¹⁰⁶

A VIII. osztályos Domanovszky-tankönyv elbeszélésében 1919 nyarára már pusztán idő kérdése maradt a Tanácsköztársaság bukása, amelyet a román erőktől elszenvedett vereség csak meggyorsított.

A katolikus Szent István Társulat VIII. osztályos fiú-középiskolásoknak szánt 1931-es tankönyvét Miskolczy István és Szolomájer Tasziló párosa jegyezte. A szerzők ugyan az első világháború alatti nélkülözést is „gyötrelmesként” írták le, de még bomlasztóbbnak gondolták a szocialista és a wilsoni propagandát, és állást foglaltak amellett, hogy a magyar nemzet ellenálló erejét nem a korban az „elnyomorodás” kifejezéssel összegzően jelölt gazdasági nehézségek, hanem Károlyiék „aknamunkája” törte meg. A tankönyv szerint Károlyi Mihály csak arra használta a hatalmát, hogy átengedje az ország kétharmadát az ellenségnek, „a megcsonkított kis országot pedig teljes anarchiába züllessze”.

¹⁰⁶ DOMANOVSZKY Sándor: *Magyarország története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* I. m. 174.

A proletárdiktatúra „gonosz rémuralmáról” azonban igen szűkszavúan tájékoztatott a Miskolcy–Szolomájer-páros:

„Szocialisták és radikálisok lettek úrrá a politikai életen, s az elernyedt polgárság egyszer csak azon vette magát észre, hogy Károlyi a szocialistákkal egyesült kommunisták kezére játszotta az országot. Négy hónapig (1919. március 21.–július 31.) dühöngött a proletárdiktatúra gonosz rémuralma, míg végre a nemzeti társadalom, főképp a falu ellenállása megingatta, a románoktól Szolnoknál szenvedett veresége pedig végleg megdöntötte hatalmát.”¹⁰⁷

Az Ember István ajánlotta szellemtörténeti megközelítést Várady Erzsébet alkalmazta a leánygimnáziumok, leányliceumok és leánykollégiumok számára írt *A magyar nemzet története a szatmári békétől napjainkig* című 1934-es tankönyvében. Megfelelve a nőkkel kapcsolatos, antikvitásig visszanyúló sztereotípiának, a lányiskolásokat erősebben az érzelmeikre hatva kívánták megszólítani a kor konzervatív tankönyvszerzői. Ember István és Dékány István korábban ismertetett cselekményesítésének megfelelően Várady Erzsébet tankönyve szerint is az USA 1917-es csatlakozása döntötte el a világháborús küzdelmet az antant javára. Ezzel drámaian átrendeződtek az erőviszonyok, miközben az uralkodó és a magyar miniszterelnök közti összhang is megszűnt azzal, hogy a „kötelességtudó” Ferenc József halálával IV. Károly lépett a trónra, aki a választójogi reformot követelő, radikális ellenzék hatása alá került. A tankönyv szerint Tisza István 1917. májusi megbuktatása már annak jele volt, hogy „a nemzet elvesztette ítélőképességét”. Várady Erzsébet ábrázolásában Károlyi Mihály nem passzív, a forradalmi árral sodródó, tehetetlen politikus, hanem aktív szereplője az eseményeknek: „erőszakkal” ragadja meg a hatalmat és „meggátolja” a fegyveres ellenállást.¹⁰⁸ A proletárdiktatúrát a polgári társada-

¹⁰⁷ MISKOLCZY István–SZOLOMÁJER Tasziló: *Magyarország története a fiúközépiszkolák VIII. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1931. 185.

¹⁰⁸ VÁRADY Erzsébet (Dr. Ember István tankönyvéből írta): *A magyar nemzet története a szatmári békétől napjainkig. A leánygimnáziumok, leányliceumok és leánykollégiumok VIII. osztálya számára*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1934. 118.

lom elleni „rémuralomként” írta le, a „lidércnyomás” metaforával élve:

„Károlyi kezéből a kormányzat 1919. március 21-én az orosz befolyás alatt álló bolsevista párt kezébe jutott és rémuralommá fajult. A *tanácsköztársaság* a polgári társadalom ellen fordult, vörös hadsereget szervezett, pillanatnyi győzelmeket is felmutatott a csehekkel szemben, de az entente-től ideküldött román csapatokkal szemben kudarcot vallott (júl. 30.). A 131 napos proletárdiktatúra után a népbiztosok a szocialista párt javára lemondtak és Ausztriába menekültek.”¹⁰⁹

A nagy kiadók sorozatainak tankönyvei mellett mindenképp meg kell említeni Erdélyi László történész és bencés szerzetes – a nevezetes Erdélyi-Tagányi-vita korábbi résztvevője¹¹⁰ – 1931-ben, szerzői kiadásban megjelent *Praktikus magyar történelem* című munkáját. Ez olyan részletességgel ismertette az őszirózsás forradalom eseményeit, hogy még a József Telefonközpont elfoglalása is helyet kapott benne (amelynek valóban döntő szerepe volt a forradalom sikerében).¹¹¹ Erdélyi a proletárdiktatúra kikiáltásának bel- és külpolitikai előzményeit is hasonlóképp részletezte. Ugyanakkor súlyosan félrevezető (utólagos tudásunk birtokában akkor „hazugságnak” is nevezhetnénk, de ez a megbélyegző kijelentés feltételezné, hogy a szerző ismerte az igazságot), amikor a tankönyv Trianon okai közt döntő jelentőséget tulajdonít az 1919. február 20-i „kommunista lázadásnak”, vagyis a *Népszava* szerkesztősége előtti, előbb lövöldözésbe, majd a kommunista vezetők letartóztatásába torkolló Népszínház utcai tüntetésnek, amelynek „hírére Párizsban Magyarország 2/3 részét szétosztották a nemzetiségek közt”:

¹⁰⁹ Uo.119.

¹¹⁰ Erdélyi László a századelőn jelentékeny historiográfiai szerepet játszott az Acsády Ignáccal, illetve Tagányi Károllyal folytatott vitáival a középkori magyar történelem egyes kérdéseiről. Lásd: ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében – Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 276–279.

¹¹¹ Lásd: MEHRINGER Rezsóné: A telefonkezelők a forradalomban In: LÁNYI Ernőné (szerk.): *Nagy idők tanúi emlékeznek (1918–1919)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959. 64–72.

„Mikor ezt [az ország Vix-jegyzékben ismertetett „szétosztását” – Cs. P.] Károlyi a francia megbizottól megtudta, átadta a hatalmat Kun Bélának, az orosz-szovjet ügynökének, aki kikiáltotta a *tanácsköztársaságot* (márc. 21.). Szamuelli terror csapatokkal némitott el minden ellenállást. A népszövetség angol tábornoka követelte vonatról a tanácsköztársaság megszüntetését (ápr. 4.), s mikor ez nem használt, francia tábornokok Budapest ellen indították a cseh, román, szerb hadakat. Kún Béla sereget szervezett, mely nemzeti zászló alatt a *Vágig úzte a cseheket* és csak a francia elnök ígéreteire vonult vissza, s a *románok ellen* fordult. Kún Béla eltiltotta a nemzeti zászlót. Erre a hadsereg vonakodott harcolni s a románok megkapva titokban a magyar haditervet, győztek (júl. 25.), átkeltek a Tiszán s *bevonultak Budapestre.*”¹¹²

Erdélyi László tankönyve szerint tehát a Vörös Hadsereg addig volt sikeres, amíg „nemzeti zászló” alatt harcolt – noha a Vörös Hadsereget valójában mindvégig internacionalista munkáshadseregként pozicionálták. Amikor a nemzeti zászló használatát aztán eltiltotta Kun, vereség következett a románok ellen: a bukás okának tehát a lelkesítő nemzeti jelképek elhagyását jelölte meg a tankönyv. Ezt persze feltehetette volna kérdésként, hogy mennyire volt „nemzeti” a Tiszántúlt felszabadítani akaró magyar Vörös Hadsereg haditerveit átjátszani a román megszállóknak – miképp azt Bethlen István köre tette.

Erdélyi László másik, szintén saját kiadásban megjelent tankönyve, a *Magyar történelem új rendszerben* című 1931-es munka alapvetően megismételte a *Praktikus magyar történelem* állításait: Magyarország szétdarabolásának oka ebben is a „kommunista lázadás”, ekképp Kun Bélát tette meg bűnbakká Trianonért, viszont ezúttal hangsúlyozta, hogy Károlyi a Vix-jegyzékre válaszul „bosszúból” adta át a hatalmat Kunnak. A proletárdiktatúráról – különösen a vörösterorról – részletesebb leírást kapunk: „Csak munkások és katonák kaptak szavazójogot, a többi burzsuj, csak teher, s ellenőrük Szamuelli Tibor, a fegyencekből lett Lenin-fiúk parancsnoka, ki parlamenti s más pincékbe gyűjtette

¹¹² ERDÉLYI László: *Praktikus magyar történelem*. A szerző kiadása, Szeged, 1931. 150–151.

a tekintélyesebb embereket, túszoikat, akikből nem kevés tűnt el a Dunában is.”¹¹³

Bár a Tanácsköztársaság alatti ellenforradalmi szervezkedésekre ebben a tankönyvében kitért a szerző, említve a bécsi Antibolsevista Comité megalakítását is, ezúttal sem írt Bethlen István körének szerepéről a Vörös Hadsereg haditervének átadásában. Helyette Guido Romanelli alezredest, az olasz antantmisszió katonai parancsnokát tüntette fel a Tanácsköztársaságot megbuktató román hadsereg segítőjeként. Természetesen 1945 után fordult a kocka: a Kádár-rendszer tankönyveiben a kommun történetének egyik hangsúlyosabb részeként szerepeltették Julier Ferenc és a Bethlen-csoport árulását.¹¹⁴

Hóman Bálint „nemzetnevelő” kultúrpolitikájának tankönyvei

Bethlen István bukásával együtt a klebelsbergi kultúrpolitika prioritásait is lecserélték: az 1932-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter pozícióját elfoglaló Hóman Bálint minisztersége alatt a német gyökerű *völkisch* hatásra a „nemzeti” mellett a „népi” avanszált vezérfogalom má a korábbi „keresztény” helyett, ami jelentékeny változásokat eredményezett a magyar iskola-rendszerben. Hóman a *Művelődéspolitiká* című 1938-as művében leszögezte „a magyar népi gondolat feltétlen érvényesítése” kultúrpolitikai primátusát. Ha a Klebelsberg-beszédeket összevetjük Hóman Bálint programadásaival, akkor kitűnik, hogy Gömbös Gyula miniszterelnöksége idejére teljessé vált a politikai szótár 1919 után kezdődő átrendeződése.¹¹⁵ Gömbös Gyula az 1932-es miniszterelnöki programbeszédében nyomatékosította a meghirdetett kultúrpolitikájáról szólva, hogy „nem tanítani,

¹¹³ ERDELYI László: *Magyar történelem új rendszerben*. A szerző kiadása, Szeged, 1931. 191.

¹¹⁴ ALBERT B. Gábor: *Tudatformálás vagy tudattörzítés?* I. m. 39.

¹¹⁵ TAKÁTS József: I. m. 103–106.

hanem nevelni kell”,¹¹⁶ és Hóman Bálint ennek szolgálatába állította „nemzetnevelő” kultúrpolitikai tevékenységét.¹¹⁷

A hómani kultúrpolitika a klebelsberginél is nagyobb hangsúlyt helyezett a „világnézeti alapokra”: a hittant is nemzeti tárggyá emelték a történelemhez hasonlóan. Utóbbi tanításának legfőbb céljává azt tették, hogy követendő eszményképeket mutasson fel a diákoknak, másfelől hogy elrettentsen azzal, hogy rávilágít az egyes népek „pusztulásának” okaira, amelyeket a modern korban rendre összekötöttek a liberális énkultusz terjedésével. A történelemoktatáshoz aktuálpolitikai célokat rendeltek, Hóman maga jelentette ki, hogy a történelemtanítás „a jelenben való tájékozódást” szolgálja.¹¹⁸ De abban hitt, hogy a tájékozódást a tekintélytisztelet segíti a szabadgondolkodás helyett, ezért ki akarta küszöbölni, hogy a magyar iskolarendszer – az ellenforradalmi rezsim ellen dolgozva – „bíráló embert” fejlesszen. Ez a szellem hatotta át a Hóman-korszak középiskolai törvényét is (1934. évi XI. tc.), amely azt célozta, hogy „a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez juttassa” a diákokat. Ezzel az általános műveltséget deklaráltan alárendelték a „magyar nemzetinek”, minek következtében a magyar történelem oktatása még inkább előtérbe került az egyetemes rovására.

Az ellenforradalmi rendszer utolsó tankönyvsorozatait a végül 1938-ban elfogadott tanterv alapján írták meg: az 1934–1935-ös és 1936-os tervezetekről szóló szakmai viták nyomán arra jutottak, hogy meghagyják a magyar és az egyetemes történelem oktatásának elkülönítését, és azt az eljárást is, hogy a III. évfolyamban a diákokkal végigveszik „a magyar nemzet elbeszélő történetét”. Ehhez a VII. és VIII. évfolyamokban a magyar történelem újabb két évig történő oktatását társították: a Magyarország tör-

¹¹⁶ Idézi: JÓBORÚ Magda: I. m. 6.

¹¹⁷ Hóman kultúrpolitikai nézeteit ismertetik Tökéczki László *Hóman Bálint, a kultúrpolitikus eszméi* és Kovács Dávid *Hóman Bálint nemzetről formált gondolatainak helye a korszak nemzetszemléleti irányjai között* című tanulmányai. Lásd: UJVÁRY Gábor (szerk.): *Történeti ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 110–133.

¹¹⁸ UNGER Máttyás: I. m. 215.

ténetét a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békéig (1711), illetve onnan a jelenkorig. Így az 1924-es tantervhez képest 1938-tól egy évvel megtoldották a magyar történelemre szánt időt: újra három évfolyamon át tanították (miképp azt az 1899-es tanterv is előírta), de ezúttal az indoktrinálásra alkalmasabb felsőbb évfolyamokban növelték meg a magyar történelem oktatását. Az újkor is hangsúlyosabb lett a korábbiakhoz képest azzal, hogy 1526 helyett 1711-et tettek meg korszakhatárnak – ezen belül fokozott figyelmet szenteltek a francia forradalom utáni időszaknak. Az 1938-as tantervvel jelent meg az első világháború utáni időszakot jelölő „jelenismeret” oktatásának igénye, amelynek keretében egyes történelemtankönyvek egész az 1938-as első bécsi döntésig eljutottak, az „országgyarapítás” propagandisztikus ismertetésével szolgálva a Horthy-kultuszt.

A tematikai változások – az újkor expanziója – mellett a szellemtörténetinek nevezett szemlélet is teret nyert. Az 1938 utáni tankönyvek szerzőinek már inspirációt és mintát adott Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történet* című, 1928-tól több kötetben megjelenő összefoglalása, amely máig – miképp Gerő András megállapította – a „legsikeresebb és a legsikerültebb” szintézisünk.¹¹⁹ Még Szekfű Gyula engesztelhetetlen kritikusa, Németh László is elismerte a „kort kifejező Monumentum”, a *Magyar történet* kolosszális jelentőségét, még ha történetiszemléletét bírálta is.¹²⁰ Így egyetérthetünk Unger Mátyással: „Az ellenforradalom történetét nem lehet megírni anélkül, hogy a Hóman–Szekfű tudatformáló hatására ki ne térnénk.”¹²¹

¹¹⁹ GERŐ András: Hóman–Szekfű és ami utána következik. In: Uő: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1996. 98–104.

¹²⁰ Lásd Németh László elismerő szavait: Szekfű „a húszas évek végére már a Rendszer történetírója, s mint első pallér ő kap közmegegyezést – Hóman segítségével – a kort kifejező Monumentum elkészítésére. Kétségtelen, hogy e kor egyéb Traian-oszlopai, szegedi Dóm terek, külföldi kollégiumok, lillafüredi szállók közt ez a mű a legmaradandóbb.” (NÉMETH László: Szekfű Gyula. In: Uő: *Sorskérdések*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 550–551.)

¹²¹ UNGER Mátyás: I. m. 231.

Az 1918–1919-es forradalmi időszak recepciótörténete szempontjából a „magyar lélek történetét” bemutató Hóman–Szekfü-szintézis hatása a tankönyvekben leginkább a következő koncepcionális elemek átvételében mutatható ki: az univerzális liberalizmus felszínességének és magyarországi gyökértelenségének kritikája, a dualizmus kori liberális politikai elit hibáztatása, valamint a profitorientált, „idegen” kapitalizmus bírálata, amely azonban nem párosult az internacionalista munkásmozgalom méltányosabb bemutatásával.

Hóman kultuszminisztersége nemcsak szemléleti, hanem szervezeti átalakulással is járt: fő célja a középiskolai oktatás egységesítése volt. Szándékában részben társadalmi mobilizációs szempontok játszottak szerepet (amit csak kénytelen-kelletlen ismert el az államszocialista történetírás Hóman-recepciója az „antidemokratikus iskolarendszeren” rést ütő nyolcosztályos népiskola 1940-es bevezetéséről írva), másrészt Hóman „az egységes nemzeti világnézet” hiányáért az addigi differenciált oktatási rendszert hibáztatta.¹²² A világnézeti homogenizálást – és a kulturális hegemoniaépítést – szolgálta a tankönyvkiadás további központosítása, de a szabad tankönyvválasztást ekkor sem számolták fel az állami és az egyházi iskolákban.¹²³ Az új tankönyvek megírását új szerzőkre bízták, egyedül a Szent István Társulat tankönyvírói maradtak változatlanok, csak Szolomájer Tasziló idővel Szegedire magyarosított. A legnevesebb a távozók közül a Hóman Bálint közoktatási koncepciójával nem azonosuló Domanovszky Sándor, innentől kezdve már nem találunk neves történettudóst az ellenforradalmi korszak tankönyvírói között¹²⁴

¹²² JÓBORÚ Magda: I. m. 24–25., 30.

¹²³ Albert B. Gábor cáfolta Jóború Magda és Unger Mátyás évtizedekre kánonná vált megállapításait, melyek szerint a katolikus iskolákban a Szent István Társulat kiadványait, az állami iskolákban a Franklin Társulat tankönyveit tették kötelezővé: ALBERT B. Gábor: Piaristák tankönyvei, piaristák tankönyvválasztása. Gondolatok a Horthy-korszak tankönyv-használat történetéhez. *Iskolakultúra*, 2012/2. 46–55.

¹²⁴ Kosáry Domokosnak a *Nemzetnevelők könyvtára* sorozatban megjelent, sokszor bíralt *Magyarország története* című 1943-as összefoglalása nem középiskolai tankönyvnek készült.

– a középiskolai tankönyveket író történészek száma a Rákosi- és a korai Kádár-rendszerben növekedett meg ismét.¹²⁵

Az eddig ismertetett különbségeken túl a Hóman-korszak tankönyvei könnyen megkülönböztethetők a korábbiaktól, mivel ezekben már megjelenik a „zsidókérdés” tárgyalása (a Horthy-korszak utolsó tankönyvsorozatai az első zsidótörvény¹²⁶ idején, 1938-ban jelennek meg). Az antiszemita diskurzus rendjéhez leginkább alkalmazkodó tankönyvszerzők műveiben már az Árpád-házi királyok is küzdenek intézkedéseikkel a „zsidóság térfoglalása” ellen. A dualizmus kori liberális elitet az engedékeny bevándorláspolitikája (lásd a „galíciai bevándorlásnak” a történettudomány által megcáfolt toposzát),¹²⁷ a toleranciája és a zsidóemancipációs törvényei miatt hibáztatják, a szabadkőművességet és a szocialista munkásmozgalmat pedig „zsidóként” bélyegzik meg, miközben a szövegekben a „nemzetközi” gyakorlatilag ekvivalenssé válik a „zsidóval”. Az 1918–1919-es forradalmakért immár a tankönyvekben is egyre nyíltabban a „zsidókat” tették felelőssé, hangsúlyozandó, hogy „zsidó”-n ekkor már nem felekezetet, hanem a magyarságtól leválasztható etnikumot értettek. Talán nem meglepő módon a Szent István Társulat kiadványai kitűntek a zsidóellenességükkel.¹²⁸ A „magyarok és a zsi-

¹²⁵ Az 1945 után középiskolai tankönyveket író, kitüntetett párttörténészek munkásságával kapcsolatban okkal állapította meg Gyáni Gábor: „Minél doktrinerebb egy történetírás, annál könnyebben talál utat magának a tudomány a tantermek világába.” GYÁNI Gábor: *A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa*. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 98.

¹²⁶ Tegyük hozzá, Kovács M. Mária alaposan dokumentálta, hogy már a numerus clausus is zsidótörvénynek tekinthető (ekképp a „nulladik zsidótörvénynek”), és monográfiájának állításait megerősítette a saját diskurzuselemzés is: KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012; CSUNDERLIK Péter: *Az 1919-es „zsidódiktatúra” érve... I. m.*

¹²⁷ A „galíciai bevándorlás” toposzának történeti kritikája: KONRÁD Miklós: *A galíciai bevándorlás mítosza. Századok*, 2018/1. 31–60.

¹²⁸ Albert B. Gábor ugyanakkor felhívta a figyelmet, hogy a kormánynak köszönhetően szinte monopóliumhelyzetbe került Királyi Magyar Egyetemi Nyomda tankönyvei meglepően ellenállónak bizonyultak a kormánypolitikából és a politikai közbeszéd retorikájából áradó antiszemitizmussal szemben: ALBERT B. Gábor: *Súlypontok és hangsúlyeltolódások*. I. m. 121.

dók” közti új frontvonal miatt viszont leértékelődött a korábban meghatározó, katolikus–protestáns felekezeti ellentét, az 1920-as években is jelen lévő közjogi szemlélet pedig végleg eltűnt.

A III. évfolyamosoknak szánt tankönyvek közül a Szent István Társulat kiadványában erősödő antibolsevizmus detektálható. Balogh Albin a *Magyarország történelme* 1938-as kiadásában az 1917-es év döntő eseménye nem az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése, hanem a bolsevizmus térnyerése a sikeres orosz forradalom után. A szerző Szekfű Gyula kedvenc „izgat” igéjének¹²⁹ már-már parodisztikussá váló használatával írta, hogy „a kommunista izgatás a központi hatalmak csapatait is izgatni kezdte”.¹³⁰ A németek franciaországi visszavonulása után pedig az osztrák–magyar csapatok is a harc feladására kényszerültek. A tankönyv hangsúlyozta az „erélyes” Tisza meggyilkolásának szerepét abban, hogy a világháborús vereséget összeomlás is követte a „tehetetlen” Károlyi országvezetése alatt:

„A kommunisták nyíltan szervezkedtek és Károlyi minden ellenállás nélkül át is adta nekik a hatalmat. 133 napos uralmuk azután egészen tönkretette az országot. Uralmuk terjesztésére megtámadták a Felvidéket és a föllekesedő magyar katonák a cseheket már majdnem egészen kiverték az országból, de ekkor a sereg vezére elesett, az új kommunista vezér pedig a magyar csapatokat az oláhok ellen vezette, akik törbecsálták őket. A sereg fölbomlott, az oláhok bevonultak Budapestre és véget vetettek a kommunisták rémuralmának.”¹³¹

Nem véletlen, hogy a leírásból hiányzik a tankönyv készülésekor a Kominternben már aktív szerepet régen nem játszó, fakuló emlékü Kun Béla, aki – mint az utóbb kiderült – a sztálini terror áldozata lett. A Vörös Hadsereg harcainak ismertetése viszont

¹²⁹ Szekfű Gyula történetírásának retorikai elemzését lásd: BARÁTH Katalin: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: PAKSA Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum Kiadó–Eötvös József Collegium, Budapest, 2007. 167–183.

¹³⁰ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1938. 83.

¹³¹ Uo. 84.

rövidségében is kaotikusra sikerült: hiszen a felvidéki visszavonulás oka nem a „vezér” eleste volt (Stromfeld Aurél nem esett el, hanem lemondott, épp a visszafoglalt területek kiürítése ellen tiltakozva), a katonai vereséget pedig az „új kommunista vezér” „román törbecsalásával” magyarázták. Noha Julier Ferenc nem volt kommunista, és amint az „Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén” című 1927-es cikksorozatában el is büszkélkedett, a magyar támadótervet maga játszotta át Bethlen István körének segítségével a románoknak.¹³²

Balogh Albin tankönyvének 1942-es kiadása az előzőhöz képest stilisztikailag javult („az orosz kommunisták izgatása a központi hatalmak csapatait is a háború ellen kezdte hangolni”¹³³), ugyanakkor radikalizálódott is a retorikája, mivel az 1938-as kiadás „izgatói” itt már „hazaellenes, lelketlen izgatókká” váltak.¹³⁴ A „vezér elesté”-vel kapcsolatos tévedést viszont korrigálták: a felvidéki visszavonulás ebben a kiadásban már párizsi felszólításra történt.

A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Marczinkó Ferenc, Pálfi János és Várady Erzsébet jegyezte *A magyar nemzet elbeszélő története* című 1938-as tankönyve továbbra is az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésével indokolta a vereséget, mivel a központi hatalmak katonai szövetsége „ostromlott erődhöz” lett hasonló, és már csak a vár elestének időpontját lehetett kitolni. De – és ebben ez a tankönyv kapcsolódik a Szent István Társulathoz – a katonai vereség azért járt felfordulással, mert „a monarchia egyetlen erőskező politikusát”, Tisza Istvánt meggyilkolták, inentől kezdve pedig nem maradt akadálya a munkásosztály hatalomátvételének:

„Károlyi tehetetlen kormánya azonban a belső rendet sem tudta fenntartani. A szocialista párt vezetéi felfegyverezték a munkásságot s hozzáláttak a polgári osztály teljes letöréséhez. [...]

¹³² JULIER Ferenc: Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén – Julier alezredes feljegyzései a két forradalomról. *Magyarság*, 1927. július 3–17.

¹³³ BALOGH Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest, 1942. 111.

¹³⁴ Lásd: „A hazaellenes lelketlen izgatók még azt is megakadályozták, hogy katonáink határainkat védjék. Így a legyőzött ellenségek kardcsapás nélkül szállottak meg az ország nagy részét.” Uo. 112.

A munkásság közt a vezetést csakhamar az ú. n. bolsevisták ragadták magukhoz, ezek a polgárság kiirtásával a parancsuralmat (proletárdiktatúrát) akarták kikiáltani. Károlyi tehetetlen volt ezzel az áramlattal szemben s midőn az antant 1919 márciusában határainkat még szűkebbre vonta, lemondott és a hatalmat bolsevista vezéreknek adta át. A bolsevisták azután 1919. március 21-én orosz mintára kikiáltották a proletárdiktatúrát s megalakították a tanácsköztársaságot.”¹³⁵

A tankönyv olyan ellenvilágként írta le a proletárdiktatúrát, amelyben a „gonosztevőket” kiengedték a börtönökből, és a helyükre „tisztességes magyar embereket zártak be”, a munkások nem dolgoztak, a népbiztosok pedig „hamis pénzt” adtak ki.¹³⁶ A „hihetetlen nyomort és szenvedést” hozó proletárdiktatúra bukását a románok elleni katonai vereséggel magyarázták.

Az őszirózsás forradalomról szóló diskurzus főáramától némileg eltérő álláspontot képviselt Mesterházy Jenő *A magyar nemzet történelme a XVIII. század végétől napjainkig a mai állami szervezet ismertetésével* című 1941-es, a Franklin Társulat kiadásában megjelent, a liceumok és a leányliceumok IV. évfolyama számára készült tankönyvében. Mesterházy Jenő szerint még a Nemzeti Tanács megalakulása után is megakadályozhatták volna a forradalmat egy gyors és erélyes fellépéssel, azonban IV. Károly meghátrált. (Valójában tettek kísérletet a Nemzeti Tanács-tagok kikapcsolására az eseményekből, azonban ez részben a telefonos kisasszonyok, részben a forradalmárokkal szimpatizáló és hozzájuk átálló katonák ellenállásán meghiúsult.)¹³⁷ Ugyanakkor a szerző maga bizonyítja, hogy az ország akkori legnépszerűbb,

¹³⁵ MARCZINKÓ FERENC–PÁLFI JÁNOS–VÁRADY ERZSÉBET: *A magyar nemzet elbeszélő története. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 128–129.

¹³⁶ Az 1919 utáni ellenforradalmi emlékezet egyenesen pénzhamisítással vádolta azokat, akik a kommün papírpénzét, a „fehér pénzt” forgalomba hozták. Az 1920-as népbiztosperben is köztörvényes bűncselekményként értékelték, hogy a törvényesnek el nem ismert proletárdiktatúra pénzt nyomott. RÉV ERIKA: *A népbiztosok pere*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 42.

¹³⁷ Utóbbi a rendteremtéssel megbízott, de kudarcot valló városparancsnok, Lukachich Géza maga meséli el: LUKACHICH GÉZA: *Magyarország megcsonkításának okai*. NYUKOSZ, Budapest, [1932].

ellenzéki, pacifista, antantkapcsolataival büszkélkedő politikusaként Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezésének nem volt alternatívája: „Semmiféle visszatetszést nem támasztott Károlyi kinevezése, mert a tömegek éppen benne látták azt az embert, aki entente-összeköttetésekkel kedvezően segíti majd a világháborút befejezni. A fellázított tömegek ezt a gyászos napot még azzal szennyezték be, hogy *halálra keresték* városligeti lakásán *Tisza István grófot* mint a háború kitörésének és elhúzódásának egyik legfőbb okozóját”.¹³⁸

Károlyi azonban csakhamar kénytelen volt megtapasztalni, hogy az antanthatalmaknál nem számíthat „jóakaratra”, külpolitikai nehézségeivel egy időben pedig a Károlyi-kormányt az Oroszországból hazatért bolsevikokkal gyűlt meg a baja. A tankönyv a „jó szándékú balek” és nem a „tudatos gonosztevő” topikus figurájának feleltette meg Károlyit, aki képtelennek bizonyult az ország vezetésére. A leírásba kódolta a szerző, hogy Károlyi nem kívánta átadni a hatalmat a kommunistáknak: a pártegyesülés és a proletárdiktatúra kikiáltása a köztársasági elnök szándéka ellenére történt. A Tanácsköztársaság hónapjaival kapcsolatban az ország „oroszmintára” történő átszervezését, a „társadalmi és gazdasági berendezkedésének teljes felforgatását” emelte ki, amit az „oly sok csalódáson keresztülment és elgyengült polgári társadalom tehetetlenül tűrt”. Így a proletárdiktatúra a belső ellenállás hiánya miatt csak a román hadseregnek köszönhetően bukott meg, mivel a vele szemben álló Vörös Hadsereg a tiszai offenzíva idején már „gyülevesz elemekből” állt.¹³⁹

A protestáns középiskoláknak szánt, az Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület közös kiadásában megjelent, a legújabb kor történetét áttekintő, 1940-ben közreadott, Jánossy István és Varga Zoltán által írt tankönyv egyedülálló abban a tekintetben, hogy ismertette a

¹³⁸ MESTERHÁZY Jenő: *A magyar nemzet történelme a XVIII. század végétől napjainkig a mai állami szervezet ismertetésével. A líceum és a leányliceum IV. osztálya számára.* Franklin Társulat, Budapest, 1941. 83. – Kiemelés az eredetiben.

¹³⁹ Uo. 85.

bolsevikok programját: „szakítottak azzal a felfogással, hogy a munkásosztály békés eszközökkel szerezze meg a hatalmat s azt a nézetet vallották, hogy a társadalmi átalakulás csak forradalmi úton valósulhat meg”.¹⁴⁰ Nem véletlen, hogy ez az egyedüli tankönyv az elemzett Horthy-koriak közül, amely ugyan némileg átdolgozva, de még 1946-ban is megjelenhetett.

A bolsevik propaganda sikerességét a gazdasági problémák miatti társadalmi elégedetlenséggel magyarázták. A gazdasági nehézségek a háborús vereség érzetével keveredve Magyarországon is társadalmi robbanóelegyet alkottak, miután a németek tavasszal indított utolsó offenzívájának 1918. augusztus 8-i megtorpanásával világossá vált, hogy a háborút elvesztik a központi hatalmak. A többihez képest nemzetközi horizontjával tűntető tankönyv szerint Tisza István halálával az egyetlen „erőskezű” vezető távozott, vele szemben Károlyi „gyenge és tehetségtelen ember volt”, aki „munkatársait sem tudta megválogatni”, utóbbira „a hadsereg tudatos szétbomlasztását” megkezdő hadügyminisztert, Linder Bélát hozták példának a szerzők. Ismertették, hogy miként nyert egyre nagyobb teret Magyarországon is a bolsevik propaganda, aminek szinte logikus következményeként jelenik meg a proletárdiktatúra kikiáltása:

„Januárban Károlyi elnyerte az államfői jogokat is, de ekkorra már a kommunista irányzat mind nagyobb tért hódított s március 21-én kikiáltották a tanácsköztársaságot. A hatalmat a népbiztosok vették át, névleg Garbai Sándor elnök, valóban pedig Kun Béla külügyi népbiztos vezetésével. Az ország új urai nyomban elkobozták a sajtószabadságot, feloszlatták az államrendőrséget, bezáratták a kereskedéseket, lefoglalták a főúri palotákat, zár alá helyezték a takarékbetéteket és folyószámlákat, megszervezték a forradalmi törvényszékeket, elrendelték a gyárak, bányaüzemek, nagybirtokok szocializálását. Felállították a vörösőrséget és a vöröshadsereget. A diktátorok, hogy reformjikkal szemben az ellenállást megakadályozzák, terrorcsapatok véres kegyetlenségével fojtottak el minden megmozdulást, kezekkel és gyanúsakkal töltötték meg a börtönöket, egymást ér-

¹⁴⁰ JÁNOSSY István–VARGA Zoltán: *A legújabb kor története a középiskolák VI. osztálya számára*. Országos Református Tanáregyesület–Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debrecen, 1940. 158.

ték a tömeges kivégzések. Az előrenyomuló cseh és román csapatokkal szemben a vöröshadsereg nem tudott kellő ellenállást tanúsítani. S mikor Szolnoknál az oláhok győzelmet arattak a vöröshadsereg felett, augusztus 1-én a kommunista kormányzat összeomlott. A 131 napos kommunista uralomnak az oláh megszállás vetett véget.”¹⁴¹

Tanulságos, hogy a tankönyv csak a magyar Vörös Hadsereg kudarcairól írt, az északi hadjárat sikeréről teljesen megfeledkeztek a szerzők.

Farkas László és Molnár Béla a gazdasági középiskolásoknak szánt *Magyar történelem a szatmári békétől napjainkig* című 1943-as tankönyvükben az őszirózsás forradalom kitörését a háborús vereség következményének tudták be, de nyomatékosították, hogy aztán a hatalmat átvevő forradalmi kormány „tehetetlen és tehetségtelen tagjai hihetetlen hozzá nem értéssel vagy rosszakarattal a még meglévő erőket is felbomlasztották”, a szerzők idézték is Linder Béla elhíresült kijelentését. A tankönyv elbeszélésében Károlyi Mihály csak névlegesen rendelkezett a hatalommal, ténylegesen a szociáldemokraták gyakorolták azt: ők mondatták le Károlyit is, ekképp a Farkas–Molnár-féle tankönyv nem aktivizálta a „hatalomátadás” toposzát, Károlyi maga is áldozatként jelenik meg. A Tanácsköztársaságról írva csak szűkszavúan állapítják meg, hogy „teljessé tette az összeomlást”, viszont ebben az előadásban a belső ellenállás buktatta meg a proletárdiktatúrát, nem a román hadsereg:

„Végül az értelmiség, a parasztság, de a munkások nagy része is ellene fordult a csöcselékből összeverődött bolsevista terrorcsapatok uralmának. Négy hónapnyi dicstelen uralom után a proletárdiktatúra vezetői kiszöktek az országból: Románia csapatai pedig jóformán kardcsapás nélkül megszállották majdnem az egész országot, magát a fővárost is.”¹⁴²

A Lampel kiadó VIII. osztályosoknak szánt *Magyarország története különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre*

¹⁴¹ Uo. 170.

¹⁴² FARKAS László–MOLNÁR Béla: *Történelem gazdasági középiskolák számára. IV. rész. Magyar történelem a szatmári békétől napjainkig*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943. 93.

című 1939-es tankönyvének szerzői, Marczinkó Ferenc és Pálfi János a világháború alatti évek legfőbb magyar belpolitikai problémájaként azt azonosították, hogy kiújultak a parlamenti harcok, amelyek során Károlyi pártja az „utca népének támogatásával” szerezte meg a hatalmat. A tankönyv nem vádolta Károlyiékat ártó szándékkal, de mivel minden képesség és tehetség nélkül kezdtek kormányozni a nehéz helyzetben, szükségyszerűen kárt okoztak. Árulásról és hatalomátadásról 1919. március 21-ről írva sincs szó: a Lampel kiadó tankönyve szerint a forradalmi helyzet és a munkásosztály kényszerítette ki a kommunista hatalomátvételt:

„A Károlyi-kormányban ezalatt a szocialista miniszterek kerekedtek felül, mert hátuk mögött a szervezett és felfegyverzett munkásság állott. A munkásság most elérkezettnek látta az időt arra, hogy a polgári osztályt letörje és a hatalmat teljesen átvegye. Hivatalos lapjuk eddig folyton jogokról és szabadságról írt, most pedig azt hirdette, hogy ha a választások nem hoznak szocialista többséget, akkor a parlamentet szétkergetik. A munkásság soraiban egyre jobban növekedett a bolsevisták száma; ezek orosz mintára az országot tanácsköztársasággá akarták szervezni s kikiáltani a proletárdiktatúrát. [...] A szociáldemokrata párt pedig egyesült a bolsevistákkal s kikiáltotta a proletárdiktatúrát (1919. március 21).”¹⁴³

A Tanácsköztársaság ellenvilágának ábrázolása nem különbözik a szerzőpáros III. évfolyamosoknak szánt 1938-as tankönyvének leírásától. Viszont a protestáns iskolák tankönyveivel szemben a Lampel kiadó tankönyve nem hallgatta el a „proletárdiktatúra egyetlen sikerét”, hogy „még a gyengén szervezett vörös hadsereg is megverte a cseheket”.¹⁴⁴

A Marczinkó–Pálfi-tankönyvre építő, de Várady Erzsébet által átdolgozott, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában 1942-ben megjelent munka megismételte az előző tankönyv 1918–1919-es forradalmakkal kapcsolatos állításait, de

¹⁴³ MARCZINKÓ Ferenc–PÁLFI János: *Magyarország története különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre. A fiúközépiskolák VIII. és a leányközépiskolák VII–VIII. osztálya számára.* Lampel R., Budapest, 1939. 196.

¹⁴⁴ Uo. 196.

a Tanácsköztársaság leírásában elütött azzal, hogy kifejezetten részletezte az ellenforradalmi mozgalmakat:

„A nemzet helyi forradalmi megmozdulásaival juttatta kifejezésre elkeseredését. Ezek közül a legkomolyabb volt Lemberkovics Jenő százados vállalkozása Budapesten. Ő terveinek végrehajtására megnyerte az egyik laktanya legénységét, három Óbudán vesztéglő monitort és a Ludovika Akadémia bátor és elszánt növendékeit. A hiányosan felszerelt és elhamarkodott ellenforradalom június 24-én ki is tört a fővárosban és Újpesten, de néhány órai küzdelem után a vörös őrség mindkét helyen elnyomta. A vezetőket még a küzdelem folyamán megölték, a résztvevőkre a forradalmi törvényszék sújtott le kegyetlen szigorral, de halálos ítéletei végrehajtását Romanelli ezredes fellépése megakadályozta. Hasonló mozgalmak voltak a Duna és Tisza-közén s a Dunántúlon is, de Szamuelli pribékjei, a »Lenin-fiúk« vérbefojtottak minden ellenforradalmi megmozdulást és forradalmi törvényszékek útján hozott, elfogult ítéletek alapján gyilkolták le a gyanúsakat.”¹⁴⁵

A közbeszéd második világháború alatti radikalizálódása lenyomatának tudhatjuk be, hogy az 1939-es kiadáshoz képest az 1942-esben „hirdették”-ből már „nagy hangon hirdették” lett, a „minimumból” „mélypont”, a „proletárdiktatúrából” pedig „rémuralom”.

A Szent István Társulat VIII. osztályos tankönyvének 1942-es kiadásában Szegedi Tasziló nem tagadta az antant óriási erőfölényét, aminek következtében Románia és Oroszország kiválása után se reménykedhettek abban a központi hatalmak, hogy megnyerhetik a világháborút. A katonai vereség azonban annak köszönhetően vált végzetessé, hogy a háború alatt egyre nagyobb befolyásra szert tevő „nemzetrontó” irányzat, a szabadkőművesek, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták főleg „hatalmas *sajtójuk* útján egyre jobban megmérgezték a társadalmat” „a keresztény és nemzeti világnézettel ellentétes eszméikkel”, így a magyarság megingott hazafiságában. „Az ország forradalmárok

¹⁴⁵ MARCZINKÓ Ferenc–vitéz PÁLFI János–VÁRADY Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. 61.

kezére jutott, s ezek szétzüllesztették katonai erejét és polgári rendjét. [...] Az új népkormány egész működése a jövátéhetetlen bűnök sorából állott.”¹⁴⁶

A tankönyv szerint a „nemzetrontó irányzat eszközeként” azonosított Károlyi Mihály a „odadobta prédául” a magyar hazát a szomszédjainak, miközben a kommunista szervezkedéssel sem szállt szembe. Szegedi Tasziló hangsúlyozza, hogy a Tanácsköztársaság „örült és gonosztevő” vezetői „túlnyomórészt zsidók” voltak:

„A nemzet félelemmel nézte a népkormány magatartását a kommunistákkal szemben, s amitől aggódott, be is következett: a szociáldemokrata és kommunista pártok egyesültek s kommunista tanácsköztársasággá alakították az országot (1919. március 21.). Károlyi Mihály uralma megszűnt, s a miniszterek helyébe népbiztosok ültek. Elméletben az új rendszer a proletárok diktatúrája lett volna, de valójában *örültek és gonosztevők* – túlnyomórészt zsidók – egyéni zsarnoksága alá jutott a nemzet. A valláserkölcsei és hazafias eszméket gúny tárgyává tették és megsemmisítésükre törekedtek; a legkitartóbb és leghűségesebb magyarokat legyilkolták vagy börtönbe zárták, terrorlegényekkel kinozták, s kémkedéssel, forradalmi törvényszék elé állítással az egész polgárságot örökös rettegésben tartották. A természetit társadalmat testileg-lelkileg egyaránt halálra gyötörték. A proletárdiktatúra több mint 500 embert küldött halálba, köztük 16 katolikus papot.”¹⁴⁷

A Szent István Társulat 1942-es tankönyvével tehát a proletárdiktatúra „zsidó” vezetésének, ateizmusának és terrorjának összekapcsolása, annak mintegy „keresztényellenes pogromként” értelmezése is megjelent a közoktatásban (ha nem is olyan uszító retorikával, mint *A zsidók rémuralma Magyarországon* című 1919-es röpiratban).

Padányi Viktor és Terjék László *Egyetemes és magyar történet* című 1943-as tankönyve radikálisan antiszemita regiszterben íródott, a szerzők kifejezetten „zsidó szociáldemokrata aknamun-

¹⁴⁶ SZEGEDI Tasziló: I. m. 67.

¹⁴⁷ Uo. 68.

káról” értekeznek, amikor a központi hatalmak háborús vereségének okait listázzák. Szerintük Oroszország kilépése után lehetőség lett volna az előnyös béke megkötésére, azonban Károlyi Mihály „bomlasztó politikája” ellehetetlenítette ezt: „elgáncsolta a háborús kormány emberfeletti erőfeszítéseit”. Ebben Károlyi szövetségesei a „pesti zsidó intellektuelek, az újságírók” és a Galilei Kör tagjai voltak, akik felizgatták a fővárosi munkásságot. A tankönyv szerint a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság közti egyetlen különbség az volt, hogy az előbbi „nemzetinek” álcázta magát – elsősorban azzal, hogy a korban nacionalistának tartott, a függetlenségi ellenzék soraiból érkező Károlyi Mihályt tették a kirakatba –, így ebben az értelmezésben nem is volt szükségük a szerzőknek, hogy hatalomátadás toposzával diszkreditálják Károlyit:

„A forradalom egy ideig *nemzetiszínű álarcot* viselt magán, mikor azonban a belső bomlást odáig vitte, hogy veszély nélkül lehetett igazi arcát megmutatni, a nemzetiszínű álarcot egyszerre ledobták, és 1919. március 21-én kikiáltották a proletárdiktatúrát, és ettől kezdve vörös zászló alatt folytatódott a forradalom. [...] *Kun Béla kormánya* [...] megkísérelte a megszállt erőket visszaszorítani, azoknak azonban máris túl sok idejük volt a szervezkedésre, viszont a szétbomlasztott magyar hadsereg újraszervezése és ütőképes állapotba hozása egy félévi mesterséges züllesztés után még nemzeti jelszavakkal és katonásabb eszközökkel is nehéz feladat lett volna. A proletár jelszavakkal és magas zsoldal összetoborzott *vörös hadsereg* semmirevaló csürhének bizonyult, amely csak visszavonulni tudott. Mikor viszont *májusban* komoly, volt katonatisztek vették kezükbe a szervezést, s a Felvidéken diadalmasan előnyomuló sereg kezdett *magyar és nemzeti jellegűvé* válni, akkor meg a bolsevista kormány ijedt meg tőle. Ezeket a komoly elemeket kiszorították a hadsereg éléről, újból vörösök vették át a vezetést, s ezzel az ország felszabadításának utolsó lehetősége is elveszett.”¹⁴⁸

Padányi és Terjék 1943-as tankönyve tehát azzal magyarázta a Felvidék kiürítését, hogy Kunék megijedtek a túlságosan „nemzetivé” vált hadsereg sikereitől. Hangsúlyozza a hivatásos

¹⁴⁸ PADÁNYI VIKTOR–TERJÉK LÁSZLÓ: *Egyetemes és magyar történet*. Nemzedék Ny., Szeged, 1943. 129.

katonatisztek szerepét a zsolddal összetoborzott Vörös Hadsereg vezetésében (bár Stromfeldet nem említi név szerint), viszont az elbeszélésben „vörössé” válik az a Stromfeldet követő Julier, aki 1927-es visszaemlékezés-sorozata szerint „ellenforradalmi lélekkel” vezette a Tanácsköztársaság hadseregét.

Zárás – költséghatékony indoktrináció

Az árnyalatnyi különbségek ellenére számos közös nevezőjét találjuk az elemzett tankönyveknek, amelyek megengedik, hogy általános kijelentéseket tegyünk: nem akadt olyan tankönyvszerző, amelyik felvetette volna az Osztrák–Magyar Monarchia – és különösen a magyar politikai elit – felelősségét a világháború kirobbantásában, sőt egyenesen tagadták azt, olykor kifejezetten indulatosan, mint ahogy Takáts György tette szinte ügyvédi szerepben fellépve. Ugyanakkor azt nem tagadták a tankönyvek, hogy 1918 őszére a központi hatalmak elveszítették a világháborút: többnyire az Amerikai Egyesült Államok 1917-es belépését jelölték meg a döntő fordulatként, amelyet nem ellensúlyozhatott még Oroszország kilépése sem. Ekképp a „tördőfés-elméletnek” legfeljebb csak olyan „mérésékelt verzióival” találkozhattunk, amelyek ugyan nyomatékosították a wilsoni pacifista és/vagy a bolsevik forradalmi propaganda „aknamunkáját”, de szinte kivétel nélkül hozzátették, hogy a háborús erőfeszítéseket gyengítő, züllesztő propaganda azért lehetett sikeres, mert a nemzeti ellenállás felélte tartalékait az elszigetelődés, az anyagihiány, a blokád következtében előálló gazdasági nehézségek, a háttországot radikalizáló „elnyomorodás” miatt. Az 1924-ig tartó átmeneti időszakban ugyan még felbukkant a „cseh árulás” 1917-től elterjedő bünbakképző diskurzusa, de az a toposz már a konszolidáció időszakára is teljesen eltűnt a tankönyvekből.

A tankönyvek tüzetes vizsgálata nem cáfolta a szakirodalom nyomán elfogadott hipotézist, amely szerint a bethleni konszolidáció időszakához képest a Hóman Bálint „nemzetnevelő” kultúrpolitikája nyomán készült tankönyvekben az 1918–1919-es forradalmak nagyobb helyet kaptak – miközben a tankönyvek

terjedelme összességében csökkent. Az 1938-as tanterv elfogadása után részletesebben ismertették a Tanácsköztársaság történetét, jelezve az antikommunizmus erősödését a közoktatásban is a második világháború előestéjén (az antibolsevik diskurzus felerősödésében csak a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése okozott átmeneti zavart a magyar jobboldali nyilvánosságban).¹⁴⁹ Miképp Unger Mátyás kifejtette:

„Megfigyelhető, hogy 1918–1919 helyét és terjedelmét a tankönyvekben – a Horthy-korszak 25 éve alatt – mindig az aktualitás mértéke szabta meg. Közvetlenül az események után nem lehetett hallgatni, ezért az átmeneti korszakban megjelent néhány tankönyv viszonylag részletesen kitér a forradalmakra. A konszolidáció éveiben 1918–1919-et rossz álomként igyekeztek elfelejteni, és a tankönyvszerzők megelégedtek a sommás elítéléssel. A világméretű háborús küzdelem, az élesen antikommunista kül- és belpolitika éveiben újra megnőtt a kérdés közvetlen jelentősége, következésképpen a tankönyvekben a terjedelme is.”¹⁵⁰

A Tanácsköztársaságról szóló részek terjedelmének növelése viszont az esetek túlnyomó többségében nem az ismeretek elmélyítését, hanem az ideológiai ellenpont, a fenyegető „Másik” felnagyítását szolgálta, hogy még inkább lehessen vele rendszer-legitimációs okokból rémisztgetni. Hiszen az ellenforradalmi berendezkedés bár a legélesebben határozta meg magát az 1918–1919-es forradalmakkal szemben, nagyon szorosán kötődött azokhoz, mondhatni, elszakíthatatlanul függött azoktól, ugyanis „minél radikálisabb a múlt elutasítása, annál nagyobb a múlttól való függés”.¹⁵¹ Még a viszonylag mértéktartóbb szerzők is eltúlozták a proletárdiktatúra terrorját, hogy azzal diszkreditál-

¹⁴⁹ Az átmeneti „zavarra az erőben” expresszív példát nyújt a nemzetiszocialista *Magyarság*, amelynek nemzetiszocialista szerzői kénytelenek voltak radikális gyorsasággal szovjetbarát propagandára váltani a Molotov–Ribbentrop-paktum 1939-es megkötése után, és amellet majdnem két évig kitartani. SIPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 239–255.

¹⁵⁰ UNGER Mátyás: I. m. 247.

¹⁵¹ Paul CONNERTON: Megemlékezési szertartások. In: ZENTAI Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Iris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997. 75.

ják a kommünt, horrortörténetként leírva a Tanácsköztársaság egészét. A Horthy-kori tankönyvek elemzése azzal a tanulsággal szolgált, mint a Tanácsköztársaság-ellenes pamfletek és ellenforradalmi memoárok vizsgálata: az 1918–1919-es forradalmak ellenforradalmi identitást konstruáló elutasítása érhető tetten abban, hogy a rendszer leendő támaszának szánt, középosztálybeli középiskolás sok mindent megtalálhatott a tankönyvekben, csak egyet nem: az 1918–1919-es forradalmak időszakában az ország élére került alternatív politikai elit teljesítményének bármilyen szintű elismerését. Így azt kellett megtanulniuk, hogy a „keresztény-nemzeti” Magyarországot kormányzó jobboldali politika alternatívája csak az „anarchia, a káosz, és – ne legyen illúzió – a vörösteror” (hogy egy klasszikust parafrazeáljak).

Az 1918–1919-es forradalmakat, különösen az „orosz mintájú” Tanácsköztársaságot, a magyarságtól „idegen” erők művének tartották, eszmetörténetileg a károsnak ítélt univerzalista ideológiák, a liberalizmus és a szocializmus magyarországi következményeinek, de nem a magyar történelem szerves részének. Ez pedig együtt járt – Szekfű Gyula 1920-as *Három nemzedékének* cselekményesítését követve – a népszerűséget hajhászó dualizmus kori politikai elit hibáztatásával és az érzelmeket felkorbácsoló („izgató”), szenzációhajhász – „zsidó” – sajtó káros hatásának kiemelésével. A katolikus Szent István Társulat antiszemita tankönyveiben Szegedi – Szolomájer – Tasziló eljutott oda, hogy az első világháború utáni forradalmak magyarázatát a szabadkőműves világ-összeesküvésben találja meg.

Összességében persze fölmerül a hatástörténeti kérdés: mekkora volt a tankönyvek indoktrináló ereje? A mindenkori oktatáspolitikát kritizálók jellemző, önnyugtató érve, hogy úgyse fontos, mi szerepel a tankönyvben, hiszen a tanár úgyis azt tanítja, amit csak akar, miután becsukta a tanterem ajtaját. De sajnos már a Horthy-korszakban megkezdődött az a negatív tendencia, hogy a tanári fizetések reálértékének csökkenése miatt nem a legjobb képességűek jelentkeznek középiskolai tanárnak. Így nagy általánosságban aligha bírálták felül a tankönyvben olvasható Tanácsköztársaság-leírásokat azok a már 1919 után tanári képezést szerző, fiatal pedagógusok, akiket még az ellenfor-

radalmi rendszer apológétája, Kornis Gyula is ekképp kritizált: „A középiskolai rend szellemi színvonala mélyen leszáll, mert a tanári utánpótlás csak a gyengébb tehetségű vagy éppen karitatív diplomájú egyénekből mehet végbe”¹⁵² az alacsony anyagi megbecsültség okán.

De mivel az ellenforradalmi oktatáspolitikai vállaltan a „destruktív kritikai szellem” kiiktatását célozta, a hatalom perspektívájából azt is mondhatjuk: a veszélyesnek ítélt szabadgondolkodás kiszorítását a középiskolákból a tanári fizetések alacsonyan tartásával a lehető legkisebb anyagi ráfordítással érte el a rendszer.

¹⁵² KORNIS Gyula: A középiskolai tanári javadalmazás kérdése. *Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye*, 1941/8. 186.

A Magyar Királyi Honvéd gépkocsiszertár mátyásföldi javítóműhelye, 1943.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Lissák Tivadar

HERZ-TOPÁL ZSÓFIA

Gömbös Gyula belpolitikája nemzetiszocialista tükörben

A *Völkischer Beobachter* Gömbösről és politikájáról
(1932–1936)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.6>

Egy ország modern kori történetének pontosabb megismerésében fontos szerepet játszhat a külföldi reflexiók figyelembevétele. Főként olyan korszakban, amikor megnő a külkapcsolatok, valamint a határokon átívelő tömegkommunikáció – elsőként a nyomtatott sajtó – jelentősége. Ilyen lehetőséget nyújt az 1930-as évek magyar–német relációja: a Gömbös-kormány idején felerősödtek a magyar–német államközi kapcsolatok, s a magyar miniszterelnök nézeteit, illetve politikáját gyakran hasonlították a Harmadik Birodalom kancellárjéhez.¹ Egy külföldi hivatalos párt-, illetve kormánylap Magyarországról szóló tudósításaiból, értékeléseiből a történész elsősorban nem tényszerű információkat meríthet. Elemzésük olykor többet árul el a közlő fél szándékairól, valamint a két ország viszonyáról, mint magukról a történésekről, emellett fontos módszertani tanulságokkal is szolgálhat a kutató számára.

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP), majd a Harmadik Birodalom hivatalos lapja, a *Völkischer Beobachter* 1932 és 1936 között összesen 717 cikket közölt Magyarországról, melynek többsége (497) külpolitikai vonatkozású. Az alábbi for-

¹ Gömbös Gyula politikáját sokszor hasonlították a korabeli jobboldali diktatúrákhoz, Mussolini és Hitler államához, bár ő maga tiltakozott mindenféle összehasonlítás ellen: hangoztatta, hogy politikája „magyar talajból ered”, s nem követ idegen mintákat. A kérdésről lásd: VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 532–557.; VONYÓ József: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: Uó: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021. 144–193.

rasközlésben a 220 belpolitikai jellegű tudósításból a Gömbös Gyula értékelésével foglalkozó hat legfontosabb cikk szerepel.

A négy év alatt Magyarországról megjelent sajtóanyag sem mennyiségében, sem műfaji-formai jellemzőiben nem egységes. Folyamatos változás figyelhető meg a frekvenciált témákban és a cikkek hangvételében is. Az alábbi válogatás csak a legjellemzőbb tudósításokat teszi közzé, így nem adhat teljes képet a sajtóanyagról. A bevezetőben – valamennyi cikk vizsgálata alapján – a Gömbös személyéről és politikájáról kibontakozó kép összefoglalására, valamint a *Völkischer Beobachter* vázlatos bemutatására vállalkozunk, elősegítve ezzel a közölt források értelmezését is.

Értelmezési keretek

A Gömbös-korszak belpolitikájának lényegét a *Völkischer Beobachter* Gömbös halála után, 1936 végén ezzel a kérdéssel foglalta össze: „Ki legyen az ország vezére?”² A lap kormányra kerülésétől követte a magyar miniszterelnök törekvéseit, a hatalomgyakorlás módja és lehetőségei a cikkekben mindvégig hangsúlyos kérdésként szerepeltek, az erről festett kép azonban nagymértékben változott a négy év alatt. Ez a változás nemcsak a magyar hatalmi viszonyokban bekövetkező átrendeződéseket tükrözte, hanem a Német Birodalomban és ezzel összefüggésben a *Völkischer Beobachter* funkciójában történt módosulásokat is.

Gömbös hatalomra kerülésekor Németországban még Franz von Papen volt a kormányfő, Hitler a „végső harcot” vívta a hatalomért. Nemzetiszocialista médiapolitika azonban már a hatalomátvétel előtt létezett: a még 1920-ban a mozgalom céljaira megvásárolt újság, a *Völkischer Beobachter* (alcíme szerint „Nagynémetország nemzetiszocialista mozgalmának harci lapja”) a nácik legfontosabb propagandaeszköze volt a gyűlések mel-

² Veränderte Struktur der ungarischen Innenpolitik. [A magyar belpolitika megváltozott struktúrája.] *Völkischer Beobachter* (továbbiakban VB), 1936. december 31.

lett, „a Führer mindennapi tömeggyűlésének” is nevezték.³ Az újság ebben az időben a párt és a mozgalom kommunikációját szolgálta: a párthíveket kellett meggyőződésükben megerősíteni, továbbá a pártagitációt a lehető legszélesebb rétegekhez eljuttatni. A lap karakterét a nemzetiszocializmus sikerpropagandája és az ellenfeivel szembeni uszítás határozta meg, a közvetítendő ideológiának megfelelő hangsúlyokkal magyarálták a híreket, hallgattak el, illetve helyeztek előtérbe bizonyos témákat.⁴

A Hitler kancellári kinevezése utáni másfél év a náci hatalom kiépítésének, az állam „gleichschaltolásának” időszaka volt: a totális diktatúra egyre inkább kiterjedt az élet minden területére. Az NSDAP propaganda- és médiaaktivitása soha nem látott méreteket öltött, a nyilvános kommunikáció monopolizálásával a nácik néhány éven belül szinte teljesen átalakították a német sajtót.⁵ A hatalomátvétel után a *Völkischer Beobachter* pozíciójában alapvető változás következett be: az addig ellenzéki pártújság a Harmadik Birodalom hivatalos sajtóorgánumává és politikai tömeglappá vált. Ez maga után vonta a színvonal emelésére irányuló törekvéseket, a tisztán harci lapot széles olvasóközönség számára kellett megfelelővé formálni. Az újság szerkezeti átalakítása mellett a stíluson is igyekeztek változtatni: a külpolitikai cikkek tekintetében tartózkodóbb hangnemre tértek át, főleg a német diplomácia szempontjából nehéz első évben.⁶ Ebben az időszakban a kormány szócsöveként funkcionáló lapban tartalmilag a német belpolitikai, illetve az ezekhez megerősítésként használható külföldi témák kerültek előtérbe. A magyar viszonyokról szóló elemzések is elsősorban náci propagandacélokat

³ Margarete PLEWNIA: *Völkischer Beobachter* (1887–1945). In: Heinz-Dietrich FISCHER (Hrsg.): *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhundert*. Verlag Dokumentation, Pullach bei München, 1972. 381–390., 388. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111559216-026>

⁴ Norbert FREI–Johannes SCHMITZ: *Journalismus im Dritten Reich*. (Becksche Reihe 376.) Verlag Oscar Beck, München, 1989. 98.

⁵ Uo. 23–34.

⁶ Lars JOCKHECK: *Der „Völkische Beobachter” über Polen 1932–1934. Eine Fallstudie zum Übergang vom Kampfblatt” zur „Regierungszeitung”*. LIT Verlag, Hamburg, 1999. 26–27.

szolgáltak: a németországi „rendteremtést” kellett alátámasztaniuk.

A magyar vonatkozású tudósításokban 1934 nyarától érzékelhető változás: megjelentek a propagandatémákon túlmenő belpolitikai elemzések, és 1935-től rendszeressé váltak a kormány és az ellenzék tevékenységéről szóló híradások. Ez az átalakulás nem csak a német rendszerben bekövetkezett változásnak volt köszönhető; következett a magyarországi történésekből is. A náci hatalom kiépítésének és megszilárdításának időszaka alatt Magyarországon nagyrészt kitelt Gömbös első kormányának ideje. 1934 januárjától a Gömbös Gyula és Bethlen István közti hatalmi harc egyre élesebb lett. A konfliktus 1934 őszén a marseille-i merénylet miatt ideiglenesen háttérbe szorult ugyan, 1935 elején teljesen nyílttá vált. Az év belpolitikai válsággal kezdődött, amely új parlamenti választáshoz és Gömbös második kormányának megalakulásához vezetett.⁷ Az 1935-ös választás, mellyel a „szélsőjobboldali közép” benyomult a parlamentbe, nemcsak Gömbös kormányzásának időszakában, hanem a két világháború közti magyar hatalmi viszonyokban is egyfajta cezúrát jelentett.⁸

A magyar belpolitikai élet, valamint a német hatalmi viszonyok (és ezzel összefüggésben a *Völkischer Beobachter* szerepének) fent összefoglalt változásai alapján a Gömbös kormányzásáról megjelent sajtóanyagot érdemes három szakaszra bontva vizsgálni: Gömbös kormányra kerülése (az NSDAP harca a hatalomért); Gömbös első kormánya (a náci állam kiépítése, az újság átalakítása); a magyar belpolitikai válság és Gömbös második kormánya (a totális diktatúra időszaka Németországban).

⁷ A Gömbös és Bethlen közti konfliktusról, valamint az 1935-ös választásról lásd még VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom...* I. m. 394–421.

⁸ ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában: 1914–1945.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 165.

A sajtóanyag elemzése

Gömbös Gyula hatalomra kerülése

A *Völkischer Beobachter* Gömbös hatalomra kerülését rendkívül lelkesen üdvözölte. A kormányalakításról megjelent cikk figyelemfelkeltő címet kapott: „A magyar Gömbös nemzetiszocialista kormányprogramja” (lásd 2. dokumentum).⁹ A cikk azonban címevel ellentétben nem a programot elemzi, hanem Gömbösnek az Egységes Párt előtt elmondott bemutatkozó beszédéből idéz a hatalomgyakorlás módjára és saját helyzetére vonatkozó részleteket. A kiindulópont pedig a náci és Gömbös helyzete közt vont alapvetően téves párhuzam. A lap azt emeli ki, hogy Gömbös a parlamentben erős pártra, a parlamenten kívül tömegekre támaszkodhat. Ez azonban félreértelmezése, illetve tudatosan téves fordítása volt mindannak, amit Gömbös elmondott, s nem rá, hanem a náci helyzetre illett. Az NSDAP ugyanis ekkor már meghatározó politikai erő volt Németországban: a legerősebb parlamenti párt, amely mögött az ország legjelentősebb szervezett tömegereje állt. Gömbös viszont sem a pártban, sem a nép körében nem támaszkodhatott saját bázisára: a kormánypárt Bethlen híveivel volt tele, s neki engedelmeskedett, a tömegmozgalom szervezése pedig még váratott magára. A lap a két helyzet közt vont téves párhuzamból kiindulva a magyarországi történéseket Németországnak szóló tanulságként értékeli: a magyar kormányváltást a náci hatalomátvétel előképeként értelmezve a német kormányváltás szükségességét szorgalmazza. Gömbös ekkori értékelése tehát beszédének a nemzetiszocialisták számára megfelelő változtatásokkal idézett részein alapul, s így elsősorban propaganda fogásnak tudható be, semmint valós helyzetértékelésnek. Ezt támasztja alá az is, hogy miután az NSDAP átvette a hatalmat Németországban, Gömböst soha többé nem minősítették nemzetiszocialistának.

⁹Das nationalsozialistische Regierungsprogramm des Ungarn Gömbös. VB, 1932. október 9/10.

Gömbös Gyula első kormánya

Kifejezetten Gömbös politikájának értékeléséről hatalomra kerülése után sokáig nem született tudósítás: az első ilyen vonatkozású elemzés miniszterelnökségének kétéves évfordulóján jelent meg (lásd 3. *dokumentum*).¹⁰ Addig a magyar belpolitikával viszonylag kevés cikk foglalkozott, s azok csak a náci agitáció számára fontos kérdéseket emelték ki: a nemzetiszocializmus magyarországi térnyerését, ezzel összefüggésben az antiszemitizmus megjelenési formáit, a szociáldemokrácia (illetve a lap szóhasználatával élve a bolsevizmus) elleni fellépést, valamint a legitimizmus és a német kisebbség helyzetét. Ebbe a tematikába maradéktalanul besorolható az első két év összes belpolitikai jellegű tudósítása, ami eleve torzítja a magyar viszonyokról kialakuló képet.

Gömbös politikája ebben az időszakban elsősorban a nemzetiszocializmushoz való viszonyulás szempontjából érdekes a lap számára. Az első év legtöbb tudósítása a magyar nemzetiszocialista mozgalommal foglalkozik. Az újság egyetlen, egységes mozgalomról ír, melyet a valóságosnál jóval nagyobb jelentőségűnek tüntet fel, azonban nem foglal egyértelműen állást mellette, sőt: deklarálja, hogy a tudósítások célja nem a Gömbös politikájával való szembehelyezkedés.¹¹ A magyar mozgalomra vonatkozó cikkek tartalma, hangvétele visszafogott, Gömböst soha nem

¹⁰ Zwei Jahre Ministerpräsidentenschaft Gömbös. [Gömbös kétéves miniszterelnöksége.] VB, 1934. október 4.

¹¹ Hakenkreuz-Bewegung in Ungarn. Graf Festetics über die Ziele der Bewegung. [Horogkeresztes mozgalom Magyarországon. Festetics gróf a mozgalom céljairól.] VB, 1933. december 20. A lap a Nemzeti Szocialista Magyar Földműves- és Munkáspárttól tudósít, vezetőiként Meskó Zoltánt és Pálffy Fidélt, majd 1933 novemberétől gróf Festetics Sándort említi. A magyar nemzetiszocializmus megosztottságának elhallgatása, egységes mozgalomként való feltüntetése valószínűleg német logikából eredt, a propagandaszándék itt sem hagyható figyelmen kívül. Az újság híradásaival ellentétben ebben az időben több nemzetiszocialista szerveződés is létezett Magyarországon, melyek időlegesen akár együtt is működtek, de általában regionális jelleggel fejtették ki tevékenységüket. A Meskó Zoltán által 1932 júniusában alapított párt vezetésébe korán bekapcsolódott gróf Pálffy Fidél, majd 1933-ban gróf Festetics Sándor is, utóbbi azonban 1934 nyarán felmondta az együttműködést, és önálló pártban folytatta a politikálást. PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. MTA BTK TTI-

támadják, az utolsó cikkekben politikájának támogatására helyezik a hangsúlyt.¹² A téma 1934 során el is hal: a náciizmus németországi megszilárdulása után a *Völkischer Beobachter* nem követi többé a magyar mozgalmat, a hangsúly arra kerül, hogyan viszonyul a magyar közélet szereplőinek – egyes ellenzéki erők, az egyházak és mindenekelőtt Gömbös – politikája a német nemzetiszocializmushoz.¹³

Ebben a szakaszban a tudósítások fent említett, a német propaganda igényeiből fakadó tematikai meghatározottsága miatt is adódott egyfajta párhuzam Gömbös politikája és a náciizmus között, de erre szövegszerűen is több utalás olvasható: a lap a nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvésben, a pártpolitikában is hasonlóságot állapított meg Hitler és Gömbös között.¹⁴ Míg azonban Gömbös hatalomra kerülésekor az NSDAP pártlapja a magyar politikát bizonyos mértékig előképként értelmezte, ekkor már arra kerül a hangsúly, hogy a nemzetiszocializmus németországi győzelme nyújt a magyar miniszterelnök politikájának legitimitációt, „morális támogatást”.¹⁵

Jellemző az első két évre, hogy a tudósítások alapvetően Gömbös beszédeire épültek, melyeket a lap sokszor még csak nem is kommentált: idéz belőlük, vagy kivonatot közöl. Így nem a megvalósuló kormányzati tevékenységet elemzi, inkább a stílus, a frazeológia szintjén jellemzi a magyar kormányfő politikáját,

Osiris Kiadó, Budapest, 2013. 73–99.; PAKSY Zoltán: *Nyilaskeresztes mozgalom Magyarországon, 1932–1939*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 68–115.

¹² A német politika ebben az időben még a kormánypárt jobbszárnyára, elsősorban Gömbös híveire támaszkodott: a diplomáciai iratokból is jól kiolvasható a nyilas pártok iránti bizalmatlanság. RÁNKI György–PAMLENYI Ervin–TILKOVSKY Lóránt–JUHÁSZ Gyula: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 14.

¹³ A lap 1934 nyarán (1934. június 27.; 1934. július 18.) két rövid hírt közöl arról, hogy a mozgalmon belül kialakult ellentétek miatt a szervezeteket feloszlatták, majd a továbbiakban nem tudósít a magyarországi nemzetiszocializmusról.

¹⁴ „Gömbös miniszterelnök a »gleichschaltolás« útján haladva itt is rendet fog tenni.” *Stetige Außenpolitik Ungarns*. [Magyarország állandó külpolitikája.] VB, 1933. november 18.

¹⁵ *Aussichtslose Stellung der ungarischen Legitimisten*. [A magyar legitimisták kilátástalan helyzete.] VB, 1934. január 26.; *Ausschaltung der ungarischen Sozialdemokratie*. [A magyar szociáldemokrácia felszámolása.] VB, 1934. február 23.; *Zwei Jahre Ministerpräsidentenschaft Gömbös*. VB, 1934. október 4.

s visszhangozza vezérségéről a magyar propagandában megjelenő frázisokat. A lap a valós belpolitikai erőviszonyokba nem ad betekintést, Gömbös sokszor ingatag helyzetéről, Bethlennel fennálló ellentéteiről az első két évben nem esik szó. A *Völkischer Beobachter*ből kibontakozó kép szerint Gömbös, politikájának – a náciizmussal közös – ellenfeleit (legitimisták, bolsevikok, szociáldemokraták, liberálisok, zsidók) leszámítva, széleskörű támogatást élvez: vezérsége mögött az Egységes Párt, a „hazafias erők”, a katolikus egyház és a nép is egyöntetűen kiáll.¹⁶

A vezérszerepről festett kép azonban némileg ellentmondásos: a Gömböst mint erőskezű, autoriter vezetőt méltató propaganda-szólások mellett a lap magának a fennálló rendszernek is fontos szerepet tulajdonít, s hangsúlyozza annak politikai vezetőktől független folytonosságát.¹⁷ Az újság azonkívül, hogy a klérust egységesen Gömbös politikájának híveként tünteti fel, a katolicizmus szerepét az egész politikai berendezkedés szempontjából meghatározónak tartja. A magyar rendszer definiálására a „keresztény kurzus” fogalmát használja.¹⁸ A *Völkischer Beobachter* Prohászka Ottokár és Bangha Béla nézeteire¹⁹ hivatkozik, ám

¹⁶ Stetige Außenpolitik Ungarns. [Magyarország állandó külpolitikája.] VB, 1933. november 18.; Aussichtslose Stellung der ungarischen Legitimisten. [A magyar legitimisták kilátástalan helyzete.] VB, 1934. január 26.

¹⁷ Der ungarische Katholizismus und der Nationalsozialismus. [A magyar katolicizmus és a nemzetiszocializmus.] VB, 1934. február 13.; Aussichtslose Stellung der ungarischen Legitimisten. [A magyar legitimisták kilátástalan helyzete.] VB, 1934. január 26.; Vor der Herbstsitzung des ungarischen Abgeordnetenhauses. [A magyar Képviselőház őszi ülészsaka előtt.] VB, 1934. november 13.

¹⁸ „Keresztény-nemzeti kurzusnak” az 1919-es ellenforradalmi rendszer nevezte magát az első években. Bár a keresztény-nemzeti fogalompár később is a hivatalos politika egyik hivatkozási alapja maradt, a keresztény jelző zsidóellenes töltete enyhült, helyette az európai keresztény hagyományokhoz való kötődés került előtérbe – viszont továbbra is éles szembenállást jelentett a kommunizmus ateista ideológiájával. PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 41–43., 260.; ORMOS Mária: Politikai ideológia a két világháború között. In: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Magyar Történelmi Társulat–Pro Pannonia Kiadó, [Pécs, 2003.] 75–86.

¹⁹ Prohászka Ottokár „Kultúra és terror”, illetve Bangha Béla „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” című írásához a keresztény-nemzeti ideológia húszas évekbeli újkonzervatív-klerikális vonulata köthető. A keresztény

azokból önkényesen csak a szociáldemokrácia, a kommunizmus, az ateizmus, a liberalizmus és a zsidó befolyás elleni állásfoglalást emeli ki, s e szemlélettel azonosítva az egész katolikus klérust, ilyen értelemben használja a magyar politikai szisztéma meghatározására a „keresztény kurzus” fogalmát.²⁰

A magyarországi katolikus egyházat érintő megállapítások összekapcsolódnak a Centrumpárt (a német katolikus egyház egyik politikai szervezete) kritikájával, ami itt is egyértelművé teszi a propagandaszándékot. A *Völkischer Beobachter* értékelésével szemben ugyanis a magyarországi katolikus egyház magatartását és a konzervatív katolikus politikát inkább a Gömbössel szembeni kritika jellemezte, a kormányfő az egész társadalom megszervezésére irányuló törekvése miatt szembekerült a klérussal. Az ellentétek a politikai katolicizmus terén is jelentkeztek, a konzervatív katolikus politikai körök nem a kormánypárt, inkább a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt mögött álltak.²¹

A lap azonban a „keresztény kurzus” és a kormánypárt, valamint a kormánypárt és Gömbös közé is egyenlőségjelet tesz. A rendszert ebben az első időszakban nem köti egyértelműen a miniszterelnökhöz, noha személyét fontosnak tartja, és mindig pozitív színben tünteti fel.

Gömbös Gyula második kormánya

A *Völkischer Beobachter* a kormányválságot és az 1935-ös választásokat kiemelt figyelemmel kísérte. A választási győzelem-

jelszón Prohászka a katolikus és a protestáns felekezetek együttműködését, interkonfesszionális keresztény politikát értett, nemzetfogalmának lényege pedig az antiszemitizmus és a forradalomellenesség volt. Bangha a keresztény gondolat harcos képviselőjére vállalkozva széles frontot nyitott úgymond a zsidó nagytőke, a liberalizmus, a polgári radikalizmus, a szocializmus ellen – a náciizmustól azonban élesen elhatárolta magát a harmincas években. GERGELY Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919–1944). In: SÁNTA Ilona (szerk.): *Egy letűnt korszakról 1919–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 71–92.

²⁰ Der ungarische Katholizismus und der Nationalsozialismus. [A magyar katolicizmus és a nemzetiszocializmus.] VB, 1934. február 13.

²¹ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1924–1944*. Typovent Kiadó, Budapest–Gödöllő, 1993. 96–101.

ról, az új kormány megalakulásáról a magyar kormánypropaganda stílusában²² tudósít: az újság ebben az időszakban Gömböst dicsőítő cikkekkel van tele. A lap nagy várakozással tekint Gömbös második kormányára. A választási győzelmet politikai-világnézeti győzelemként értékeli.²³ Hangsúlyozza, hogy Gömbös – a koráramlatokat megértve – új politikát hirdet. Programját, amelyre ettől kezdve a „nemzeti egység” programjaként hivatkozik, a korábbiakkal ellentétben nem a nemzetiszocializmus ösztönzése nyomán létrejövő politikaként határozza meg, hanem a nácizmus és a fasizmus mellé helyezi, mintegy velük egyenrangúként ismerve el azt.²⁴ Az új parlament az újság szerint arra hivatott, hogy a belpolitikai élet új formáit hozza létre Magyarországon is, s úgy látja: az ország az egypártrendszer felé vezető úton halad, a következő hetek a kormányzati hatalom addig ismeretlen centralizálását hozzák majd magukkal.²⁵ A lap kitér arra is, hogy egyesek a diktatúra bevezetésétől tartanak, és – helytelenül – úgy ítéli meg, Gömbös nem is tagadta soha, hogy diktatúrát akar bevezetni.²⁶ Jól mutatja a Gömbös választási győzelmének tulajdonított nagy jelentőséget, hogy az újság az ekkor *A világ politikusai* címmel induló új rovatát, mely különböző országok sorsformálóit kívánta bemutatni, Gömbös életrajzával kezdi.²⁷ A sorozatban majd a korszak fontos európai politikusai (Edvard Beneš, Georgios Kondylis, Alejandro Lerroux, Jose Maria Gil Robles, Pierre Laval stb.) következnek, az első helyet azonban „a világ érdeklődésének előterébe került” magyar miniszterelnököknek szánták. (E Gömbös-életrajz némileg

²² A magyar kormányajtó a választást követő hetekben a nemzeti eszme, a szolidaritás, az egység gondolatának elsőpró sikerével volt tele. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom...* I. m. 435–436.

²³ Der Wahlsieg Gömbös. [Gömbös választási győzelme.] *VB*, 1935. április 2.

²⁴ Die Wahlen in Ungarn. [Választások Magyarországon.] *VB*, 1935. március 31.

²⁵ Nach den ungarischen Wahlen. [A magyar választások után.] *VB*, 1935. április 5.; Gömbös vor dem Kongreß der Partei der Nationalen Einheit [Gömbös a Nemzeti Egység Pártjának kongresszusa előtt.] *VB*, 1935. április 28.

²⁶ Nach den ungarischen Wahlen. [A magyar választások után.] *VB*, 1935. április 5.

²⁷ Politiker der Welt. Julius Gömbös. [A világ politikusai. Gömbös Gyula.] *VB*, 1935. április 10.

átdolgozva és kiegészítve később nekrológiaként is megjelent. Lásd 6. dokumentum.)

A *Völkischer Beobachter* Gömbös második kormányának tevékenységét elemezve már nem helyezett hangsúlyt a német rendszerrel való hasonlóságokra, sem Németország támogató szerepére. A tudósítások a magyar politikai rendszer sajátosságait ismeretik. A választási győzelmet és az új korszak kezdetét ünneplő beszámolók után a nyári hírek kevésbé magabiztos képet festenek Gömbös helyzetéről. Rövid epizódként még a kormányzói hatalom teljes kiépítésének lehetősége is felmerül egy kiszámíthatatlannak ítélt, külföldről (Ausztriából) támogatott legitimista propaganda veszélyeinek kivédésére, mellyel szemben a lap nem tartja megfelelő mértékben stabilnak a belpolitikai kurzust.²⁸ A hatalmi viszonyok ilyen átrendeződésének eshetősége végül csak alkalmi kitérőnek bizonyul,²⁹ az ősz folyamán a tudósítások fókuszában a „nemzeti egység” (időnként náci terminológiával „népközösség”) megvalósulásának esélye áll. Az újság úgy látja, a magyar politikai berendezkedés nehezen képzelhető el parlamentarizmus nélkül: Magyarország „a tradicionális parlamentarizmus második országa”, és számos hasonlóság áll fenn Anglia politikai légkörével.³⁰ Így a Gömbös által célul kitűzött nemzeti egység megvalósulásához is elengedhetetlen tényezőnek tartja a parlamentet és az ellenzéket, valamint a választójogi törvény reformját, mint a belpolitikai béke zálogát. Ennek hiányában olykor az ellenzéki vezeték egész falanxát látja Gömbös ellen felvonulni,³¹ az év végi áttekintésben mégis indokoltnak tart egy „általános, szerény ha-

²⁸ Zwischen Klippen und Stromschnellen. Ungarns Lage im Südosten. [Zátonyok és zuhatagok közt. Magyarország helyzete délkeleten.] VB, 1935. július 23.

²⁹ A kormányzó szerepének fontosságáról sem ezelőtt, sem ezután nem esett szó, a lapban Horthy Miklós háttérbe szorult Gömbös mellett – csakúgy, mint a magyar kormánypárti sajtóban. Lásd VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom...* I. m. 465.

³⁰ Ungarn, von der Parlamentsbühne gesehen. [Magyarország a parlamenti színpadról nézve.] VB, 1935. június 4.; Gespannte Stimmung im Budapester Parlament. [Feszült hangulat a budapesti parlamentben.] VB, 1935. november 19.

³¹ Parlamentsbeginn in Ungarn. [A parlamenti ülészak kezdete Magyarországon.] VB, 1935. október 18.

tárok között tartott optimizmust”.³² Ekkor már úgy ítéli meg, az ellenzéki tábor annyira megosztott, hogy szinte felesleges belpolitikai erőjátékról, a kormánypárt hatalmát veszélyeztető ellenzékéről beszélni. A lap szerint bár a parlamentáris formák nem sérültek, a kormány „kezdeményezőkézségének” köszönhetően hatalma, súlya megnövekedett, a parlament szerepe pedig alapvetően megváltozott. Fontosnak tartja, hogy a Nemzeti Egység Pártja már túlnőtt egy egyszerű politikai párt keretein, szervezetei országosan épülnek ki, de a pártszervezésről nem számol be részletesen.³³

Ami a *Völkischer Beobachter*nek optimizmusra adott okot, azt Magyarországon korántsem üdvözölték: 1935 végén a pártdikta-túrás törekvésekkel már nemcsak az alkotmányvédő ellenzék, hanem például Kozma Miklós belügyminiszter is határozottan szembefordult, és Horthy Miklós is egyre kevésbé bízott a miniszterelnökben. Gömbös kezdett elszigetelődni, elhatalmasodó vesebaja miatt pedig 1936. május közepétől a politikai életben is alig vett részt.³⁴ „Az egész magyar belpolitikai életre Gömbös betegségének árnyéka vetül”³⁵ – állapítja meg a *Völkischer Beobachter* 1936 nyarán, s arról számol be, hogy a miniszterelnök távollétében nemcsak az ellenzék és a kormánypárt közti, hanem a párton belüli ellentétek is felszínre kerültek. Ebben a hangulatban a lap szerint mindenki Gömbös visszatértét várja: neki sikerülhet bizonyos tendenciákat lecsendesítenie, hiszen „Magyarország politikája messzemenően a miniszterelnök személyére szabott”.³⁶ Az újság többször tudósít Gömbös egészségügyi állapotáról, annak javulására és közeli visszatérésére helyezve a hangsúlyt. Míg a magyar sajtó 1936 második felében már nem is annyira Gömbös sorsával, mint inkább az utódjáról szóló találgatásokkal van elfog-

³² Ungarn am Jahresende. [Magyarország az év végén.] *VB*, 1935. december 25/26.

³³ Parlamentsbeginn in Ungarn. [A parlamenti ülészak kezdete Magyarországon.] *VB*, 1935. október 18.

³⁴ ORMOS Mária: *Egy magyar médiavevő: Kozma Miklós*. PolgART Kiadó, Budapest, 2000. II. kötet, 431–444. VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom...* I. m. 491–499.; ERŐSS Zsolt: A marionizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban. *Századok*, 2011/1. 161–196., 166.

³⁵ Ungarns Innenpolitik. Rückblick und Ausblick. [Magyarország belpolitikája. Vissza- és kitekintés.] *VB*, 1936. július 12.

³⁶ Klärung in Budapest. [Rendeződés Budapesten.] *VB*, 1936. augusztus 13.

lalva,³⁷ a *Völkischer Beobachter* egészen a miniszterelnök haláláig tagadja az esetleges kormányátalakításról szóló híreszteléseket (holott a magyar sajtót érzékenyen figyeli). Gömbös halálával és temetésével kiemelten foglalkozik: október 7-től egy héten át ez a vezető hír. A rengeteg tudósítás közül a nekrológot érdemes kiemelni, mely Gömbössel „Európa egyik legjelentősebb államférfiját” búcsúztatja.³⁸ A cikk az elhunyt miniszterelnök politikáját értékelve Gömböst a magyar nemzet sorsformáló vezéréként állítja olvasói elé, aki a magyarságnak adott új szimbólum, a „fogaskerékbe tört kalász”³⁹ jegyében új birodalmat kívánt felépíteni, aminek befejezését csak a tragikus végzet akadályozta meg.

A Gömbös Gyuláról alkotott kép a *Völkischer Beobachter*ben

Az NSDAP pártlapja Gömbös halálával a német nép „*őszinte barátját*” gyászolta, és ez a hozzáállás a cikkekben végig nyomon követhető: a lap Gömböst személyében soha nem támadta, még olyan kényes kérdésekben sem, mint a német kisebbség vagy a magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak ügye. Az újság nemcsak a miniszterelnök politikájával, hanem személyes életével is foglalkozott: hatalomra kerülésekor, választási győzelme után és halálakor is közöl róla életrajzot.⁴⁰ Ezek az évek során mind több életrajzi elemmel bővülnek, és egyre személyesebb hangvételűek lesznek: a felidézett történetek, érzelemtől fűtött méltatások sokszor eltulozva mutatják be Gömbös szerepét és hatását. Az erős magyarságtudat mellett e cikkek mindig kiemelik Gömbös német származását – amiről ő általában hallgatott.⁴¹

³⁷ GERGELY Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Palatinus Kiadó, Budapest, 2004. 485.

³⁸ Julius Gömbös – der Soldat und Staatsmann. [Gömbös Gyula – a katona és államférfi.] VB, 1936. október 7.

³⁹ A Nemzeti Egység Pártja jelvényére utal, mely egy fogaskeréken áthúzott búzakalász nemzeti színű zászlóval a háttérben. VONYÓ József (szerk.): *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998. 57.

⁴⁰ VB, 1932. október 2/3.; VB, 1935 április 10.; VB, 1936. október 7.

⁴¹ VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom...* I. m. 78–79.

Nemzeti egységben a jövő! A Nemzeti Egység Pártjának 1935-ös plakátja.
Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Térkép-, Plakát-, Kisnyomtatványtára
Eredeti: Márton Lajos. Jelzet: PKG.1935/289

Személyének fontosságát mutatja a német vezetés számára, hogy halálhíre, a róla szóló fényképes megemlékezés, valamint a második feleségének temetéséről készült fénykép az újság első oldalán kap helyet, ami ritka alkalom: ezenkívül csak a miniszterelnök két németországi látogatása kapcsán jelenik meg magyar vonatkozású hír a címlapon.

A *Völkischer Beobachter* értékelésének főszólamát Gömbös politikájának megítélésében vezérsége jelenti. Hatalomra kerülésekor a lap nemzetiszocialista népszerűként festi le Gömböst, ez azonban leginkább a náci hatalomátvételt előkészítő propagandának volt köszönhető. Hitler hatalomra jutása után többé nem minősítik nemzetiszocialistának, de a magyar nép elhivatott, a német nemzetiszocializmus támogatását élvező vezéréként jellemzik. Belpolitikájának lényegét az egypártrendszer és egy vezéri állam⁴² kiépítésére irányuló törekvésben látják, kérdésként csak azt vetik fel, sikerül-e megvalósítani ezt az elképzelést. A Gömbös kormányzásáról megjelent utolsó értékelés, amely a miniszterelnök halála óta történt változások fényében vont konklúziót 1936 végén, rendszerének átmeneti jellegét hangsúlyozza, Horthy Miklóst nevezve meg az ország igazi vezéréként.⁴³

Fontos megjegyeznünk, hogy a *Völkischer Beobachter*ben Gömbös Gyuláról és a korabeli Magyarországról megrajzolt kép, illetve annak egyes részletei torzképnek is minősíthetők, melyeket esetenként az idézett szövegek tudatosan hibás fordításával, önkényes kiegészítésével alkottak. A torzító tényező a lapot propagandaeszközként használó NSDAP vezetésének mindenkori belpolitikai, hatalmi érdeke volt. Így ezek a cikkek – tematikájuk, értékeléseik, hangvételük révén – legalább annyit, esetenként többet mondanak a német nemzetiszocialisták helyzetéről, szándékairól, taktikájáról, mint a magyarországi viszonyokról.

*

⁴² VONYÓ József szerint Gömbös törekvése egy „diktatórikus vezéri állam” kiépítéséként értékelhető. Uo. 552.

⁴³ Veränderte Struktur der ungarischen Innenpolitik. [A magyar belpolitika megváltozott struktúrája.] VB, 1936. december 31.

A *Völkischer Beobachter* lapszámai eredeti formátumban és mikrofilmen kutathatóak német könyvtárakban. Az itt felhasznált forrásanyag az újság két legnagyobb példányszámú kiadásából származik: az 1932-ben publikált cikkek eredetije a lap birodalmi kiadásában jelent meg és mikrofilmen állt rendelkezésre a bonni egyetemi könyvtárban.⁴⁴ Az 1933-tól közzétett cikkek az északnémet kiadás eredeti példányaiból származnak, melyek a kölni egyetemi könyvtárban találhatóak.⁴⁵ A lap különböző kiadásai mindössze a regionális híreket illetően térnek el egymástól. A *Völkischer Beobachter* 1933-tól már négy regionális kiadásban jelent meg hetente hatszor, a vasárnapi és a hétfői szám összevonásával (ezért egyes cikkekhez két dátum tartozik).⁴⁶ Legnagyobb példányszámban az északnémet kiadást nyomtatták,⁴⁷ amelyből 1935 áprilisától már hétfői lapszám is készült.⁴⁸ Digitalizált formában csak az Anschluss után, 1938. március 16-tól megjelenő bécsi kiadás áll rendelkezésre, amely az Osztrák Nemzeti Könyvtár honlapján érhető el.⁴⁹

A cikkeket saját fordításban adom közre, az előforduló neveket magyar írásmód szerint közlöm. A *Völkischer Beobachter* a fontosnak tartott mondanivalót többek között ritkított szedéssel emelte ki, ez jelen nyomtatásban dőlt betűvel jelenik meg. „A magyar Gömbös nemzetiszocialista kormányprogramja” című cikkben (2. dokumentum) az újság Gömbösnek az Egységes Párt értekezletén tartott első beszédéből idéz részleteket, minden gondolati egységet külön idézőjellel látva el. A kiragadott részletek sokszor pontatlanok, illetve hosszabb szövegrészek maradnak ki belőlük. Az említésre méltó eltéréseknél lábjegyzetben olvasható az eredeti megfogalmazás, a kihagyott mondatokat [...] jelzi.

⁴⁴ Universitäts- und Landesbibliothek, Bonn.

⁴⁵ Universitäts- und Stadtbibliothek, Köln.

⁴⁶ A Münchenben megjelenő bajor és birodalmi kiadás mellett 1933-tól, a szerkesztőség Berlinbe költözésével kihozták a berlini és az északnémet kiadást is. Margarete PLEWNIA: *Völkischer Beobachter*. I. m. 386.

⁴⁷ Lars JOCKHECK: *Der „Völkische Beobachter”*... I. m. 7.

⁴⁸ BArch NS/8/117/193-194.

⁴⁹ https://anno.onb.ac.at/info/vob_info.htm (Letöltve: 2024. 04. 23.)

DOKUMENTUMOK

1.

1932. október 2/3.

A magyar kormányválság vége: Gömbös lesz a miniszterelnök
– magyar kormány grófok nélkül!⁵⁰

Megalakult az új magyar kormány. Budapest, október 1.

A péntek este Gömbös Gyula miniszterelnök által közzétett kormánylista a következőképpen hangzik: miniszterelnök és honvédelmi miniszter: *Gömbös Gyula*, külügyminiszter: *Puky András*, pénzügyminiszter: *Imrédy Béla*, kultuszminiszter: *Hóman Bálint*, igazságügy-miniszter: *Lázár Andor*, belügyminiszter: *Keresztes-Fischer Ferenc*, földművelésügyi miniszter: *Kállay Miklós*, kereskedelemügyi miniszter: *Fabinyi Tihamér*. Az új kormány minisztereinek felesketésére kedden kerül sor.

Budapest, szeptember 30.

A *magyar kormányválság* pontosan egy hétig tartott, és végül meglepetéssel zárult. Noha a most *kinevezett miniszterelnök*, *Gömbös Gyula* már többször előtérbe került jelöltként, mégis most lehetett a legkevésbé azzal számolni, hogy ő veszi át gróf Károlyi Gyula⁵¹ nehéz örökségét. Az *Egységes Párt*, mely a magyar parlamentben a mandátumok többségét birtokolja, megpróbálta *gróf Bethlent*, a párt vezérét rábeszélni, hogy lépjen a kormány élére. Bethlen azonban még túl korainak tartotta az időpontot az aktív politizálásba való visszatérésére, és kormányalakításra bizalmi emberét, a *honvédelmi miniszter Gömböst* javasolta a kormányzónak.

⁵⁰ Die Beendigung der ungarischen Regierungskrise: Gömbös wird Ministerpräsident – ein ungarisches Kabinett ohne Grafen! VB, 1932. október 2/3.

⁵¹ Gróf Károlyi Gyula miniszterelnök (1931. augusztus 24. – 1932. október 1.).

A magyar kormányválság és annak megoldása német szemzőből szokatlanul tanulságos. Gróf Károlyi azért lépett vissza, mert úgy érezte, többé nem élvezzi a szükséges bizalmat, és hazafiként egyértelműnek látta, hogy a közelgő, külfölddel folytatandó tárgyalásokon csak egy olyan kormány képes sikereket elérni, amely a nép bizalmára, a parlamentben pedig erős pártra támaszkodhat. Korányi pénzügyminiszter⁵² pedig azzal az érveléssel utasította vissza a megbízást, hogy *most a fiatal generáció számára érkezett el az idő*.

A kormányzó, Horthy, tetőtől talpig katona, múlt péntek óta a legkülönbözőbb politikusokat fogadta, és hallgatta meg a véleményüket. A szociáldemokraták kivételével minden mérvadó személyiséget meghallgatott, hogy pontos képet kapjon a politikai helyzetről. *A budai várnak nincsenek hátsó lépcsői*, és hogy mily kevésbé fontos a mágnásklub véleménye az államfő számára, azt bizonyítja, hogy Gömbös kormányában, Magyarország történetében először, *nem kaptak helyet grófok és bárók*. Gömbös kormányában tehát nem képviselteti magát a múlt, politikai terhektől mentes emberek kaptak megbízást arra, hogy kivezessék az országot a nehéz helyzetből.

Az új miniszterelnök, *Gömbös Gyula* még csak 46 éves, tehát a *frontgeneráció* tagja. Akaraterős és energikus katonának számít, és erősen szociális beállítottságú nacionalista, még ha az Egységes Párt tagja is. Évekig a *fajvédő mozgalom élén* állt,⁵³ a Magyarországon élő zsidóság gyűlöli és rettegi, és ha az elmúlt években nem is volt kitéve sajtótámadásainak, ennek csak az az oka, hogy a zsidóság, bár Magyarországon mindent és mindenkit támad, a hadsereget nem meri, mert különben a fejével játszana. Gömbös a *magyar hadsereg alapító tagja*,⁵⁴ honvédelmi miniszterként számtalan nyilvános beszédben és a parlamentben is követelte *Magyarország fegyverkezési jogát és egyenjogú-*

⁵² Báró Korányi Frigyes több alkalommal, utoljára 1931. december 16. és 1932. október 1. között Károlyi Gyula kormányában volt pénzügyminiszter.

⁵³ Gömbös Gyula az 1919–1920 fordulóján szerveződött ún. fajvédő csoport vezéralakja, 1924–1928 között az általa szervezett Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt vezére volt.

⁵⁴ Gömbös a szegedi ellenforradalmi kormány honvédelmi államtitkáráként vett részt a Nemzeti Hadsereg ottani szervezésében.

ságát, valamint a *milícia rendszerű hadsereg átalakítását* egy szuverén államhoz illő haderővé.

Politikusként Gömbös Gyula csak Károly második visszatérésekor⁵⁵ lépett előtérbe. Gömbös vezényelte az alakulatokat a király ellen, a budaörsi csata az ő nevéhez fűződik. A Habsburgok ellenfeleként neve programot jelent, így azzal lehet számolni, hogy a Keresztény Gazdasági Párt,⁵⁶ Magyarország legitimista pártja, amely eddig koalíciót alkotott az Egységes Párttal, ellenzéki szerepet tölt majd be. Már Gömbös kinevezésének lehetősége is hatalmas vihart keltett e pártban.

A programról és Magyarország új embereiről még tudósítani fogunk.

2.

1932. október 9/10.

A magyar Gömbös nemzetiszocialista kormányprogramja⁵⁷

A magyar miniszterelnök, Gömbös Gyula tábornok az Egységes Párt gyűlésén ismertette nagyszabású újjáépítési programját,⁵⁸ egy olyan programot, amely lényegi vonásaiban különös módon megfelel az NSDAP programjának. A továbbiakban a magyar miniszterelnök beszédének néhány pontját adjuk közre.

⁵⁵ IV. (Habsburg) Károly magyar király (1916–1918) 1921. októberi második visszatérési kísérletére utal.

⁵⁶ Keresztény Gazdasági és Szociális Párt.

⁵⁷ Das nationalsozialistische Regierungsprogramm des Ungarn Gömbös. VB, 1932. október 9/10.

⁵⁸ Gömbös, kinevezését követően több fórumon elhangzott beszédeiben ismertette kormánya programját. (*A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde.* Budapest, 1932.) Annak 95 pontban foglalt, Gömbös kinevezése előtt összeállított szövege hivatalosan csak 1932. október 26-án látott napvilágot, nemcsak a kormány, hanem egyben a – Nemzeti Egység Pártja nevet ekkor felvevő – kormánypárt programjaként is. GERGELY Jenő (szerk.): *Antal István emlékiratai.* I. m. 73–84.; KÖNYA Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 47.; VONYÓ József: *Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon (1932–1939).* In: VONYÓ József (szerk.): *Gömbös pártja.* I. m.

„Mikor a kormányzó úr miniszterelnökké designált, első utam ide vezetett. Elsősorban az objektív szempont vezetett erre a helyre, mert magyarul mondva, *nem örültség-e más utakat keresni, ha az ember a parlamentben egy hatalmas pártra támaszkodhat?*”⁵⁹

„Mindenütt, ahol a parlamenti helyzet nincs kiegyensúlyozva, mindenütt, ahol nincsen hatalmas párt, forradalmaknak és szétzúllásnak látjuk a jelét.”

„[...] Azt mondom tehát, hogy erre a pártra kívánok támaszkodni, de nem kívánok úgynevezett párt-diktatúrát [...], célom nem a pártok koncentrációja, hanem a lelkek koncentrációja.”⁶⁰

„Felhívok minden magyart, hogy vegyen részt a most kezdődő munkában. Nemcsak az ország miniszterelnöke, hanem felelős vezére akarok lenni a nemzetnek is.⁶¹ *Mindenki, kicsi és nagy, egyformán kell, hogy érezze, hogy az ő ügyeinek is munkása vagyok, s az ő dolgain keresztül a nemzet nagy ügyét munkálom.*”

„Magyarország nemzetiségei felé, amelyek száma csekély, békés együttműködést hirdetek⁶² [...], mindaddig barátjuk kívánok maradni, amíg olyan centrifugális erők nem jelentkeznek, amelyek a nemzet egységét veszélyeztetik.”

„[...] Világpolitikai káoszban élünk, melynek tengelyében a *világnézeti* káosz áll. A polgári [...] renddel szemben [...] kialakult a bolsevizmus frontja [...], ezt a harcot a polgári frontnak kell megnyernie, [...] ha megérti a munkásproblémát.⁶³ Arra fogok törekedni, hogy olyan szociális és gazdasági intézkedések

⁵⁹ Az eredeti szöveg így hangzott: „De az objektív szempont is erre a helyre vezetett, mert magyarul mondva, bolondgombát evett az, aki a mai politikai helyzetben, amíg a parlamentben hatalmas párt van, e párt szétbomlasztásán törné a fejét.” A miniszterelnöknek az Egységes Párt értekezletén tartott első beszéde. In: GÖMBÖS Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 386.

⁶⁰ Eredetileg: „Egész politikai elgondolásom nem a pártok koncentrációjára irányul, de arra, hogy a lelkek koncentrációja által megteremtsem azt a politikai atmoszférát, amely nélkül ez a nemzet történelmet élni nem tud.” Uo. 387.

⁶¹ Eredetileg: „[...] felhívok minden magyar pártot, hogy abban a munkában, ami nekünk most osztályrészül jutott, vegyen részt ő is. [...] A magyar közvéleménnyel szemben pedig az a helyzetem, hogy mint a felelős kormány miniszterelnöke, felelős vezére akarok lenni a nemzetnek is.” Uo. 387.

⁶² Eredetileg: „Békés együttműködést hirdetek a nemzetiségek felé is. Bár Csonka-Magyarország nemzetiségi szempontból úgyszólván teljesen egységes állam, vannak nemzetiségek [...]” Uo. 387.

⁶³ Eredetileg: „Ez a harc elintézetlen, de ezt a harcot a polgári társadalomnak kell megnyernie, és meg is nyeri abban a pillanatban, amikor megérti a munkásproblémát.” Uo. 388.

révén, amelyeket én és kormányom végre fogunk hajtani, olyan atmoszférát teremtsek, *hogy a lelkében még mindig nemzeti érzésű magyar munkás visszajöhessen hozzánk [...]* Egy egészséges nemzet életében nem lehetnek társadalmi különbségek. Nem lehetnek osztálykülönbségek, mert az egyes osztályok kiegészítik egymást.⁶⁴ Azokat a válaszfalakat, amelyeket tudat alatt vagy tudatosan építettek [...], én le fogom rombolni, mert azt tartom, *hogy egy olyan nemzet, mint a magyar⁶⁵ nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy kiskirályok legyenek az egyik oldalon, a másik oldalon pedig az uralkodó kasztot⁶⁶ gyűlölködő szemmel néző munkások. Az úgynevezett urak és munkások között nem lehet különbség.*⁶⁷

„A gazdasági katasztrófa valódi oka a békediktátumra vezethető vissza, ezért a mi feladatunk a békeszerződések revízióját békés eszközökkel szorgalmazni.⁶⁸ [...] Komplikált helyzeteket csak nagy cselekedetekkel lehet megoldani. Az európai vezető férfiak nagyvonalúságáról fog a történelem megemlékezni, ha ezt a kérdést megoldják, mert belátni a tévedést férfias dolog.”

„[...] A tekintélyek teljes helyreállítását kívánom. *Vezetni egy nemzetet nem lehet másnak, mint annak, akinek tekintélye van.* [...] Létjogosultsága csak olyan politikai irányzatnak van, amely a nemzetet szolgálja. [...] Jelszavunk így hangzik: mindent a nemzetért, és mert ezt a célt tartjuk szem előtt, nem tévedhetünk.”⁶⁹

„Fáklyavívője akarok lenni a magyar nemzetnek, mert tudom, hogy fáklyám el fog aludni a felkelő nap világossága mellett. Bizom magamban, de bizom nemzetemben is, ezért győzni fogunk.”⁷⁰

⁶⁴ Eredetileg: „Az a nézetem, hogy társadalmi osztályok között egy nemzet életében nem lehetnek válaszfalak.” Uo. 388.

⁶⁵ Eredetileg: „egy nyolcmilliós nemzet”. Uo. 389.

⁶⁶ Eredetileg: „társadalmi osztályokat”. Uo. 389.

⁶⁷ Az eredeti szövegben ez a mondat nem hangzott el.

⁶⁸ Eredetileg: „A békeszerződés egy gazdaságilag erős testet szétbontott, talán a helyzet nem ismerése folytán, talán más szempontok miatt. [...] Meggyőződésem az, hogy a békeszerződések egyoldalúak és igazságtalanok. Nem háborús uszítóként állok én itt, amikor azt mondom, hogy a békeszerződés békés revíziójára törekszem, és ezt hangoztatom, mert ezzel is szolgálom a békét.” Uo. 389.

⁶⁹ Eredetileg: „Mindent a nemzetért, és hogyha ezt az irányítúzést betartjuk, akkor el nem tévedhetünk.” Uo. 392.

⁷⁰ Eredetileg: „Bizom magamban, de bizom nemzetemben is. Az istenfélő ember erős hitével megyek neki a munkának. Fáklyavívője akarok lenni nemzetem-

A nagy sikert arató beszédet Gömbös saját jelszavával zárta: bátorság, bölcsesség, becsület.

A miniszterelnök minden részletében ismertette kormányprogramját, mely két részből áll, egy azonnali és egy hosszú távú programból.

Minden egyes szavát arculcsapásként kell éreznie von Papen⁷¹ nép nélküli kormánynak.

3.

1934. október 4.

Gömbös kétéves miniszterelnöksége⁷²

Budapest, október 3.

Október 2-án volt két éve, hogy *Gömbös Gyula*, a Károlyi Gyula-kormány hadügyminisztere a várban lévő magyar miniszterelnöki palotába költözött. A *tizenkettedik* órában érkezett. A külpolitikai horizonton sötét felhők gyülekeztek. A belpolitikában gazdasági nehézségek sokasodtak. A reménykedésbe és várakozásba belefáradt magyarság nemzeti fegyelme lazulni kezdett gróf Károlyi Gyula taposómalom-politikája alatt. A lelkileg gyengévé váló ország ott tartott, hogy elérí egy veszélyes apátia. Egy olyan lendületes embert kellett az ország élére kinevezni, aki értett a kedélyek javításához, és aki a magyarságba újra bátorságot és bizakodást öntött. Ez az ember Gömbös Gyula volt, évek óta a magyar ifjúság és a népi magyar nemzeti törekvések reménysége.

Ha avatatlan kéz rajzolja meg Gömbös Gyula karakterrajzát, általában egy fiatal százados képét kapjuk, aki a magyar főiskolásokkal 1922-ben Budaörsnél leveri Károly király seregeit, és a magyar restaurációs politikának azonnali véget vet. Gömbös

nek, mert tudom, hogy fáklým el fog aludni a felkelő nap világossága mellett.” Uo. 400.

⁷¹ Franz von Papen, a Centrumpart konzervatív-monarchista politikusa, 1932. június 1-jétől 1933. január 30-áig (Hitler kinevezéséig) német kancellár.

⁷² *Zwei Jahre Ministerpräsidentenschaft Gömbös. VB, 1934. október 4.*

tette bizonyára rendkívüli jelentőségű volt, mert új helyzetet teremtett, és belátható időre meghatározta Magyarország bel- és külpolitikai fejlődésének irányát. Mégis, e tettet egy másik katonára vagy politikusra is véghez vihette volna. Gömbös több volt rámenős embernél vagy öreg harcosnál. Olyan ember, karakter és politikus volt, amelyet a háború utáni időszak Magyarországon megkívánt. Politikusokból Magyarországon soha nem volt hiány. Hiány csak azokból a politikusokból volt, akiknek politikai hitvallása a nép iránti gyakorlati szeretetet is magában foglalta. A háború előtti Magyarország uralkodó politikustípusának szívében is biztosan megvolt a magyar parasztról iránti szeretet, ez a szeretet azonban sokkal inkább az eszmének, és nem a parasztnak mint olyannak szólt. Ellenben azokat a generációkat, amelyek részt vettek a világháborúban, az ellenségekkel teli világ elleni küzdelem négy éve alatt a *bajtársiasság szelleme* töltötte el. Ők elégedetlenek voltak a magyar politika régi szellemével, amely *l'art pour l'art* politikát üzött, és a magyar politikát át akarták itatni a nép forrásaiból eredő szellemmel. Gömbös Gyula jogot szerzett e szellemnek a magyar politikában. Bár ellenfelei a szemére hányták, hogy ez a szellemiség nem magyar eredetű, hanem a cs. és kir. hadseregtől származik, ám a magyar ifjúság és azok a generációk, amelyek a lövészárkokban álltak, *helyeselték azt*. Ez volt az első lépés ahhoz, hogy a pártképződmények romjai felett megvalósuljon a *magyar népközösség*.

Gömbös hivatalba lépése két évvel ezelőtt új vonásokat hozott a magyar politikába: közvetlenséget, nyíltságot és őszinteséget. A magyar középosztály, amely a római klasszikusok szellemiségén alapuló nevelést kapott, azt hitte, hogy politikus nem lehet meg egy Cicero vagy egy gróf Apponyi rőfnyi hosszúságú körmondattal nélkül. S akkor jött egy katonatiszt, aki a magyar nyilvánossághoz azon a nyelven szólt, amely mélyebbre hatol, mint a retorika, amely nemcsak az értelmet, hanem a szívet és a kedélyt is megérinti. Ez is az egyik oka volt annak, hogy olyan lelkesedéssel fogadták, amelyet Magyarország csak a *Horthy Miklós* tengervezető nemzeti hadsereg bevonulásakor élt át 1919-ben. Ezenkívül Gömbös már hivatalba lépésekor olyan hangot ütött meg, amelyet addig csak Németországban és Olaszországban le-

hetett hallani, de amelyre a kedvező visszhang a magyar közvéleményben is adott volt. Így például hivatalba lépése napján az Egységes Párt előtt tartott beszédében a következőket mondta: „A magam részéről a *tekintélyek teljes helyreállítását* kívánom. Vezetni egy nemzetet nem lehet másnak, mint annak, akinek tekintélye van. Én el tudok járni, s el is fogok járni azokkal szemben, akik akár az én, akár a kormányom tekintélyét akarják sárba rántani.⁷³ [...] *Bízom magamban, de bízom nemzetemben is.* Az istenfélő ember erős hitével megyek neki a munkának. Fáklyavivője akarok lenni nemzetemnek, mert tudom, hogy fáklyám el fog aludni a felkelő nap világossága mellett.”⁷⁴

Ezek egy egyenes, őszinte és magabiztos férfi szavai voltak, amelyek a magyar közvéleményben élénk visszhangra találtak. A magyar nép lerázta az apátia bilincseit, és olyan lelkesedéssel ujjongott az új miniszterelnöknek, hogy az agg Apponyi Albert gróf arra figyelmeztette a magyar nemzetet, ne engedje túlságosan elragadtatni magát, különben egy pszichésen káros hatás jelentkezhethet.

Gömbös miniszterelnök *visszaadta* a magyar nép önbizalmát. További törekvése *az ország gazdasági újjáépítésére* irányult. A modern Magyarország alapítója, a „legnagyobb magyar”, gróf Széchenyi dogmatikai alapvetéséből kiindulva, hogy tudniillik a gazdasági függetlenség és a gazdasági jólét képezik a nemzeti önérvényesítés alapját, arra törekedett, hogy *a magyar nemzet-gazdaságot visszavezesse természetes alapjaihoz.* Leszámolt az ipar egyoldalú protekcionizmusával, ami Magyarországon a liberalizmus gyermeke volt, világosan kimondta, hogy Magyarország *agrárország*, és a magyarság földműves nép. Ennek megfelelően mindent megtett a magyar parasztság helyzetének könnyítéséért és elviselhetővé tételéért. Nem szégyellte – ahogy ő nevezte magát – „a magyar parasztok ügynökeként” végiglátogatni az európai fővárosokat, hogy a magyar agrártermékeknek új felvevőpiacokat nyisson meg. Munkáját siker koronázta. A magyar agrártermékek kivitele jelentősen megnövekedett. Sokszorosan Gömbös

⁷³ A miniszterelnöknek az Egységes Párt értekezletén tartott első beszéde. In: GÖMBÖS Gyula: *Válogatott politikai...* I. m. 391.

⁷⁴ Uo. 400.

személyes érdeme, ha a magyar kivitel ez év első felében 28 millió pengős többletet mutat, noha szinte minden más ország kivitele folyamatosan csökken.

Külpolitikai területen Gömbös miniszterelnök a gróf *Bethlen* által felvázolt irányhoz tartotta magát. Bethlen külpolitikai hitvallásának két alaptétele a német és az olasz barátság volt. „Róma és Berlin képezik a tengelyt, amelyen a magyar külpolitika nyugszik” – mondta. Magyarországon továbbra is, az Ausztriában történt események után⁷⁵ is ápolják a Németországhoz és Olaszországhoz fűződő egyidejű barátságot. Általánosan elmondható, hogy a Bethlen által meghirdetett „szabad kéz külpolitikája”, amit Gömbös folytat, nagyon jól bevált. Ez a politika nem engedte az elsietett lépéseket, melyeket az ellenzék követelt. Ha a legitimisták azt az álláspontot képviselték, hogy Magyarország útja Párizsba Rómán át vezet, és a németellenes képviselő, Bajcsy-Zsilinszky Varsón át akart Párizsba jutni,⁷⁶ úgy ma bizonyított, hogy *mindkét kombináció elsietett és rossz volt*. Éppen a német–lengyel viszonyt illető korábbi tartózkodás teszi ma lehetővé Magyarország számára a Varsóhoz való közeledést, amely párhuzamosan folyik Magyarország németbarát külpolitikájával. Végül említésre méltó még, hogy Gömbös miniszterelnök, aki a szerb nyelvet⁷⁷ katonai szolgálati idejéből bírja, az „egykori balkáni harcostárshoz”⁷⁸ emberileg közel áll, és tőle csak a békeszerződés választja el. Ez olyan tény, amely

⁷⁵ Az 1934. július 25-én lezajlott bécsi puccskísérletre, Dollfuss kancellár meggyilkolására utal.

⁷⁶ Lásd BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Jobb francia–magyar megértés felé. Újság*, 1934. január 28. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Gömbös korábbi fajvédő harcostársa 1930-tól az általa alakított Nemzeti Radikális Párt vezére. Franciaországgal és Lengyelországgal kapcsolatos, illetve németellenes nézeteiről lásd BARTHA Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. MTA BTK TTI, Budapest, 2019. 204–331.

⁷⁷ Gömbös a horvát nyelvet birtokolta, ami a szerb megértését is jelentette.

⁷⁸ A VB külpolitikai cikkeiből egyértelműen nem derül ki, kiről van itt szó. Utalhat a szerb származású Bogoljub Jevtićre, aki 1932 júliusától a Jugoszláv Királyság külügyminisztere volt, majd 1934. decemberétől miniszterelnöke lett. Ő Gömböshöz hasonlóan harcolt az első világháborúban, és ebben az időben szintén gyakran szerepelt a VB hasábjain.

az előttünk álló külpolitikai kombinációkban nem hathat kedvezőtlenül.

Gömbös Gyula miniszterelnök nem klasszikus politikus. El kell ismerni, hogy a politikában némi szerencséje is volt. Például Gaál Gaszton,⁷⁹ a kispap vezére, aki rá nézve veszélyes volt, korán meghalt. Tekintélyre támaszkodó politikája a német nemzetiszocializmus mint szociális és politikai fejlemény győzelmével morális támogatásban részesült. Mindezek ellenére igaz, hogy a férfias karakterrel és reális, egyben intuitív látószöggel rendelkező Gömbös miniszterelnököt a magyar nép szükségszerűen választotta vezérré.

Gömbös miniszterelnök az elmúlt két évben a nemzet vezéréként *bizonyított*. Ezt ellenfelei is, amelyek száma szemlátomást csökkent, elismerik. A két év alatt elért eredményekre építve kezdi vezérségének harmadik évét. Népének jókívánságai elkísérik őt a magyar bel- és külpolitika további útjain.

4.

1935. június 4.

Magyarország a parlamenti színpadról nézve⁸⁰

Budapest, május vége

Emlékezzünk a weimari időszak birodalmi gyűlésére: senki sem állíthatja, hogy bepillantást engedett a valós német viszonyokba, vagy hogy az általa képviselt nép érdekében pozitív teljesítményre lett volna képes. Ennek a megállapításához nem kell, hogy papírja legyen valakinek a parlamentellenességről, és épp ily kevéssé szükséges a parlamentáris intézmények elvi barátjának lenni ahhoz, hogy az ember a magyar képviselőház szószerűen figyelve azt érzékelje, mennyire másképp mennek itt a dolgok. Legalábbis a nagy viták idején itt százszor annyiba nyer az ember

⁷⁹ Gaál Gaszton korábban független képviselő 1926-ban szervezte meg az Agrárpártot, majd az 1930-ban alakult Független Kispapárt első elnöke lett 1932-ben bekövetkezett haláláig.

⁸⁰ Ungarn, von der Parlamentsbühne gesehen. VB, 1935. június 4.

meglepő bepillantást, megörökíti magában az ország valóságos képét – nem azt, amiből a soha ki nem apadó, utánozhatatlan magyar vendégszeretet a mindennapi dolgokat kiszorítani képes. Az okokat könnyen felismerhetjük. Ha Magyarország a parlamentáris tradícióira hivatkozik, ezt nem joggal teszi, és számottevő az Anglia politikai légkörével való hasonlóság még ma is – amikor szívesen beszélnek a parlamenti gépezet megfojtásáról. Legalábbis ahhoz elégségesek, hogy inkább azoknak adjunk igazat, akik nem tudják elképzelni ezt az államot parlamentarizmus nélküli – talán szegényes – demokratikus köntösben.

A magyaroknak létszükséglet a magas szellemi színvonalon űzött vita; ez azt is feltételezi, hogy itt nem ismerünk a képviselőktől rosszízű „levegőbe beszélést”. És még ha a reformgenerációban⁸¹ eleven is a vágy a pártállam iránt, lényegében ez sem jelent túl sokat: az elmúlt hét érdekes és tanulságos vitái bebizonyították, hogy kormánypártiság és ellenzékiesség nincs mereven elválasztva egymástól. Épp az Egység Pártja⁸² soraiból jutottak szóhoz képviselők, akik fejtegetéseik alapján tökéletes ellenzéki szónokok lehettek volna, míg az ellenzéki oldalról meglepően kormánypárti beszédeket lehetett hallani. Könnyen elképzelhető lenne tehát, hogy a Gömbös által vágyott népközösség – amelynek az eléréséhez igazság szerint más tényezőket is el kell ismereni, akkor is, ha belőlük a miniszterelnök képességei: ügyesség, szívósság és önbizalom ilyen mértékben hiányoznak –, tehát hogy ez a népközösség egyszer a parlamentben is felismerhető lesz egyetlen párt által, anélkül hogy az ezeréves alkotmány alapelveinek akár csak a haja szála is görbülne.

Magyarország még nem tart itt, annak pedig semmiféle jogsultsága nincs, hogy bármely fél javára jósoljunk. A Gömbössel és új stílusával – a fiatalság, a reformgeneráció stílusával – élesen

⁸¹ Reformnemzedéknek az a – rövid ideig működő, s az 1935. évi országgyűlési választásokat követően lényegében megszűnő – fiatal értelmiségieket tömörítő kör nevezte magát, mely Gömbös politikájának támogatását, az „új értelmiségi generációban” történő propagálását tekintette céljának. Ezzel a Bethlen vezette régi politikai garnitúra félreállításában kívánták segíteni a miniszterelnököt. SIPOS Péter (szerk.): *Szálasi miniszter voltam. Rajniss Ferenc naplója*. Palatinus Kiadó, h. n. [Budapest], 2001. 19–20., 143–150.

⁸² Nemzeti Egység Pártja.

szemben álló erők számszerűleg már nem különösebben jelentősök, de persze nem lehet őket figyelmen kívül hagyni. Már csak *a két markáns személyiség, gróf Bethlen István és Eckhardt Tibor közötti*, a Gömbös elleni hadüzenet jegyében történt kibékülés⁸³ is arra enged következtetni, hogy a kormányellenes erők semmiképp nem adják fel a játékot. Ma már valójában nem önmagában a választójogi reformról van szó, hanem arról, hogy még egyáltalán *időben* kerül-e sor rá. Gömbös is a pártjára áll; neki azonban fontosabbak programjának szociális, munkateremtő pontjai, mint az az államjogi jelleg, amit reformmunkájának végére helyezett. Az mindenekelőtt ellenfeleinek bizonyíthatatlan feltevése, hogy Gömbös tényleg azt hiszi és reméli, a jövőben kitérhet az új választások elől. Az a félelmük mindazonáltal nem teljesen érthetetlen, hogy a mostani kormány óriási reformprogramjával a négy rendelkezésre álló év egy szempillantás alatt eltelik, és az utolsó részre – az államjogi reformokra – nem marad idő. Magyarországon évek óta minden párt, minden politikus, minden államférfi ellenzi a „lélekkufár választójogi rendszert”, azonban semmilyen változás nem történt. Ez az előfeltétele egy harcoss ellenzéki blokk iránti törekvésnek: a félelem, hogy négy év múlva megint „nyílt” választások lehetnek a hatalmon lévők hasonló vagy fokozottabb – állítólagos – kíméletlensége mellett.

Elfogadhatjuk persze azt a véleményt, hogy ebben az országban csak akkor lesz belpolitikai béke, ha a választójogi reform kérdését véglegesen tisztázzák. De legalább ugyanennyi szól a Gömbös által képviselt tézis mellett, hogy a nép többségének a sürgős szociális problémák megoldása a fontos, míg a választójogi kérdés csak előzetes fellázítás után talált érdeklődésre. A miniszterelnöknek a *szociális kényszerek előtérbe helyezésére*

⁸³ Eckhardt Tibor, Gömbös korábbi fajvédő fegyvertársa, 1932-től a Független Kisgazdapárt vezére. Eckhardt, akinek az 1935-ös parlamenti választási kudarc nagy csalódást okozott, egyre hevesebben támadta a miniszterelnököt „a piszkos és aljas választások miatt”. E harc meglepő fordulatokat hozott a politikai életben: Eckhardt kibékült, sőt politikai szövetségre lépett Bethlennel, a most már közösen gyűlölt ellenfél, Gömbös ellen, s ezzel szinte egy időben kibékült a liberális ellenzéki Rassay Károllyal is. Kialakult tehát Gömbös ellen az az „alkotmányvédő” front, mely a miniszterelnököt diktatórikus törekvései miatt támadta. GERGELY Jenő (szerk.): *Antal István emlékiratai...* I. m. 408–410.

irányuló szándékát tulajdonképpen teljesen igazolja az, ami a parlamenti vitákban a vidéken élő népesség szélesebb rétegeinek inségéről megrendítő módon ismertté vált – feltéve, hogy a reformok gyakorlati megvalósításánál abban a szellemben és azzal a tempóval dolgoznak, ami a reformparlamentre szemmel láthatóan jellemző. Még az ipari munkásság kizárólagos képviselőjére egyelőre igényt tartó szociáldemokrata képviselők sem tudtak felhozni semmit azon megállapítás ellen, hogy a munkások anyagi helyzetét össze sem lehet vetni a kisiparosokéval és az agrárproletáriátuséval. A sok támogató akció között, melyek szükségességével a kormánynak szembesülnie kell (elég csak a májusi fagy- és jégkárokra gondolni), különösen kívánatos egy az építőipart segítő program, hiszen ennek az iparágnak körülbelül nyolcvanezer dolgozója van, beleértve a segédmunkásokat is, akik a legnagyobb inséget szenvedik. Ebben az összefüggésben tudtuk meg, hogy például a keleten fekvő Hajdú megyében a házaknak csak három százaléka épült téglából, a többi földből és sárból! A kormányoldal pedig megállapította, hogy jelenleg még nyolcszáz magyar település van elvágva télen a külvilágtól, mert hiányoznak az utak.

Az *iparban*, melynek Magyarországon nagyon fontos szerephez sikerült jutnia – és nem csak nemzetgazdaságilag –, szinte ugyanolyan szükségesek a reformok. Maga a jövődöbeli ipari miniszter, Bornemisza⁸⁴ állapította meg, hogy Magyarország népe az ipar érdekében súlyos áldozatokat hozott, ami tovább már nem várható el. „Az ipar, mely a magyar fiatalságnak havonta pusztán 80 pengő alamizsnát tud nyújtani, és nem gondol arra, hogy csak akkor biztosítja saját érdekeit, ha a fiatalságnak munkalehetőséget ad, nem szolgálja az ország érdekeit.” Most a nyolcórás munkanap bevezetéséhez kell hozzáfogni, meg kell valósítani a teljes vasárnapi munkaszünetet, és meg kell állapítani a minimálbért. A kartelltörvény a közösség szemében megbukott, azt a kormány hatáskörének kiterjesztése révén fogják megváltoztatni.

⁸⁴ Bornemisza Géza kereskedelemügyi (1935. március–augusztus), majd iparügyi miniszter (1935. augusztus–1938. november).

Aki az utóbbi parlamenti viták során a kendőzetlen, a maguk józanságában kétszeresen ható aggodalmakat és beszámolókat követte, az hasábokat tölthet meg arról, mit tett ezzel a mostani csonka országgal elsősorban Trianon. Mert ahogy helyesen mondták: ezekben a napokban *egyetlenegy témakör sem maradt megvitatlanul*, mindegyikkel szakértelemmel és lelkiismeretesen foglalkoztak. De egy egyre erősebbé váló életenergiáról is beszélhetünk, mely átjárja a képviselőházat, és talán éppen ezért olyan jelentőséget ad neki, amely más országokban meggyengült vagy elveszett. A problémák párthovatartozáson és dogmán való aggályoskodástól független megragadásában van valami felfrissítő, és a nehéz témákkal való mélyreható, demagóg slágereket mellőző foglalkozás felismerni engedi azt a komolyságot, amely valóban *az egész nép érdekeinek képviselétével* törődik. Másképp nem lenne lehetséges, hogy a kormánypárt soraiból bátor támadásokat indítsanak – melyben olyan problémákat érintenek, mint a zsidókérdés, amit egyszer itt is tisztázni kell –, amelyek nem aratnak mindig teljes tetszést a kormánypárti padsorokban, és inkább egy ellenzéki hozzászólással érhetnének fel, és az sem lett volna lehetséges, hogy *bizonyos kormányzati intézkedések* a marxisták soraiig *egyhangú jóváhagyást* nyerjenek.⁸⁵

5.

1936. július 12.

Magyarország belpolitikája

Vissza- és kitekintés⁸⁶

Budapest, július 11.

Az Interparlamentáris Unió lezajlott ülésével, amely a magyar főváros politikai életére majdnem egy hétig rányomta bélyegét, rövid időre – gyaníthatóan az augusztusi Szent István-napig –

⁸⁵ A parlamenti ülészek kezdetén a kormány a törvényjavaslatok sorrendjét ügyesen megválasztva elérte, hogy az ellenzék is vele szavazzon. Lásd KÖNYA Sándor: *Gömbös kísérlete*. I. m. 171.

⁸⁶ Ungarns Innenpolitik. Rückblick und Ausblick. VB, 1936. július 12.

szünidei hangulat ereszkedik Budapestre. A „politikai szezon”, amely tulajdonképpen már a parlamenti ülészak zárásával befejeződött, véglegesen véget ér, hogy ősszel, valószínűleg a meglepetések és makacs viták jegyében újra elkezdődjék.

Miközben „Budapest fürdőváros” jóformán már csak az utazókedvűeknek és a magyar metropolisz szépségétől elcsábítottaknak ad szállást falai között, a politikai aktivitás áthelyeződik a síkságra, a *vidékre*. A zord jelen nem engedi, hogy mindenki a nyári istenbékéje mellett döntsön és – az ősz kezdetéig – jégre tegye a politikát. Ellenkezőleg: a *hivatalos politikai színpalak mögött serény munkavégzés folyik*, amit tovább fokoz és erősít az az általánosan uralkodó érzés, hogy az eljövendő ősz vagy tél valószínűleg az ország belpolitikai struktúrájára nézve nem jelentéktelen *változásokat* hoz magával.

A képviselők régi szokás szerint választóik körében tartózkodnak, hogy beszámoljanak arról, mit teljesített a pártjuk, vagy – az ellenzék esetében – minek a teljesítésére nem nyílt alkalmuk. Ha a parlament nyári szünetre megy – a szó valódi értelmében: a *parlament*, nem az egyes népképviselők –, úgy voltaképpen nem indokolt szokást jelent, hogy az egyéb politikai apparátus, elsősorban a nemzetközi sajtó, Budapesten marad, hogy itt lássa el hivatalát. Ez még a tűző napot leszámítva is nehezen lehetséges; a helyes út valójában vidékre vezet, ahol az ember nemcsak az országgyűlési képviselő urakkal találkozik, hanem a politika iránt érdeklődő tömegek összejövetelekor – a beszámolók alkalmával – sokkal inkább bepillantást nyer a keletkező irányzatokba és hangulatokba, mint az izzó hőségtől sújtott fővárosban.

Kétségtelenül az egész magyar belpolitikai életre Gömbös betegségének árnyéka vetül. Azóta, hogy az ellenzék zűrzavaros támadása a beteg hirtelen szabadságra távozásakor meghíusult,⁸⁷ megszületett a hallgatólagos megállapodás a viták élének enyhítéséről, a személyes konfliktusoktól való tartózkodásról. Ez gyógyítólag hatott, mert a politikai légkör erős feszültségektől volt terhes, és szükség volt valamilyen reakcióra – még ha az mesterséges is – az általános megnyugvás érdekében. Amennyiben ez

⁸⁷ Lásd VONYÓ József: *Gömbös és a hatalom...* I. m. 480–500.

meg is valósult, akkor is csak mérsékelt jellegű, és főleg a fővárosra korlátozódik. Ami pedig a szakmai kérdéseket illeti, arról szó sincs, hogy az *ellenzék kész lenne engedni bármely területen*.

Nem lehet átsiklani afölött, hogy a Közigazgatási Bíróság az ellenzék nem remélt támaszává vált a ma érvényben lévő *választási törvény* tekintetében, amely agitációs célokra mindenkor a leghasznavehetőbb eszköz volt a kormány ellen. Nem hatottak azok a jogos érvek, melyek szerint a felelősséget e törvényért aligha lehet a mostani kormány nyakába varrni, tekintettel arra a körülményre, hogy a változtatást már régen keresztül lehetett volna vinni, ahogy az a kormánynak szándékában áll, és többször ígéretet is tett rá. Már az Egység Pártja köreiben belül is felmerült a kérdés, hogy lélektanilag nem lett volna-e szerencsésebb legalább a választójogi reform tekintetében a kormány alapvetését: „Először a *kenyér*-, azután az államjogi kérdések”, már korábban revízió alá venni... Ma ez a kérdés bizonyosan jogos. Hiszen a Közigazgatási Bíróság egy éven belül – az utolsó választások tudvalevőleg 1935 tavaszán voltak – nem kevesebb mint *tizennégy vitatott mandátumot* érvénytelenített, és emellett groteszk és helyenként alig hihető *választási visszaéléseket* állapított meg.⁸⁸ A mandátumok bírósági úton történt törlésével, ami a legtöbb esetben a kormánypártot érintette, kéz a kézben jártak a választási elnök, ülnök és egyéb, a választási eljárásban aktívan részt vevő személyek elleni kemény ítéletek: pénzbüntetések és mindenekelőtt az aktív és passzív választójog elvesztése hosszú évekre.

Mindenki, aki ismeri a politikai munkatempót Magyarországon, el kell hogy ismerje, hogy a kormány és a képviselőház az utolsó fél évben derék munkát végzett. A közélet minden területén érzékelhető a gyakran túl sokáig keményen maradt talaj

⁸⁸ A visszaélésekkel terhelt 1935-ös választások során számos mandátumot támadtak meg petícióval. Ezek nyomán a Közigazgatási Bíróság tizenhárom listás és négy egyéni mandátumot semmisített meg, és írta elő a választások megismétlését. Ezen túlmenően három esetben a bíróság a választás eredményét módosította úgy, hogy az eredetileg vesztes jelölt kapta a mandátumot. Továbbá hat képviselő a petíciós eljárás közben mondott le a mandátumáról. HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. I. kötet, 60.

lazuálása; és hogy a kormány éppen olyan problémákhoz (föld-reform, hitbizomány) mert hozzáfogni, amelyeket évtizedek óta bátortalanul kikerültek, az akkor is a becsületére válik, ha egy ilyen reformmunka következményei szükségszerűen nem azonnal láthatóak és nagy dimenziójúak. *Magyarország szociális és gazdasági szerkezte sürgősen megkívánja azokat a reformokat, melyeket Gömbös meghirdetett, és amelyekbe belefogott; ezeket azonban nem lehet elsietni, mint ahogy azok követelik, akik mindennapi céljukat a kormány teljesítményének becsmérlésében látják.*

Itt húzódik alkalmasint az a mély árok, melyet Magyarország belpolitikai rendszerének csak nehezen sikerül áthidalnia. A kormány és a mértékadó ellenzék között tulajdonképpen alig vannak tárgyi és szakmai ellentétek (még a választójogi reform esetében is csak a határidő kitűzésében van véleménykülönbség), ezzel szemben *személyes, a gyűlölettel határos harag* uralkodik, ami ma talán nem annyira a miniszterelnök, Gömbös, hanem inkább pártbeli közelebbi munkatársainak egy csoportja – hogy csak a legismertebbeket említsük: Marton,⁸⁹ Antal⁹⁰ – ellen irányul. Ha minden igaz, *az ellentétek az Egység Pártján belül is megjelentek*,⁹¹ ami által, nem csak ellenzéki politikusok véleménye szerint, kétségtelenül egyre sürgetőbb és valószínűbb lesz a látens belpolitikai – személyes – feszültségek tisztázása.

Minden Gömbösre tekint, akinek a politikai életbe való visszatérését augusztus első felében várják. Ellenzéki körökben is úgy hiszik, hogy neki – akinek a személyével szemben mindenütt erős, részvételtjes tartózkodás mutatkozik – sikerülhet az Egység Pártja egy kisebb részében bizonyos tendenciákat visszazsorítani, hogy először is egyáltalán olyan légkört teremtsen, amely

⁸⁹ Marton Béla a Nemzeti Egység Pártja ügyvezető alelnöke, Gömbös bizalmasa.

⁹⁰ Antal István a Miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, Gömbös egyik legközvetlenebb munkatársa, beszédirója, illetve a beszédeiről készült sajtóközlemények megfogalmazója. GERGELY Jenő (szerk.): *Antal István emlékiratai*. I. m. 21–24.

⁹¹ A párton belüli csoportosulásokról lásd STIER Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935–1936). *Századok*, 1971/3–4. 696–708.

a most legerősebb párt, a Nemzeti Egység Pártja keretein kívüli megbékéléshez szükséges. Amennyire a választójogi reform elodázhatatlan szükségességéről szóló felfogás felülkerekedik, olyan mértékben lesz szükséges arról gondolkodni, *hogyan fog kinézni egy új, az általános és titkos választás útján megválasztott parlament.*

A kormány teljesítményei elismerést érdemelnek, ahogy a kormányzó nemrég egy Gömböshöz intézett kéziratban fogalmazott. A gazdasági könnyítéseknek – eltekintve a várhatóan jó terméstől – normális esetben a belpolitikai megbékélés irányába kell hatniuk. Magyarország számára most minden, az egymást kölcsönösen sértegető képviselők közti pártviszálynál és párbajnál fontosabb a „büzakérdés”. És még sokáig az is marad, akkor is, ha az ország az utóbbi időben egy *vegyes gazdaságú ipari és agrárország* irányába fejlődött; ez a fejlődés egyébként még messze nem tűnik lezártnak. Ahogy egyrészt Magyarország az ez évi búzatermését Olaszországnak, Ausztriának, Svájcnak, Hollandiának és Belgiumnak szerződés szerint el tudta adni („úgy, hogy a magyar gabonatermés értékesítése többé nem jelent gondot”), úgy másrésztől a pénzügyminiszternek, Fabinyinek sikerült Londonban *Magyarország hitelezőivel új megállapodást kötnie*,⁹² ami Magyarország számára devizatechnikai szempontból újabb könnyítést jelent, emellett a jövőre nézve is lélektanilag kedvező mozzanatokat tartalmaz. Végül idetartozik a magyar, nevezetesen a *budapesti idegenforgalom* folyamatos és bámulatatos virágzása, ami a képet az irányban egészíti ki, hogy Magyarország a mélypontot morálisan és pénzügyileg is legyőzte, és felfelé ívelő pályán mozog.

Így érthető, hogy még ellenzéki körökben is az a vágy uralkodik, hogy Gömbös valóban térjen vissza a kormány élére, amely most a fellendülés jegyében látja el hivatalát. Persze ez a kívánság összekapcsolódik egy másikkal – megint csak nem az ellenzékre korlátozódva –, hogy a miniszterelnök találjon egy szerencsés gesztust, ami véget vethet a pártpolitika stagnálásának.

⁹² Fabinyi Tihamér kereskedelemügyi (1932–1935), majd pénzügyminiszter (1935–1938), aki 1936. július 1-jén folytatott tárgyalásokat Londonban.

6.

1936. október 7.

Gömbös Gyula – a katona és államférfi⁹³

Valahányszor a tanító Gömbös a dél-magyarországi Tolna megye dombos és termékeny táján fekvő sváb parasztfalu, Murga szegényes iskolaházának kis ablakain keresztül kisfiát, Gyulát a kortársaival a falu főterén játszott katonásdi közben figyelte, mindig be kellett ismernie magának: titkos vágya, hogy egyszer tanító legyen belőle, aligha teljesülhet. Egy olyan eleven eszű gyerek, mint amilyen a kis Gömbös Gyula volt, nem hagyta magát szükös, áporodott iskolatermekben leláncolni, ő nagyra tört, és kész volt túllépni a társadalmi előítéletek korlátain.

A magyar temperamentum, amit édesapjától örökölt, és a nehéz német paraszti vér, amely édesanyja révén folyt ereiben – édesanyja, Weitzel Annamária egy német-sváb paraszt lánya volt –, hajtotta előre, fegyelmezte tetteit és határozta meg jellemvonásait, amelyek katonává tették.

Izzó hazaszeretete és katonás önfegyelme, roppant akaraterje és okos politikai megfontolásai, képessége a gyors elhatározásokra és rendíthetetlen hite Magyarország jövőjében hamar a fiatal honvéd hadnagyra irányították a figyelmet, amikor elhagyta a kadétiskolát, és egy budapesti⁹⁴ honvédezredben teljesített szolgálatot. Nagy feltűnést keltett, amikor néhány évvel később a bécsi cs. és kir. hadiiskolában egyszer ősz professzorát és előljáróját felindultan szakította meg előadás közben, és megkérdezte, miért nem nevezi meg Magyarországot is az európai nagyhatalmak között, ha már Ausztriát említi.

Amint az első gránátok Belgrád óvárosára és erődjére hullottak, századparancsnokként sietett a frontra. Szigorú parancsokra volt szükség, hogy a bátor százados az első frontvonalból a cs. és kir. vezérkarba kerüljön. A háború kimenetele félbetörte katonai pályafutását. De Gömbös katona maradt, s mindig ekként

⁹³ Julius Gömbös – der Soldat und Staatsmann. VB, 1936. október 7.

⁹⁴ Helyesen: zágrábi.

mutatkozott. És katonaként kezdte meg politikusi és államférfíui pályafutását is.

*

Amikor a Habsburg kétfejű sas megtette utolsó szárnycspását, és gróf Károlyi Mihály nyugati mintára bevezette Magyarországon a demokratikus államformát, amely gyorsan zsidó uralom alá került, és Kun Béla véres uralmába torkollott, maga köré gyűjtötte a nemzeti katonatiszteket. Csak merész tettel lehetett megmenteni a hazát, amelyet a kommunista lázadás vérmámorában való elpusztulás fenyegetett. Gömbös követői élén, karddal a kezében vonult a kommunista gyilkosbandák ellen, és megsemmisítette őket.⁹⁵ De Magyarország nem nyugodott meg. Úgy tűnt, mintha a csonka ország ellen, amely a Trianon által ejtett nyílt sebekből vérzett, minden összeesküdött volna. Alig győzték le a kommunista uralmat, az országot és a világot bejárta a hír, hogy Magyarország utolsó királya, Károly, becsvágyó feleségétől hajtva, akinek ereiben az ősi Bourbon-vér buzgott, amely nem ismer megaláztatást, sem trónfosztást, amely egyre csak uralkodni akar, de nem uralva lenni, leszállt Magyarországon, hogy megszerezze magának az elvesztett Szent Koronát. Gömbös felismerte, hogy a Habsburgok e vakmerő tette eldöntheti az ország sorsát, hiszen a Magyarországgal szemben ellenséges szomszédos államok mozgósították hadseregeiket, hogy a Habsburg-kísértetnek és magának Magyarországnak is véget vessenek. Ismét cselekedni kellett, és Gömbös újra kardot ragadott, és szembeszállt királyi uraival. Könnyen túl tudta tenni magát az eskün, amelyet egyszer királyának tett, mert a király többé nem a nép és a haza érdekében cselekedett. Az új viszonyok új esküre kötelezték, amely így hangzik: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarország feltámadásában!”

⁹⁵ Gömbös sohasem vett részt a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege vagy bármely más szerve elleni katonai akcióban.

Ezzel a hittel és ezzel az elkötelezettséggel szállt szembe királyával. Politikusi tett volt, katonás magatartásból következő, amely csak egyet ismer: a hazát. Gömbös mindig úgy cselekedett, ahogy a pillanat megkövetelte: karddal a kezében vonult a kommunista gyilkosbandák és kalandba hajszolt királya ellen. Amint az ország belső és külső békéje biztosítva volt, a vidék parasztfalvaiba és városaiba ment, és füstös vendégfogadóknak és tömeggyűléseken hirdette honfitársainak a Magyarország jövőjébe és feltámadásába vetett hitet.

„Népi politikát hirdetek – nyilatkozta egyszer –, amely a nemzet minden tagjának egyformán drága, de nem ismerem el az emberek egyenlőségét, mert az emberek között és a természetben nincs egyenlőség. A szorgalmas, tehetséges, művelt ember többet kell, hogy érjen a nemzet életében, mint az, aki nem ilyen.”

Ebből a beállítottságból a demokrácia elutasítása következik. „Nem kívánok olyan demokráciát, amely mellett a lakosság éhez, s csak a vezérek dőzsölnek a Duna-palotában. És megismétlem még egyszer, igenis, egy ilyen demokráciát sem én, sem azok nem ismernek el, akik velem együtt átélték a forradalmat.”⁹⁶

Honfitársai pedig lelkesen ujjongtak, és felismerték benne a jelen szükségéből lett vezért.

Fáradhatatlanul szónokolt gyűléseken, aztán Budapestre szítt, tárgyalt, tanácskozott, politizált, polemizált a parlamentben, pártkörökben. Ő a mindig cselekvő, mindig harcoló, népének „lelki koncentrációjáért” küzdő. És közben felnő a feladatokhoz, amelyeket maga elé állított, és helyet szerez magának a tettek azon embereinek sorában, akik a valódi katonaságot és vezérséget testesítik meg, akik ismeretlenként és névtelenként a társadalmi előítéletek és a polgári kicsinyesség minden ellenállásával szemben nemzetük élére küzdötték magukat, és teljesítményükkel és céltudatos tevékenységükkel a nép bizalmát egyre növekvő mértékben nyerték el.

⁹⁶ Eredetileg: „Ki merem mondani, hogy nem kívánok olyan demokráciát, amely mellett a lakosság éhez, s csak a vezérek élnek jól a Duna-palotában.” – Beszéd a NEP sátoraljaújrhelyi zászlóbontó nagygyűlésén. GÖMBÖS Gyula: *Válogatott politikai...* I. m. 588.

Lehet, hogy csak külsőség, mégis jellemző Gömbös felfogására. A magyaroknak, akik addig csak a keresztet és a fejedelmi koronát ismerték az országban uralkodó tekintély és a hatalom jelképeként, új szimbólumot adott: a fogaskerékbe tört kalászt. E jelkép jegyében kell a birodalom újjáépítésének megtörténnie, melynek hanyatlását a régi szimbólumok viselői nem tudták megakadályozni. Így kerül Gömbös azon férfiak sorába, akik kiszabadították magukat az elmúlt század salakjából, és világnézeti elkötelezettségükkel népük sorsát formálják.

„Ma a népek döntenek a sorsukról, és csak másodsorban gondolhat az ember a csúcsra – csak ha a ház készen van!” – ez volt Gömbös felismerése. S e felismerés birtokában szállt szembe az ország hatalmasaival és a Habsburgok uralmi vágyával, és gyűjtötte maga köré a nemzetet, hogy vele együtt, erős közösségben építse a házat,⁹⁷ ahogyan az minden magyar elképzelésében él.

*

Egy 1933-as kora nyári napon a Budapest–Bécs–München gyorsvonatra felszállt egy „civil” a sok között. A következő reggelen telegráf és rádió jelentette: „Gömbös miniszterelnök a legelső európai államférfiként látogatást tett Adolf *Hitlernél*.” Budapesten éppúgy meglepődtek e híren, mint a világ többi részén. És mégis, e látogatás mit sem bizonyított jobban, mint Gömbös jó érzékét a politikai adottságok és szükségszerűségek felismeréséhez. Gömbös gyakran mondta, hogy Berlin és Róma képezik a tengelyt, amelyen a magyar politika nyugszik. Így érthető volt, hogy a németországi politikai viszonyok megváltozása után katona a katonához, államférfi az államférfihoz utazott, és hogy ők ketten a két nép közös és sorsszerű dolgait megvitatták.

*

⁹⁷ Gömbös kedvelt hasonlata volt a házépítés, lásd például: „[...] azt mondtam, elég egy vezér, sokkal jobb az általam annyit hangoztatott házépítési rendszerre térni: Csak egy pallér, a többi hordja a téglát, s akkor megépül a ház. Bábeli zűrzavarban politikát csinálni és nemzetet vezetni nem lehet.” – Beszéd Imrédy Béla jászberényi választási nagygyűlésén. Uo. 509.

A magyar nép haladó része hittel követte Gömböst az úton, amely az egyenjogúsághoz és a Magyarországot ért igazságtalanságok megszüntetéséhez volt hivatott vezetni. A nagyszerű fiút látta benne, aki a nép ismeretlen millióiból jött, aki megtestesítette a magyarság összes nemes erényét, aki helytállt bátor katonaként és okos államféfíként. Ma pedig mély gyásszal áll nagy fia, katonája és államféfíja ravatala mellett, akinek tragikus sorsa, hogy merész lendülettel megkezdett építómunkáját nem tudta befejezni. A német nép pedig vele együtt gyászol, és őszinte részvétéről biztosítja az elhunyt miniszterelnök hozzátartozóit és a magyar népet. Mert ővele egy őszinte barátját veszítette el, Európa pedig egyik legjelentősebb államféfíjét.

Lőszergyári munkásnők robbanóanyagot töltenek a pilseni Škoda Gyárban az első világháború idején.

Forrás: Imperial War Museums, Barbanti Gian G (MR) Gyűjtemény, IWM Q 112680

Az új és a régi történelemről*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.7>

„A történetekben való gondolkodás az ember alapvető kognitív képessége. Ez a megállapítás, mint azt a fenti-ekben láthattuk, arra a feltevésre épül, hogy az önmagát és a világot megismerni vágyó ember történetekben dolgozza fel és osztja meg másokkal információit. Fogalmi történetekbe ágyazottan rendeződnek el és válnak tudása alapegységeivé. Narratívák segítségével dolgozza fel a legelemibb cselekvési tapasztalatait, miként összetettebb gondolati konstrukcióit is.”¹

A *Sorsfordító idők, hétköznapi emberek. Élet a Monarchia romjain* címmel megjelent tanulmánykötet kapcsán szeretnék gyakorló történelemtanárként az ott felvetett kérdésekre reflektálni, illetve kijelölni azokat a pontokat, gondolatokat, amelyek az iskolai történelemtanítás és -tanulás szempontjából hasznosnak tűnnek.

A szerzők a „rég” és az „új” történelem összehasonlítása során a „rég” történelem” sajátosságaiként a nemzetközpontú és

* Készült a 772264 számú Neopstrans ERC kutatási projekt keretében. A szöveg a projekt kutatói által összeállított kötet kapcsán szervezett, 2023. november 18-án tartott történelemtanári workshopon elhangzott hozzászólás írásos változata. - EGRY Gábor és tsai: *Sorsfordító idők, hétköznapi emberek. Élet a Monarchia romjain*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 162 p. Letölthető: <https://napvilagkiado.eu/termek/sorsfordito-idok-hetkoznap-i-emberek-elet-a-monarchia-romjain>

¹ SZÉCSI Gábor: *A történetekbe zárt elme. Adalékok a narrativitás filozófiájához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020.

kanonikus narratívákat, az ellentmondásokkal terhes főáramot, a szokványos logikát, a – klasszikus társadalomtörténettel – az egyéneket szem elől tévesztő, a strukturális változások függelékeinek tartó szemléletmódot azonosítják. Az „új történelem” a települések, régiók, helyi közösségek történelmére, a sokszínűségre, a személyes tapasztalatokra helyezi a hangsúlyt – abból kiindulva, hogy a történelem állandó változásban van, a hagyományos narratívákkal szembeni elégedetlenség egy-egy új változat kidolgozásának igényét teremti meg, amely érthetővé teszi a „régii történelem” által nem vagy nem kielégítően magyarázott strukturális változásokat.

A jelenlegi iskolai történelemoktatást egyfajta – hosszúra nyúló – átmenetiség jellemzi. A régi és az új határmezsgyéjén járunk évtizedek óta, legkésőbb a rendszerváltás előtti évektől kezdve. Szakmai körökben és a nyilvánosság különböző rétegeiben is gyakran kerül a diskurzus középpontjába az új történelem iránti igény – a régi történelemmel szembeni szemrehányások, kritikák kíséretében. Számos kezdeményezés mutatja (szakmai) közéletünkben az „új történelem” szemléletmódja és tartalmi javaslatai iránti nyitottságot. A követelményekben, tartalmi szabályozókban meghatározó a nemzetközpontú, kanonikus narratívák jelenléte, de ezekben a dokumentumokban is sok, az új történelem szemléletmódját idéző szempont érvényesül: a történelem tantárgy a diákok számos „történettel, konfliktussal, dilemmával, emberi magatartással és sorssal”² való találkozásának terepeként is szerepel. A tantervfejlesztés újabb és újabb hullámai a történelmi műveltség fogalmának bővülését követik. Először csak kiegészítő olvasmányként, aztán a „törzsanyag” szerves részeként: életmódtörténet, nőtörténet, nemzeti és egyéb kisebbségek története, mentalitástörténet, a természeti környezet változásainak történelmi hatásai, a jelenismeret, pénzügyi és munkajogi ismeretek stb. – ezekkel együtt az „új történelem” tartalma, sajátos megközelítésmódja standard követelménnyé vált. Ezenkívül a történelemtanítás ma már elképzelhetetlen

² 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról.

forrásfeldolgozás, problémaközpontú gondolkodás, kompetenciafejlesztés nélkül. A történelemtanári diskurzusokban már jelentős szerepet játszanak az új történelem szempontjait érvényesítő műhelyek által kidolgozott segédanyagok: helytörténeti projektek, életmód- és mentalitástörténeti forrásgyűjtemények, tantárgyi füzetek, honlapok, projektek, és jelentős igény is van a hagyományos narratívát színesítő, kiegészítő, befogadhatóbbá, szemléletesebbé tévő (de azt nem felváltó) segédanyagokra, egyre inkább digitálisan is. Természetesen minden generáció felteszi a saját kérdéseit is a történelemtudománynak, amitől a megelőző generációk kérdéseire adott válaszok nem feltétlenül és nem mindig veszítik el az érvényességüket, de a létrehozott narratívák veszítenek értékükből, erejükből, jobban kidomborodnak a régi konstrukció – létrehozásukkor még észrevétlen, vagy addig figyelmen kívül hagyott – hiányosságai, belső ellentmondásai, az esetleges ideológiai indoktrinációk. A hagyományos narratívák és az új történelem nem zárják ki egymást, ahogyan a regensburgi Albrecht Altdorfer (1480–1538) isszoszi csatát ábrázoló festménye³ egyszerre mutatja be az eseményeket emberközelből, több ezer harcost egyenként megfestve; madártávlatból, a csata fordulópontját, hadvezéreinek szerepét értelmezve; valamint műholdnézetből, az esemény világtörténelmi jelentőségét értékelve – mindezt egy inkább közepes méretűnek nevezhető képen, tömör, mégis részletgazdag „előadásmódban”. Nem vitatható, hogy mind a három perspektíva bemutatása nélkülözhetetlen a kép üzenetének értelmezéséhez.

Az altdorferi teljesség mintája alapján lehet helye a tanulmánykötetben feltárt helyzetek bemutatásának egy általános vagy középiskolai tananyagban. Az *Egy vizsgálat – váratlan következményekkel* című alfejezet szereplőinek, Livius Faur ipar-ellenőrnek és Alexander Wagner igazgatónak a „különalkuja”,⁴

³ Albrecht Altdorfer: Isszoszi csata. (Letöltve: 2024. 02. 12.) Forrás: <https://www.sammlung.pinakothek.de/en/artwork/9pL3Qyz4eb>

⁴ Faur a Lugosi Textilipari Részvénytársaságról bebizonyította, hogy a társaság valódi részvényeseinek körét néhány Magyarországon élő üzletember alkotta, nem pedig a jeles román bankok, ahogy az a hivatalos beszámolókból állt, azaz a tulajdonosi struktúra nem felelt meg a törvényes elvárásoknak, amelyek szerint a részvénytulajdon, illetve az igazgatósági és felügyelőbizottsági

vagy *A város büszkesége és a teher, amit a városra rótt*, azaz Harácsek Miklós leváltott igazgató története tipikus példát hoz a társadalmi és anyagi tőkék közötti átmenetekre. Alexandru Berban görögkatolikus pap,⁵ Antalffy Sándor tisztviselő, főszolgabíró „én-performanciája”, Farnjo Cvetko iskolaigazgató felmérése a muravidéki iskolahálózatról megmutatja – váratlan, új perspektívából! – a nemzetiesítés homlokzata mögötti folyamatokat.

A fenti történetek tanulsága – a bevezető tanulmány szavai szerint – „olyan konklúziókhoz vezetett, amelyek eltérnek a Birodalom széthullása óta írott történeti munkák főáramától” (8.), így azoktól a sztandardoktól, amelyeket valószínűleg minden történelemtanár nyomatékosan hangsúlyoz az első világháborút követő időszakkal kapcsolatban. Ilyen, korábban alapvetőnek tartott összefüggés a birodalmi keretek megszűnése, felbomlása, és az ennek következtében bekövetkező gazdasági válság – a birodalmak helyén létrejövő, nemzetállami keretekbe préselt gazdasági egységek válsága. A történelemtanulás során fontos elsajátítandó kompetencia a történelmi régiók, állami keretek változásainak ismerete, ezen változások következményeinek feltárása – ez önmagában jelentős kihívás a tanulók számára. Annak belátása, hogy a mélyben meghúzódó folyamatok ezeknél a rapid, azonnali változásoknál lassabban és szinte láthatatlanul fejtik ki hatásukat, összehasonlíthatatlanul nehezebb feladat. (Tulajdonképpen a birodalmi történelem évszázadai alatt kialakult struktúrák, kapcsolati hálók, problémamegoldási sémák sokkal szívósabban éltek tovább, mint amit a kor történelmi és/vagy hétköznapi személyiségei észlelhettek, vagy amit a politi-

tagság kétharmadának román kézben kellett volna lennie. A vizsgáldóság végén Faur adminisztratív intézkedésekkel fenyegette meg (egyébként gyermekkori) ismerősét, de a műhelyeket végigjárva és a korszerű gépeket megcsodálva később elárulta neki, hogy az ügyet sokkal egyszerűbben is el lehet intézni, majd néhány jótanácsot is adott neki a helyzet kezelésére. A cég végül diplomatikusan megvesztegette Faurt, és az ügy rendeződött, a nacionalizálás kudarcra pedig nyílt titok volt.

⁵ A román nemzetiségű Breban 1918 előtt sikeresen integrálódott a helyi hatalmi elitbe, ami nem akadályozta, hogy a román államban is megőrizze elitpozícióját. A többi izgalmas történet részleteit a kötet egy-egy tanulmányából ismerhetjük meg.

kusok, majd a történészek felmutatni kívántak.) Ebben azonban lényegi segítséget nyújthat a forrásokon és problémaközpontú megközelítésen alapuló megismerési folyamat, hiszen itt rövid, komplex történetekben a megismerés több síkon zajlik egyszerre: a cselekmény és az általa jelzett jelenségek értelmezése, a változások modellezése, a hosszú távú folyamatok mintázatainak felismerése, a történelmi fogalmak jelentésének kikristályosodása.

Szakt Módszertani szempontból tehát a fő kérdés, hogy hogyan lehet megfelelni a nagyon eltérő, egymásnak homlokegyenest ellentmondó elvárásoknak, követelményeknek, narratíváknak. Belátható, hogy a hagyományos narratívát – számos okból kifolyólag – nem lehet egyszerűen és radikálisan elvetni, bevezetve egy teljesen újat, másrészt viszont lehetséges (de nehéz) a kettőt egyszerre teljesíteni. Talán egyszerűbb a felvetett problémákra nem reflektálni, így azonban végzetesen szem elől tévesztenénk alapvető céljainkat. A konstruktív pedagógia válasza a komplex tananyagok elsajátításával kapcsolatos problémákra: a tanulói kognitív modelleket aktív tevékenységeken keresztül építő tanulás gondolata. Ez a tanulás pedig nem lineáris, nem egyenletes tempójú, hanem látszólagos stagnálás és fejlődés váltakozik, dedukció és fogalmi/konceptuális váltások jellemzik, induktív és deduktív megközelítések párhuzamosan érvényesülnek, épít a megelőző tudásra és belső elméleteket működtet.⁶ Így eredményes iskolai történelemtanítás és tanulás jól átgondolt, a tanulókat bevonó keretrendszerben képzelhető csak el, amelynek fontos alkotóelemei – többek közt – a személyes történetek és az ezek köré szerveződő regionális, a család- és a mikrotörténelem.

A posztimperialis átmenetekkel kapcsolatban ezek a történetek olyan belátásra juttatják el az őket megismerő diákokat, amely a tartalmi szabályozás dokumentumaiba foglalt konstrukcióknak ellentmond. Márpedig ezt a konstrukciót a tankönyvek, tananyagok kiemelt jelentőséggel látják el, ezért – itt nem részletezendő okokból, mint például a tanulói motiváció csökkenése, a szövegértési képesség hanyatlása – nagy nyomás nehezedik mind a

⁶ NAHALKA István: Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (III.) *Iskolakultúra*, 1997/4. 3–20.

tanárookra, mind a diákokra, hogy utóbbiak képesek legyenek megérteni és reprodukálni ezeket a kimeneti mérések (érettségi) során. A tantervek jelenleg a rendelkezésre álló időkeret 90%-ára (tulajdonképpen teljes egészére) kötelezően megszabják azt a tananyagot, amelyet a diákok jelentős része nem tud (vagy esetleg nem is szeretne) elsajátítani. Ezt a szerkezetet az új történelem tartalmi vagy feltörli (ekkor a diákok nem, vagy csak részben fogják a követelményeknek megfelelő tananyagot elsajátítani, mivel a tanár más logikával, részben más tényanyaggal fogja őket ellátni), vagy kiegészítik. Ez esetben szintén nehézségekkel nézünk szembe, mivel így a tananyag egyszerre fog bővülni és „bonyolódni” – látható külső elvárás, kötelezettség vagy kényszer nélkül.

A kerettanterv a következő módon határozza meg az átmeneti korszakkal kapcsolatos tematikát:⁷

<p><i>Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország szétesése</i></p>	<p>A Monarchia és a történelmi Magyarország bomlása. A forradalmi átalakulás kísérlete és kudarca. Cseh és román támadás, a fegyveres ellenállás kérdése.</p>
--	---

A *Fejlesztési követelmények* között pedig az alábbiak szerepelnek:

A trianoni békediktátum okainak feltárása.

A trianoni békediktátum értékelése a győztes hatalmak közép-európai politikájának tükrében.

A trianoni békediktátum területi, népességi, gazdasági és katonai következményeinek bemutatása szöveges és képi források, ábrák és adatsorok segítségével.

A trianoni határok végigkövetése, a határmegvonás konkrét okainak feltárása.

A vesztes hatalmak területi veszteségeinek összehasonlítása.

⁷ *Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára. Történelem 9–12. évfolyam.* (Letöltve: 2024. 02. 12.) Forrás: https://www.oktatas.hu/pub_bin/download/kozoktatas/kerettanterv/Tortenelem_K.docx

A két világháború közötti időszakkal a magyar történelem keretei között foglalkoznak a diákok – a közép-európai átmenet témája viszont itt nem kerül elő. Másrészt azonban az „új történelem” számára két tényező – ha tetszik, a tartalmi szabályozás által nyújtott két lehetőség – is biztatónak tűnhet. Az alaptantervi kulcskompetenciákon alapuló úgynevezett „matematikai, gondolkodási kompetenciák” és a mélységelvű témák révén alkalom adódik az új történelem tartalmai és szemléletmódja számára.⁸ A mélységelvű témákról így ír a jelenleg érvényes tantervhez készült útmutató:

„[...] az új alaptanternv előírja néhány, a helyi tantervben megjelölt – vagyis a tanár által választott – téma mélységelvű feldolgozását is. A mélységelvű tanulás egy adott történelmi jelenség vagy probléma mélyebb megértését tűzi ki célul, ami feltételezi a többszemponútú vizsgálatot, illetve a multiperspektivikus megközelítést. A mélységelvű feldolgozás során – különösképpen a középiskola felsőbb évfolyamaiban – a tanulók megtapasztalhatják a történelmi látásmódot és módszereket is. Ennek során az aktív tanulás minden lehetősége nem csak alkalmazható (pl. projektalapú tanulás, kutatásalapú tanulás stb.), hanem szükségszerűen a kérdéses, a tanulói munka, a kutatás áll a középpontban, továbbá olyan tevékenységekre ad lehetőséget, amelyekre a hagyományos feldolgozás során nem vagy alig jut idő (múzeumi óra, filmek feldolgozása stb.). Az alábbiakban egy általános iskolai és egy középiskolai mélységelvű témafeldolgozás olvasható példaként.”⁹

⁸ Vö. „*A matematikai, gondolkodási kompetenciák: A tanuló az információk, illetve a források feldolgozása során problémákat azonosít, magyarázatokat fogalmaz meg, kiemeli a lényegét, következtetéseket von le. A történelmi ismeretek, fogalmak elsajátításával, valamint a történelmi források és interpretációk mérlegelésével, hipotézisek alkotásával fejlődik az elemző, problémamegoldó gondolkodása. Mindezek együttesen segítik a differenciált történelmi gondolkodás kialakulását, melynek következtében a tanuló képessé válik események, folyamatok és jelenségek különböző szempontú megközelítésére, valamint bizonyos történések okainak és következményeinek több szempontú feltárására.*” Uo. 2.

⁹ BORONKAI Szabolcs–NÁNY Mihály–POROGI András: Útmutató a történelem tantárgy tanításához. (Letöltve: 2024. 02. 29.) Forrás: <https://www.oktatas2030.hu/wp-content/uploads/2020/10/utmutato-a-tortenelem-tantargy-tanitasahoz.pdf>

A történelemtanárok számára így tulajdonképpen – ha nagyon szűkös és korlátozott keretek között is – lehetőség van az újabb tudományos eredmények megjelenítésére a történelemórákon.

Módszertani szempontból a felfedezettő, tanulói tevékenységek, induktív eljárások, divergens gondolkodásmódot bátorító, kooperatív stratégiák tűnnek különösen hatékonynak. Kiemelkedően termékenyek lehetnek a tantermi viták, disputák, projektek, problémamegoldó feladatok. Különösen alkalmassá teszi a kötetet az iskolai felhasználásra a személyes történetek felrajzolása, a mikrotörténelmi megközelítés, amelyekből változatos megismerési útvonalakat bonthatunk ki.

Innovatív mesterpedagógus programom középpontjában olyan tananyagok kidolgozása áll, amelyek személyes történeteken keresztül tesznek érthetővé a fiatalok számára érzelmi vagy kognitív szempontból nehezen hozzáférhető történelmi jelenségeket, helyzeteket, fordulópontokat, és segítik őket a történelmi fogalmak, fordulatok értelmezésében. Ebbe a speciális feladatyűjteménybe három érdekes feladattípus adaptálásával készítettem komplex, játékos feladatokat. Mindháromnak jellemzője, hogy valamilyen konkrét, rejtélyes történelmi helyzetből indul ki, utalásokon, nyomokon, forrásrészleteken keresztül kell a diákoknak az adott helyzetet értelmezni, a benne rejlő ellentmondást feloldani, a problémát megoldani és történelmi kontextusba helyezni. A három feladattípus az úgynevezett „mystery”, a logikai fejtörő („logical”) és a „logisztori”. Mindhárom módszerhez kidolgozott, tanórán azonnal felhasználható tananyagokat fejleszték és tesztek közzé szakmai honlapomon.¹⁰ A *Trianon arcai*¹¹ című kötet korabeli naplóit olvasva született az egyik elsőként publikált jógyszerlatom, amelyben öt hétköznapi hős életének fordulatait ismerhetik meg a diákok az impériumváltás éveiben.¹² Egy (fiktív) probléma megoldásához át kell látniuk az események

¹⁰ 1001 TÖRTÉNET. Forrás: <https://www.1001tortenet.net/> (Letöltve: 2024. 02. 12.)

¹¹ KUNT Gergely (szerk.): *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek.* Libri, Budapest, 2018.

¹² *Trianon hangjai – A piros háromkrajcáros bélyeg nyomában.* (Letöltve: 2024. 02. 12.) Forrás: <https://tka.hu/tudastar/dm/731/trianon-hangjai-a-piros-haromkrajcáros-belyeg-nyomában>

időrendjét, a történelmi tér változásait – egy nagyon képlékeny történelmi helyzetben. A diákok felismerik, hogy az államhatárok változása jelentős népmozgásokat idézett elő, nemcsak szülőhelyüket hagyják el történetünk hősei, hanem élethelyzetükben is nehéz döntéseket hoznak meg, veszteségeket szenvednek el, vagy éppen váratlan helyről kapnak segítséget – függetlenül attól, hogy a győztesek vagy a vesztesek közé sorolták őket. A részt vevő diákok a történetek hőseiről szerzett információk alapján végül (digitális alkalmazás segítségével) animációt készítenek, amelyhez – többek közt – a történelmi ismereteken kívül kritikai gondolkodásra, digitális képességekre, empátiára és a részletek iránti érzékenységre is szükség van. Ezekben a jógyakorlatokban tehát helyet kaphatnak a hagyományos narratívákat megkérdőjelező jelenségek, a mélyebb értést segítő kiegészítő információk, a tankönyvekben (még) nem szereplő, de fontos összefüggések, és teret kap bennük a tanulói felfedezés, kreativitás, problémamegoldás. Ugyanilyen fontos, hogy mindeközben lehetőségük legyen arra is, hogy megvizsgálják, hogyan illeszkednek a rekonstruált történeteik a „nagy képbe”. E tanulói tevékenységek időigénye körülbelül 15 perctől egy teljes tanóráig terjed, ami évente néhány alkalommal – a tantervi előírásoknak megfelelően – megvalósítható.

A Sorsfordító idők, hétköznapi emberek. Élet a Monarchia romjain című tanulmánykötet írásai tehát gazdag tárházat jelentenek a mélységelvű és kompetenciafejlesztő foglalkozások számára, és remélhetőleg sok kollégát fognak inspirálni hasonló foglalkozások megtartására. Hasznos volna a kutatók és a pedagógusok további együttműködése annak érdekében, hogy a tanulmányok szakszerűen, szakmailag és didaktikailag megalapozott tananyagokon keresztül is segítsék a feldolgozásukra nyitott pedagógusok munkáját.

Szabó Márta Mária

Összeomlás után, újraformálódás előtt*

Reflexiók a tanulmányokra

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.8>

Tanárként úgy gondolom, és ezzel talán nem vagyok egyedül, hogy diákjainkat meg kell tanítsuk arra, hogy tudjanak és akarnak széleskörűen tájékozódni, hogy ennek birtokában képesek legyenek kialakítani saját véleményüket, amit tudjanak is megfogalmazni. Ebben a munkában nyújthat segítséget az Egry Gábor vezette kutatócsoport kötete, amelynek deklarált célja a szemléletformálás. A tanár is ezt teszi. Ugyan nem a saját ízlése szerint formál, hanem a kibontakozásban segíti a diákjait.

A tanulmányok bevezetője új, nem nacionalista narratíváját ígéri az első világégést követő időszaknak. Ez igen ambiciózus vállalás, főleg Magyarországon. A Napvilág Kiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet magas színvonalat képvisel. A kötetben szereplő írások esettanulmányok. Egy-egy, a szerzők által fontosnak, önmagán túlmutató jellegűnek ítélt jelenség tipikus példái. Ezekből kiindulva magyarázzák magát a jelenséget, mely helyel-közzel jellemző volt a végóráit élő osztrák–magyar államra, valamint az egész egykori Habsburg-térségre is. Nagy előnyük, hogy az általuk választott esetek és az általuk illusztrált jelenségek valóban olyanok, amelyek túl tudnak lépni a szűk

* Készült a 772264 számú Nepostrans ERC kutatási projekt keretében. A szöveg a projekt kutatói által összeállított kötet kapcsán szervezett, 2023. november 18-án tartott történelemtanári workshopon elhangzott hozzászólás írásos változata. - EGRY Gábor és tsai: *Sorsfordító idők, hétköznapi emberek. Élet a Monarchia romjain*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 162 p. Letölthető: <https://napvilagkiado.eu/termek/sorsfordito-idok-hetkoznap-i-emberek-elet-a-monarchia-romjain/>

szakmai érdeklődés keretein, és érdekességként jelenhetnének meg akár valamely ismeretterjesztő magazin hasábjain is.

Három példát emelnék ki. *A természet törvényei ellen* címet viselő írás azt járja körül, hogy a háború elmúltával a tiroliak miként tiltakoztak a bécsi kormány által továbbra is alkalmazott nyári időszámítás ellen. Ez a tanulmány több szempontból is érdekes és akár tanórai keretek között felhasználható. Jól rávilágít a korábban elfedett centrum–periféria ellentétre és arra, hogy a 20. században mennyire erős is volt a birodalmi keret szorításából szabadult regionális öntudat. Míg korábban a birodalmi kormány, úgy a háború után az új ausztriai kormány is hasonló gazdasági érveket hangoztatva tartotta fenn a nyári időszámítást. A helyiek szerint ugyanakkor vidéken teljesen haszontalan, csak gondot okoz, azt vallották, hogy a természettel ellentétes dolog a fővárosból rájuk erőltetett „új idő”. A nap járását, az ember vagy az állatok életciklusát nem lehet csak úgy átállítani, mint egy órát vagy a vasúti menetrendet. Még a gyerekek iskolai teljesítményére is rossz hatással van, érveltek az ellenzői. Egyszerűen csak Bécs túlkapásának tekintették az intézkedést. A tiroli népakarát olyan erős volt, hogy sikerült elérniük a rendelkezés helyi szintű felfüggesztését. A tanulmány szerzője rámutat, hogy a regionalizmus mint hagyományos identitásképző a széthullott birodalmi struktúra és a formálódó nemzetállami keret mellett egy lehetséges szervezőereje lehetett volna az újraformálódó közép-európai térségnek.

A gazdaságba való állami beavatkozás privát alapjai. A csehországi textilipari vállalatok és a len piacának átalakulása, 1915–1925 című tanulmány élesen világít rá az európai ipar és kereskedelem háborús körülmények között is működő és működteendő, frontvonalakon átnyúló kapcsolatrendszerére. Mint megtudhatjuk, az első világháború végéig az Orosz Birodalomhoz tartozó Rigában volt a világ vezető lentőzsdéje, az ott felvásárolt lent dolgozták fel a Habsburg Birodalom csehországi textilüzemei. Így készült többek között a császári és királyi egyenruhák alapanyaga is. A háború kitörésével azonban elapadni látszott a nyersanyagforrás. Am nemcsak a Monarchia textilipara került ezáltal nehéz helyzetbe, hanem az orosz lentermesztők és

lenkereskedők is. Habár Oroszország továbbra is exportált lent, akadtak olyan kereskedők, akik jobb piaci pozíciót remélve a semleges Svédországba tették át a székhelyüket. Ezt a lehetőséget ragadta meg a bécsi Hadügyminisztérium és az egyik textilgyár társtulajdonosa, Franz Kluge, hogy mégis be tudják szerezni a termeléshez szükséges lenmennyiséget. Személyes ismeretségeket megmozgatva sikerrel járt, és 10 000 tonna lent tudott felvásárolni Oroszországból, és ha nagy nehézségek árán is, de az áru eljutott a csehországi üzemekbe. A tanulmány több mindenre rávilágít. Egyrészt más nézőpontba helyezi azt a képet, hogy a háború mindent felülírt, másrészt bemutatja, hogy amikor az állam nem boldogult egy égető probléma orvoslásával, a magánvállalatok és személyes kapcsolatok vették át a szerepet. Továbbá a háború abszurditására is fényt vet. Elég csak azokra a katonákra gondolni, akik egymással szemben álltak a fronton, de a ruhájuk ugyanonnan származott, vagy azokra a lentermesztőkre, kereskedőkre és textilgyárosokra, akik a háború poklán át is igyekeztek normális kapcsolatot fenntartani korábbi – a front ellenkező oldalára került – üzletfeleikkel, rokonaikkal, barátaikkal.

A harmadik tanulmány („*Veszélyes lázongások*” 1917 „*forró nyarán*”). A *munkásmozgalom erősödése és a város-vidék konfliktus kiéleződése az első világháború alatt*) az erzsébetfalvi és a csehországi gyárak munkásfelkeléseinek társadalmi hátterét és politikai következményeit mutatja be. Egyrészt betekintést kaphatunk a város és a vidék fokozódó ellentétébe, valamint a városokban, munkásközösségekben szélsőségesen leromlott közellátási viszonyokba. Másrészt a birodalmat feszítő nacionalizmus mellett megmutatkozik egy másik tényező is, a magyar és a cseh munkásság önszerveződési ereje. Mind Erzsébetfalván, ahol munkásasszonyok kezdték a tiltakozást, mind Csehországban, ahol a hadiüzemek munkásai léptek sztrájkba, megmutatkozott, hogy a felfeslő államhatalom és a felbomló társadalmi rend helyébe, ha ideiglenesen is, de a megnövekedett politikai erővel bíró munkások és pártjaik, valamint az addig nyilvános ügyekbe való beleszólástól elzárt nők fel tudnak lépni, és hatékonyan tudják

ellátni azt a feladatot, amihez az állam már gyenge. Ezek önmagukban is izgalmas történetek.

Talán furcsa azt hallani, hogy egy történelmi tanulmányt az alapján ítél meg valaki, hogy érdekes-e, vagy sem, hogy igényt tarthat-e szélesebb körű érdeklődésre, vagy sem. Ugyanakkor, ha az a szerzők vállalt célja, hogy egy új szemléletet vonjanak be a történelmi narratívák közé, és azt valahogy el is kell juttassák az olvasókhöz, fel kell keltsék az érdeklődésüket. Ma már nem elég szigorúan tudományos eszközökkel kimutatni, hogy ez meg ez így néz ki más szemszögből; azt valamilyen módon élvezetessé és befogadhatóvá kell tenni az érdeklődő olvasók számára. Ebből a szempontból szerintem nincs különbség az iskolás diák tanórai figyelmének és a felnőtt közönség figyelmének felkeltése között. Napjainkban, amikor végtelen helyről igénylik a figyelmünket, és pillanatonként bombáznak egyre erősebb hívószavakkal, a történetírás sem bújhat ki a jelenkor igényei alól, hacsak nem akar egy kívülről obskúrusnak tűnő zárt klubba válni.

Magyarországon politikailag érzékenynek számító témát taglal a kötet azon tanulmánya, amelyben Antalffy Sándor karrierívét rajzolja fel a szerző, és mutat be egy a trianoni döntés nyomán kisebbségbe került magyar közszolgát. Szembeállítja azt a képet, amelyet ő maga rajzolt magáról azzal, ami a források alapján rekonstruálható. Azért számít ez igen kényes témának, mert árnyalja azt a hivatalos emlékezetpolitikai képet, amelyet a kisebbségbe került magyarság sorsa köré építettek föl. Antalffy főszolgabíró volt a Romániához került Krassó-Szörény megyében, aki a békekötés aláírása után egy hónappal elhagyta Romániát, és Magyarországra költözött. 1921-től Kalocsa elismert polgármestere lett. Az általa előadott történet teljes mértékben belesimult a magyar állami narratívába, vagyis a határon túl maradt magyar hivatalnokok szenvedéstörténetét mondta fel. Eszerint 1918 novemberében nem volt hajlandó letenni az új román közigazgatás által előírt esküt, emiatt zaklatták, állásából elbocsátották, még börtönbe is zárták. Ezért logikus lépés volt tőle a békekötés után elhagyni az országot. Ezzel ellentétben a tanulmány bemutatja, hogy Antalffy a román megszállás után is a helyén maradt, és járási előljáróként dolgozott tovább

a román közigazgatás alatt. Zaklatásnak, bebörtönzésnek nincs nyoma a dokumentumok között. Áttelepülése mögött más okok keresendők, mint amit maga előadott. Gyorsabb hivatali karrier, magasabb megszerezhető pozíciók motiválhatták erre. A tanulmányból az is kiderül, hogy a román megszállás alatti működése nyomainak eltüntetésében Ioan Băltescu megyei alprefektus, vagyis román nemzetiségű hivatali előjárója segédkezhetett. Ez a segítség annál is inkább fontos volt, mert az új hatalomra esküt tett magyar köztisztviselőként Magyarországon minden jogát elveszítette volna. Habár, teszi hozzá a tanulmány szerzője, ez akár túlzott óvatosság is lehetett, hiszen a magyar hatóságok aligha láthattak bele a romániai hivatalos iratokba. A helyi magyar elit meg nem fecsegett ki bizalmas dolgokat.

A tanulmányok szerzőinek egyik deklarált célja az, hogy bizonyos társadalmi igényeket is kielégítsenek az írásaikkal, és azokra a fehér foltokra irányítsák a figyelmet, amely fehér foltokat a kizárólag a nemzeti szintre tekintő történelmi narratíva objektíve hozott és hoz létre ma is, amikor figyelmen kívül hagyja azokat a részleteket, amelyek nem illenek a saját történelemképébe, vagy akár ellent is mondanak neki. A kötet célja, hogy szerzői felmutassák, az egyének és a közösségek saját céljaik és elképzeléseik szerint cselekedtek és gondolkodtak, ezáltal gyakran nem pusztán elszenvedői, hanem alakítói is voltak a történelmi folyamatoknak. Mindenképpen a kötet erősségei közé tartozik, hogy rámutat arra, hogy a nyelvi-etnikai hovatartozás nem determinál bizonyos választásokat és viselkedéseket. A vegyes etnikumú térségek olyan lokális identitásképzők is lehetnek, amelyek erősebbek a nemzeti vonzerónél. Némi áthallással ott van az is, hogy a vegyes házasságok, a nyelvi sokszínűség többszörös etnikai kötődést és anyanyelviséget hordoz magában, amely felülírja a nemzetállami fekete-fehér olvasatot.

Szintén a kötet erősségei közé sorolom, hogy vannak olyan tanulmányok, amelyek azt mutatják be, hogy az etnikai, lokális vagy éppen társadalmi helyzet által megalapozott kötelékeken túl a gazdasági kapcsolatoknak is milyen meghatározó ereje tud lenni: akár a politikai korlátokon – és újonnan létrejött nemzeti

határokon – átívelően, akár a politika hiányosságait kiegészítve léphet fel, ha kell.

Az előbb bemutatott erősségek után ne menjünk el néhány olyan részlet mellett sem, amelyet talán érdemes átgondolniuk a szerzőknek. Az első magából abból a célkitűzésből fakad, hogy ezek a tanulmányok egy másmilyen szintézis keretében születtek, mint az uralkodó nemzetállami szemlélet. Az írásokat olvasva fel-felvillant egy-egy lehetséges – a megvalósulttól eltérő – kibontakozás körvonala. Az olasz oktatáspolitikai kompromisszumkészsége Fiumében, az új országokban szakmai életútjukat folytatni tudó szakemberek, hivatalnokok, a rendre és biztonságra törekvő keletukrán állam, vagy éppen a nem állami szereplők hatékony belépése az állami feladatellátásba, és a többi. Ám végig megvolt bennem az a kellemetlen érzés, mint amikor az ember egy olyan könyvet olvas, vagy filmet néz, amelynek már előre tudja, hogy mi lesz a végén a fordulat, ami az addigi történetmesélést a feje tetejére állítja. Hiszen végül a nemzetállami nacionalista államszervezési koncepció győzedelmeskedett, még akkor is, ha a Habsburg Birodalom utódállamait minibirodalmakként írják le.

A kötet másik két átgondolásra javasolt állítása a bevezetőben két rövid megjegyzés, amelyek azért fontosak, mert valamiféle lezárást, a filmes példánál maradva, ha nem is happy endet, de valamiféle megkönnyebbült befejezést próbálnak adni. Az egyik állítás, hogy a tárgyalt országok ma mind az Európai Unió szilárd tagjai, a másik, hogy ez az egykor szegény és konfliktusoktól terhelt régió fokozatosan felzárkózik a kontinens gazdasági centrumországaihoz. Úgy gondolom, hogy ilyen felszínes – éppen ezért pontatlan – megállapításokat nem szerencsés tenni. Ez első pontatlanság, hogy Kelet-Galícia, vagy más olvasatban Nyugat-Ukrajna a jól ismert okokból pont a mára már meghaladottnak mondott helyzetben van. A második, hogy miként a Habsburg Monarchia idején, úgy ma is jelentős gazdasági különbségek vannak a Monarchia egykori területei között. A centrumországokhoz képest relatív gazdasági elmaradás, ami régiónkat száz évvel ezelőtt jellemezte, ugyanúgy jellemzi ma is.

Társadalmi/politikai szempont

A történelem oktatása társadalmi, és mint ilyen, politikai téma. Mind a társadalom, mind a hatalom szemében tétlen bír. Ami nálunk ilyen téma, az a hatalommal való ütközés terepe is. Talán nem ért velem egyet mindenki, de egyáltalán nem baj, ha társadalmi figyelem vetül a történelem kutatására és oktatására. Ezáltal válhat közbeszéd tárgyává. Ha pedig közbeszéd tárgyává válik, akkor lehetőség van arra, hogy közösen kitaláljuk, milyen funkciót szánunk tág értelemben magának az iskolának a jövőben, azon belül pedig a történelem tanítását miként képzeljük el. De azt hiszem, ezen a ponton túl messzire mentem a magyar valóságtól. Hogy mennyire össztársadalmi feladat lenne higgadtan beszélni a szűkebb, illetve tágabb történelemről és a történelem tanításáról, azt nagyon jól jelzi maga az a hiány, amit tapasztaltak az alkotók, és ami mentén kialakították a kutatási koncepciójukat, és amiből megszületett a jelenleg vizsgált könyv.

De ne feledkezzünk meg arról, hogy a kurrens oktatáspolitikai is társadalmi/szavazói igényekből táplálkozik. Ha valahol, akkor itt nagyon könnyen tetten érhető a történelemszemlélet és a történelemoktatás politikuma. Jelenleg éppen ezért igen nehéz elképzelni, hogy érdemi vita alakuljon ki a két eltérő narratívát igénylők között. Ideális nyilván az lenne, ha a kettő egymás mellett létezhetne. Az egyik nem kizárná a másikat, hanem egymás komplementereiként léteznének mind a köztudatban, mind a tantermekben.

A szerzők egy ponton megjegyzik, sokan bizalmatlanok a történészekkel szemben, mi több, vannak, akik szerint a fősodorban dolgozó történészek „hazudnak”. Találkozhatunk ezzel a véleménnyel ismerőseink, családtagjaink, akár az iskolában oktató kollégaink körében is. Méghozzá gyakran azzal a kiegészítéssel, hogy politikai megrendelésből hazudnak. Következésképpen a történelem identitáspolitikai eszközzé vált. Pénzért azt ír a történész, gondolják sokan, amiért a megrendelő fizet. Tehát ha társadalmi igény mutatkozik arra, hogy a történész megírja, úgymond, a „mi” igazságunkat, akkor fizessük ki érte a pénzt, és kész. Mindez a korszellemből fakad. Posztmodern korunk ta-

gadja az objektív tények és igazságok létét. Helyettük narratívákat állít fel, egyéni igazságokat kreál. Ez gyakran zavarba ejtő. Éppen ezért számolni kell vele, és felkészültnek kell lenni, ha a tanár vagy a kutató találkozik ezzel. Fel kell tudni mutatni, hogy egy másik nézőpont nem jelent más igazságot, hogy a tudomány fejlődése, a kutatás nem az igazság relativizálása, hanem ellenkezőleg, az igazság megismerése felé tett lépés. Függetlenül attól, hogy azt a közönséget, amelyhez szólunk, érdeklődő felnőttek vagy az iskolapadban ülő diákok alkotják. Ezen a ponton tudunk áttérni a szakmai szempontokra.

A tanteremben

Tanári szemmel nézve a helyzet nem felhőtlen, de annyira nem szörnyű, hogy ne lehetne az iskolában jól hasznosítani a kötetben foglaltakat. Habár túl széles terep erre nem adódik, köszönhetően az óraszámoknak és a meghatározott követelményeknek. Az első világháború és az azt követő új világrend kialakulása általános iskolában a hetedik osztályban, míg középiskolában a tizenegyedik osztályban tananyag. A tanulmánykötetet inkább középiskolai felhasználásra tartom lehetségesnek, ott is főleg az emelt szintű érettségire készülők és tanáraik meríthetnek belőle. Általános iskolában a tárgyi alapok lefektetését és az élményszerű tanulást tartom kiemelten fontosnak. Ha ezek az alapok megvannak, akkor lehet rájuk építeni. Középiskolában pedig azért gondolom inkább az emelt szinten hasznosnak, mert középszinten meglehetősen kötött az elsajátítandó ismeretanyag, ami túlnyomórészt nemzetállami narratíva szerinti megközelítést tartalmaz. Az órák anyagának színezéséhez természetesen felhasználhatónak tartom a kötet tanulmányait, hogy szélesítsük a világképüket, és gondolkodásra sarkalljuk őket, de tekintettel kell lenni arra, hogy az érettségi vizsga kötött tudásanyagra épül.

Kétféle megközelítést, vagyis tanórai felhasználási lehetőséget látok a kötetben. Lényegében tanári szerepfelfogás kérdése, hogy melyiket részesítjük előnyben. Nemrégiben részt vettem egy beszélgetésen, amely az érettségi követelményekről szólt. Szó esett

arról, hogy az elérhető tankönyvek nem teljes mértékben fedik le a középszinten elvárt tananyagot, valamint arról, hogy mennyire a sötétben tapogatózik tanár és diák, ha azt akarja kideríteni, hogy mit is várnak el az emelt szintű történelemérettségien. Egyik beszélgetőtársam ekkor azt mondta, hogy döntsük el, mit szeretnénk, történelmet tanítani a diákjainknak, vagy a fejükbe verni az érettségi követelményeket, hogy biztosan átmenjenek. Én nem látom ennyire fekete-fehérnek a választást, mindkettő érvényes tanári hozzáállás. A tanárt ez ügyben kettős felelősség terheli.

Amikor a kötetet pusztán érdekes példatárként használjuk a tananyag színesítéséhez, akkor is jól alkalmazható olyan témák jobb megvilágításához, melyek nem biztos, hogy a tankönyvi szövegből könnyen érthetőek. Például annak bemutatására, hogy Magyarországon és Európa más államaiban miért tettek szert a szociáldemokrata pártok komoly társadalmi bázisra olyannyira, hogy ha rövid időre is, de itthon és Ausztriában is meg tudták ragadni a hatalmat a háborús vereség pillanatában. Jól használható a háborús gazdaság működésének szemléltetéséhez is. Ehhez három – köztük a fentebb részletesebben bemutatott – tanulmányból kettő is hasznos lehet. Az egyik a nyári időszámítás ellen tiltakozó tiroliak esete, a másik pedig az, amelyik feltárja az oroszországi len útját a háború szabdalta kontinensen keresztül egész a csehországi textilüzemekig. Ezek az írások ilyen módon a háború abszurditását és értelmetlenségét is átérezhetővé teszik. A harmadik pedig az, amelyben az osztrák–magyar üzleti elit háború utáni sorsát mutatja be a szerző. Eszerint ez a réteg a háború után is gyakran képes volt megtartani a társadalmi pozícióját, felújítani vagy megerősíteni az üzleti kapcsolatait az utódállamokban, még akkor is, ha éppen idegen országban kisebbségi létbe kényszerülve volt kénytelen megtalálni a helyét. A legrosszabb, amit el kellett szenvedniük, a régi politikai státuszuk elvesztése volt.

Ha ilyen kiragadott, de plasztikus képet adó részletekkel dolgozunk, akkor még nem súroljuk azt a határvonalat, ahol a tanórán elhangzottak összetalálkozhatnak a politikummal, vagy, finomabban szólva, ahol a tanár kimondatlanul is megkérdőjelezi a hivatalos tananyagot.

Természetesen magasabb szint, amikor a diákokkal párhuzamba állítjuk a narratívákat. Én ezt a szintet azonban csak történelemfakultáción, illetve emelt szintű érettségire való felkészítés során hoznám be. Leginkább azért, mert a komplex helyzet megértése mélyebb ismereteket és stabilabb tudást feltételez a középszintnél. Ugyanakkor a szerintem magyar szempontból leghűsbavágóbb – *Távozóik vagy maradók* című – írást szívesen feldolgoztatnám órán, vagy kiadnám otthoni feladatnak. Ebben láthatóvá válik az érme másik oldala, egy másik választás, egy másik élet- és karrierstratégia a kisebbségi létbe került magyar tisztviselők, hivatalnokok számára. Nem tagadva azt a tényt, amit a tanulmány szerzője sem tesz, hogy valóban jelentős tömegek döntöttek úgy ebben a helyzetben, hogy elhagyják addigi otthonukat és munkahelyüket, hogy menekültként próbáljanak új életet kezdeni a trianoni Magyarországon. Volt, aki évekig tengődött vagonlakóként és munka nélkül, más folytatni tudta a karrierjét. De azokról, akik a maradás mellett döntöttek, akik ott és úgy folytatták szakmai karrierjüket a békekötés után is, ahol és ahogyan már előtte is dolgoztak, nem esik sok szó a tananyagban. Arról pedig főleg nem, hogy a valóban létező nacionalizálást helyi szinten gyakran felülírta a szakértelem és a nyelvismeret. Ha a diákok megértik belőle, hogy az egyén döntései mögött gyakran összetett okok állnak, akkor már sikerült kilépni a tankönyvi keretek közül.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szerzők szemlélete és az általuk elvégzett kutatómunka bizonyos szempontból hiánypótló és érdekes. Magyarországon pedig kifejezetten szembemegy a hivatalos kultúrpolitikai és oktatáspolitikai irányvonallal, habár a jó tanár mindig tud réseket találni, ahol becsempészhet újdonságokat, érdekességeket a tanórára. Iskolai felhasználása éppen ezért lehetne hasznos, ám beillesztése a tanmenetbe nem egyszerű vállalkozás.

Szász Péter

Munkások, 1945.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Fortepan

A történész mint saját életének kutatója*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.9>

A történészek igényes memoárokat írnak, mivel ismerik a forráskritika fontosságát és eszközeit, s ennek megfelelően alaposan és kellő távolságtartással tudják bemutatni saját életüket is. A történészek unalmas, érdektelen emlékiratokat adnak közre, mivel életük nagy részét könyvtárakban, levéltárakban és dolgozószobájukban töltik, ezért kevés közérdeklődésre számot tartó mozzanatról tudnak beszámolni. A két megállapítás közül vajon melyik az érvényes? Egyáltalán miért közölnek a történészek visszaemlékezéseket, ha kutatásaik során az ilyen alkotásokat erősen szubjektív, kevésbé megbízható és így alacsony értékű forrásoknak tartják? A csapdák ellenére mi teheti egy történész önéletírását színvonalassá, mások számára is hasznossá?

Romsics Ignác nemrég megjelent, két vaskos kötetben kiadott memoárja alkalmat ad arra is, hogy ezekre a kérdésekre választ keressünk. Vizsgálódásunk során először néhány általános megállapítást teszünk a történészek által írt visszaemlékezésekről. Mivel Romsics az *Egotörténelem* alcímet adta munkájának, ezért különös figyelmet fordítunk e fogalom eredetének és tartalmának tisztázására. Az így kialakuló perspektíva aztán segíthet Romsics munkájának értelmezésében és értékelésében is.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a történészek – sok más diszciplína képviselőihez képest – viszonylag gyakran vállalkoznak ön-

* ROMSICS Ignác: *Hetven év. Egotörténelem, 1951–2021*. 1. kötet. 1951–1985. Helikon Kiadó, Budapest, 2022; ROMSICS Ignác: *Hetven év. Egotörténelem, 1951–2021*. 2. kötet. 1986–2021. Helikon Kiadó, Budapest, 2023.

életírásra. Az erős nemzetközi mezőnyt mutatja, hogy Georges Duby éppúgy kiadta visszaemlékezéseit, mint George L. Mosse vagy Eric J. Hobsbawm. Számos magyar történész szintén írt autobiográfiát már Romsics előtt is: közéjük tartozik például Mályusz Elemér, Berend T. Iván és Ormos Mária.¹ Ugyancsak látható, hogy az 1990-es évektől megsokasodtak az ilyen kiadványok. Ez valószínűleg összefügg az emlékezetnek mint a történeti kutatás tárgyának az előtérbe kerülésével, de köze lehet a poszt-modern múlt század végi térnyeréséhez, a „vissza a narratívához” jelszavának terjedéséhez is.

Ehhez kapcsolódó fontos fejleményként 1987-ben jelent meg az a Pierre Nora által szerkesztett kötet, amelyben hét francia történész közölt saját életére reflektáló tanulmányt. Itt az „egotörténelem” nemcsak a címben jelenik meg, hanem egyben sajátos történetírói programot is jelent. Nora szerint a kísérlet célja az volt, hogy a történészek saját maguk történészeivé váljanak.² Szórványosan ugyan léteztek hasonló törekvések, de az elképzelés kezdetben nem volt különösebben népszerű.³ Nem telt el azonban sok idő, és valóságos „önéletrajzi hullám” söpört végig a szakmán, legalábbis ami a francia, a német és az angolszász historiográfiát illeti.

Az így keletkező nagyszámú történészmemoárnak több tipológiája született. Ezek közül a talán leginkább kidolgozott kísérlet Enzo Traverso nevéhez fűződik, aki négy nagy csoportba rendezte az önéletrírókat.⁴ Az első típusba azok tartoznak, amelyek a magánéletet és a közéletet hasonló súllyal ábrázolják. Intim pil-

¹ MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021; BEREND T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997; ORMOS Mária: *Remények és csalódások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2017.

² Pierre NORA (dir.): *Essais d'ego-histoire*. Gallimard, Paris, 1987. 5–7.; Pierre NORA: Introduction. In: *Ngapartji Ngapartji. In turn, in turn. Ego-histoire, Europe, and Indigenous Australia*. Ed. Vanessa CASTEJON–Anna COLE–Oliver HAAG–Karen HUGHES. ANU, Canberra, 2014. 21–22.

³ Korábbi hasonló szemléletű munka: Fernand BRAUDEL: Personal Testimony. *Journal of Modern History*, 44/4. (1972) 448–467. DOI: <https://doi.org/10.1086/240837>

⁴ Enzo TRAVERSO: *Singular Pasts. The „I” in Historiography*. Columbia University Press, New York, 2023. DOI: <https://doi.org/10.7312/trav20398>

lanatok és szakmai tapasztalatok egyaránt megjelennek ezekben a munkákban. Ez jellemzi például Benedict Anderson, Walter Laqueur, Eric J. Hobsbawm és Tony Judt memoárjait. Egy másik csoportot alkotnak azok a történelmi visszaemlékezések, amelyek az előzőekhez hasonlóan beszámolnak családi és más magánéleti történésekről és az elért szakmai eredményekről, miközben mindezt rendkívül részletesen és gondosan adatolt módon teszik: saját és családjuk magánlevéltári forrásait úgy használják, mint ha egy történelmi témát klasszikus módon kutatnának. Nagy jegyzetapparátust vonultatnak fel, ezzel is segítve az olvasó eligazodását, mint teszi ezt Annie Kriegel és Pierre Vidal-Naquet önéletrajza is. A művek harmadik típusának fókuszában a történelmi szellemi pályája áll, és különös hangsúlyt kap a kutató szakmai fejlődése, módszertani választásainak alakulása. Többek között Georges Duby, Sheila Fitzpatrick, Emmanuel Le Roy Ladurie, Geoff Eley, Raul Hilberg munkái sorolhatók ide. Végül a negyedik kategóriába azok az önéletrajzok kerültek, amelyekben központi szerepet játszik a nagy történelmi sorsfordulók egyéni életutakra gyakorolt hatása. Például a második világháború (Fritz Stern), a holokauszt (Saul Friedländer), vagy az 1960-as évek társadalmi mozgalmi és változásai (Luisa Passerini) lehetnek ilyen, az egész életre alapvetően kiható fejlemények.⁵

Természetesen nem mindegyik életrajz sorolható be egyértelműen egyik vagy másik itt jelzett típusba: vannak műfaji keveredések is, mint amikor egy történész a saját és az édesanyja életét együtt mutatja be. Léteznek további csoportosítások is: Jaume Aurell például külön típusnak tekinti a „historiográfiai intervenciót”, amelynek során a történész – így Geoff Eley – visszaemléke-

⁵ Uo. 38–40. Minden vonatkozó munkát itt nem tudunk felsorolni, így csupán példákat hozunk: Benedict ANDERSON: *A Life Beyond Boundaries. A Memoir*. Verso, London, 2018; Saul FRIEDLÄNDER: *Where Memory Leads. My Life*. Other Press, New York, 2016; Eric HOBBSBAM: *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*. Allen Lane, London, 2002; Walter LAQUEUR: *Best of Times, Worst of Times. Memoirs of a Political Education*. Brandeis University Press, Waltham, Mass., 2009; George L. MOSSE: *Confronting History. A Memoir*. University of Wisconsin Press, Madison, 2000; Tony JUDT: *The Memory Chalet*. Penguin, London, 2011.

zése során kiemelt figyelmet fordít a historiográfiai problémákra – nagyjából úgy, mintha egy szakmai vitairatot fogalmazna.⁶

Az egotörténelem számos ponton vitát váltott ki. Eközben az is kikristályosodott, hogy az egohistória nem egyszerűen az autobiográfia szinonimája, hanem egy sajátos műfaj, amelyik egyfelől a történetírás gyakorlata, másfelől a történészek létfeltételei és gondolkodása közötti kapcsolat feltárásán alapul. Ennek megfelelően a történész önéletrajzának számos kritériumnak meg kell megfelelnie ahhoz, hogy valóban hasznos szakmai vállalkozás legyen. Egy mértékadó tanulmány szerint az egotörténelmet író történésznek különösen a következő témakörökkel kell foglalkoznia, és az alábbi legfontosabb kérdésekre kell feleletet adnia:

- *témaválasztás*: miért az adott témát/témákat kezdte kutatni; hogyan változott érdeklődése karrierje későbbi szakaszában;
- *a történetírás mint hivatás*: mikor és milyen megfontolások alapján döntött úgy, hogy történész lesz;
- *módszertan*: a pálya melyik pontján alakította ki módszertani eszköztárát; a későbbiekben hogyan fejlődött módszertanilag;
- *a történetírás gyakorlata és szervezeti rendszere*: milyen eljárásokat és eszközöket használt a történész mindennapi munkája során, miként szervezte azt; milyen aldiszciplínákat művelt; milyen szakmai intézményekkel és szervezetekkel került kapcsolatba, mi jellemezte azokat, és miként hatottak munkájára;
- *politikai/közéleti szerep*: milyen politikai szerepet tulajdonít a történészeknek általában, és ő maga milyen közéleti tevékenységet folytatott.⁷

⁶Jaume AURELL: Making History by Contextualizing Oneself. *Autobiography as Historiographical Intervention. History and Theory*, 54/2. (2015) 244–268. DOI: <https://doi.org/10.1111/hith.10756>

⁷Luisa PASSERINI–Alexander C. T. GEPPERT: Historians in Flux. The Concept, Task and Challenge of Ego-histoire. *Historiein*, 3 (2001) 7–18. DOI: <https://doi.org/10.12681/historein.96> – A témára lásd még Jeremy D. POPKIN: Ego-histoire and Beyond. *Contemporary French Historian-Autobiographers. French Historical Studies*, 19/4. (1996) 1139–1167. DOI: <https://doi.org/10.2307/286667>; Uő:

Ezeket a szempontokat érvényesítve Romsics Ignác munkájának bírálata során mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az kiválóan megfelel az egotörténelem programjának. A fentiek alapján az egohistóriát művelő történészek aligha mondhatnak le arról, hogy bemutassák a pálya során kutatott témák kiválasztásának motívumait. Ez a kérdéskör hangsúlyosan megjelenik az itt tárgyalt két kötetben is: részletesen szó esik arról, hogy a szerző milyen indítékok nyomán kezdett első kutatásaiba, majd később milyen tényezők alakították szakmai érdeklődését. Bármilyen meglepő az esetben, első fontos kutatási témáit nem maga választotta, hanem tanárai, munkahelyi vezetői vagy idősebb kollégái ajánlották neki. A szegedi főiskolán egyik tanára, Nagy István javaslatára kezdett el foglalkozni az 1919-es kalocsai ellenforradalmi lázadással, mely megalapozta első jelentősebb publikációit és a Duna melléli ellenforradalomról írt doktori disszertációjának elkészítését. A nagy szakmai és közönségviszhangot kiváltó, *Ellenforradalom és konszolidáció* címmel 1982-ben megjelent könyvének megírására az MTA Történettudományi Intézetében munkatársaként dolgozó Juhász Gyula kérte fel, aki a korban igen népszerű *Magyar História* sorozat szerkesztője volt. A gróf Bethlen Istvánról folytatott kutatásait ugyanitt munkahelyi vezetője, Ránki György ajánlására kezdte 1979-ben. Később a témaválasztás módja nyilvánvalóan változott, az teljes mértékben önállóan történt, s – mint az a kutatásoknál gyakran előfordul – az egyik projekt hozta magával a másikat: például a trianoni békeszerződés vizsgálata logikusan vezetett az 1947-es párizsi békeszerződés megszületésének tanulmányozásához. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy említett tanára és főnöke milyen szerencsésen tudták ajánlani vagy kijelölni a hozzá illő kutatási feladatokat, miközben persze legalább ilyen fontos tényező volt, hogy Romsics képes volt minden „kapott” témát újszerűen, az 1970-es és az 1980-as években akár tabudöntőgető módon megközelíteni.

Áttérve az egotörténelmi munkák következő fontos területére, a szerző szintén alaposan bemutatja, hogy milyen körülmények

játszottak közre hivatásának választása során, és mit jelent/jelentett számára ez a szakma. A terjedelem jelentős részét éppen ennek szenteli: mint maga fogalmaz, az első kötet „arról szól, hogyan lettem történész”. A professzionális történésszé válás nyilván összetett és nem feltétlenül zökkenőmentes folyamat, ami különösen igaz a paraszti családba született Romsics esetében: nála egy ideig az is kérdés volt, hogy egyáltalán elhagyja-e faluját, és középiskolát végez-e. A foglalkozás-, lakóhely- és egyben életmódváltás jelentőségét megvilágítja a szülőfalu – Alsómégy – szinte néprajzi-szociográfiai igényű leírása, s ezzel együtt a gyermekkor és a családi háttér viszonylag nagy terjedelmű bemutatása. Kalocsai gimnazistaként már meglehetősen céltudatosság jellemezte, amikor pedig egy évig – saját kifejezésével – „antikatonaként” szolgált Kalocsán, szintén nagyon összeszedetten választotta ki olvasmányait Simone de Beauvoirtól Arthur Millerig. A szegedi főiskolán kezdetben ugyan politikai aktivitása miatt tűnt ki, de az ennek nyomán őt ért kudarcok – sőt a hatóságok fenyegető fellépése – után gyorsan elhatározta, hogy történeti kutatással foglalkozik majd.

Bevallása szerint érdeklődése mellett elsősorban a szakmai előrelépés és különösen a személyes autonómia iránti vágya volt az, ami a hivatásos történész-pálya felé terelte, s láthatóan később is nagyban motiválta a munkahelyeivel kapcsolatos döntéseiben. Így a kecskeméti levéltárból távozva elsősorban szakmai okok miatt választotta munkahelyül – több budapesti ajánlat közül – az MTA Történettudományi Intézetét, még egy akkoriban különleges ajándéknak számító biztos lakáskiutalást is feláldozva. A Magyarorsággkutató Csoport – később Intézet – leginkább a vezető beosztással járó nagyobb szakmai autonómia miatt volt vonzó számára. Későbbi munkahelyeinek (ELTE, Indiana Egyetem, Egri Főiskola) megválasztása során a motívumok már inkább keveredtek, de az autonómiára törekvés mindig erősen jelen volt.

A történész-egetörténelem fentiekben jelzett és gyakran alapvetően szükségesnek tekintett témái közül a kötetek a szerző módszertani eszköztárának ismertetésével foglalkoznak a legkevésbé. Számos megjegyzést találhatunk ugyan Romsics történelemszemléletére vonatkozóan, de ezek rendszerint általános jelle-

gűek. Az sem nagyon látható, hogy a pálya során változtak-e – és ha igen, akkor miként alakultak át – ezek a történetírás módszertanára vonatkozó elképzelések. Romsics inkább azt hangsúlyozza, hogy az őt ért különböző hatások megszilárdították meglévő történetírói alapállását: például az 1985-ös stuttgarti történész világtalálkozó (16th ICHS Congress) Max Weberrel foglalkozó szekciói megerősítették abban, hogy a történész csak megvilágíthatja a történelemben megjelenő értékeket és célokat, de nem foglalhat állást velük kapcsolatban.

A kötetek különösen értékes része a magyarországi történetírás intézményeinek és szervezeti rendszerének bemutatása. A szerző a kutatóhelyek szinte minden típusában dolgozott: ezek közé tartozik levéltár (Kecskeméti Levéltár), akadémiai intézet (MTA Történettudományi Intézete), egy más jellegű kutatóintézet (Magyarságkutató Csoport/Intézet), fővárosi egyetem (ELTE), több vidéki főiskola és egyetem (Eszterházy Károly Főiskola/Egyetem, Szegedi Tudományegyetem), továbbá külföldi egyetem (Indiana University) is, miközben szintén megjárta jelentős külföldi tudományos intézeteket (Mainz, Párizs). Emellett hosszabb ideig aktív szerepet vállalt a Magyar Történelmi Társulat vezetésében, továbbá fontos tudományos és ismeretterjesztő folyóiratok szerkesztésében, szerkesztőbizottságában, illetve tanácsadó testületében (például *Századok*, *Múltunk*, *Rubicon*, *BBC History*) is, valamint vezető magyarországi kiadókkal (Osiris, Kossuth, Helikon) működött együtt. Az általa így megismert intézményeket részletesen bemutatja: például az MTA Történettudományi Intézetének hetvenes évekbeli állapotáról saját maga által „szociometriának” nevezett leírást ad, bemutatva az ott tevékenykedők szakmai és társadalmi összetételét, de ugyanígy a rendszerváltás körüli években működött Magyarságkutató Intézet munkatársainak pályáját is megismerheti az olvasó. Gyakran a vele kapcsolatba került személyek kis életrajzait iktatja a szövegbe.

A munka ennél is érdekesebb és fontosabb eredménye azonban ezen intézmények belső viszonyainak és a munkatársak közötti kapcsolatoknak a jellemzése. A szerző ír az igazgatók vezetési stílusáról, arról, hogy a kollégák miként érintkeztek egymással, és hasonló, az intézmények mindennapjainak akár mentalitástörté-

netinek is nevezhető jellemzőiről, amelyek levéltári vagy más írott forrásokból nehezen ismerhetők meg. Eközben időnként kritikus – olykor pedig kimondottan súlyos – megállapításokat tesz egyes személyekről. Utóbbiakban nyilván megjelenhetnek szubjektív elemek is, de az ilyen erősen negatív értékelések leginkább a valamilyen magasabb pozíciót betöltők – például Pach Zsigmond Pál – tevékenységére vonatkoznak, s gyakran – mint Ránki György esetében – azok erényeinek egyidejű elismerésével is párosulnak. Szintén e csoportba tartoznak a politikai hatalom visszaéléseit támogató, Romsics és mások szakmai autonómiáját megsértő személyek, mint a pártállami ügynök Kováts Zoltán és a szintén besúgó Raffay Ernő, vagy a közeli évekből Szakács Árpád és Szalai Zoltán. Az intézmények működésének és személyi konstellációinak leírása a korábban ott dolgozóknak nyilván kevés újdonságot tartalmaz, de az olvasók többsége számára ezek aligha ismertek. Nagy eséllyel utóbbiak közé sorolhatók a mai és a jövőbeni doktori hallgatók és pályakezdő kutatók, akik a két kötet segítségével nem pusztán száraz intézménytörténeti leírásokból, hanem jóval élményszerűbben is megismerhetik a magyar történetírás fontos sajátosságait az 1970-es évektől napjainkig.

A szerző politikai szerepfelfogásának és közéleti tevékenységének bemutatása ugyancsak hangsúlyosan jelenik meg a kötetek lapjain. Élete egyes szakaszaiban – különösen főiskolásként – kimondottan erős politikai érdeklődéssel rendelkezett, de aztán egyenesen a politizálás ellenében határozta meg magánéleti céljait és szakmai krédóját. Mindazonáltal a politikától nem tudta és tudja elszigetelni magát, az újra és újra felkereste őt. Ez főként arra vezethető vissza, hogy leginkább olyan témákkal foglalkozott és foglalkozik – Trianontól gróf Bethlen Istvánon keresztül a nemzeti kisebbségek 20. századi történetéig –, amelyek közvetlen relevanciával rendelkeznek a jelenkori magyar társadalom jelentős politikai törésvonalai és utóbb az emlékezetpolitika szempontjából. Különösen gyakran érték politikai indítékú támadások pályájának a rendszerváltozásig terjedő szakaszában, majd pedig a 2010-es évtizedben.

Ebben a tekintetben különös elismerést érdemel az, hogy Romsics Ignác nem „rejtőzködik”, nem riad vissza a közelmúlt

és a jelen politikai folyamatainak értékelésétől, s így a 2010-es évek antidemokratikus kormányzati törekvéseinek bemutatásától és történelmi perspektívába helyezésétől sem. Nem csupán részletesen dokumentálja azt, hogy ezek a politikai hatások milyen módon befolyásolták pályáját, hanem átfogóan is jellemzi az így kialakult kormányzati rendszert. Az elmúlt száz év magyar és európai politikai rendszereire vonatkozó széles körű kutatási tapasztalata és ismeretei alapján autokráciának tekinti azt.

Természetesen az itt alkalmazott szempontok a memoár bemutatásának csupán egyik lehetőségét jelentik. Az önéletrajznak számos további figyelemre méltó vonása van, amelyekkel más recenzensek már foglalkoztak. Azt azonban még feltétlenül ki kell emelni, hogy Romsics könyve a történezmemoároknak azon vonulatához tartozik, amelyek nem csak a szerző szakmai munkásságát és közéleti tevékenységét ábrázolják. A magánélet is hangsúlyosan megjelenik a hétköznapi tevékenységek leírása során, szó esik a családról, de ügyelve családtagjai privát szférájának tiszteletben tartására. Eközben elsőre banálisnak tűnő témák is gyakran megjelennek, mint az albérlet, a lakás, majd a ház fűtése, az autóvásárlások, vagy éppen az ingcsere egy hivatalos találkozó után. Ezeknek a megjegyzéseknek is van azonban funkciója, mivel színesítik, s így könnyebben olvashatóvá teszik a nevek, időpontok és más adatok sokaságát felvonultató szöveget.

Mindezek alapján válaszolhatunk az ismertetés elején feltett kérdésekre is – legalábbis Romsics munkájának vonatkozásában. Bár a szerző – ifjúkori vágyaival ellentétben – végül nem robbantott ki forradalmat, s ellenforradalomról is inkább értekezett, az olvasónak egyáltalán nincs az az érzése, hogy unalmas és érdektelen visszaemlékezést forgatna. Ez jó hír a szerzőnek és a kiadónak, de nem meglepő a társadalomtörténészek számára, akik már régóta vallják, hogy nemcsak a dobok és trombiták, hanem a serpenyők és fazekak históriája is figyelmet érdemel. Mi pedig Romsics munkája által megerősítve azt tehetjük hozzá, hogy ez a tollak és kréták világára is érvényes.

A szakmai közönség különösképpen találhat magának valót a kötetekben. Egészen bizonyos, hogy sok hazai történész fellepozza ezt a memoárt, s benne legtöbbször fontos új információ-

kat fedezhet fel, elgondolkodtató, esetleg vitára ingerlő szakmai megállapítások sorával együtt. A visszaemlékezés műfajának komoly korlátai vannak, de a szerző igyekezett forrásokkal és más bizonyítékokkal megfelelően alátámasztani megállapításait, s ezzel mérsékelni a szubjektív műfajból eredő veszélyeket: például ennek megfelelően egyaránt ismerteti a munkáiról született elismerő és kritikus véleményeket, s ezt követően saját álláspontját elkülönítve vitázik kihívóival. Mint láttuk, az egotörténelem legjobb megoldásai sorra megjelennek a két kötetben, s így az különösképpen ajánlható a fiatalabb tudósgeneráció számára, akik a szakmára vonatkozó információkat, az életútból leszűrt tanulságokat saját pályájuk alakítása során is hasznosíthatják.

Végezetül a két kötet az elmondottakon túl is tanulságokkal jár az egotörténelem alkalmazhatóságára nézve. Az egotörténelem szolgálhatja egyfelől a szubjektív megközelítések emancipációját. Segítheti azonban azt is, hogy a történészek feltárják, tudatosítsák a munkájuk során elkerülhetetlenül érvényesülő élettapasztalatok, értékválasztások és más szubjektív tényezők hatásait. A tudatosítás célja éppen az lehet, hogy segítse az objektivebb, elfogulatlanabb kutatási eredmények megszületését. Tagadhatatlan, hogy az egotörténelem programjának megfogalmazása idején, az 1980-as évek második felében Pierre Nora és társai inkább az első célt követték. Azóta azonban világszerte jelentős kihívások érték a történettudományt – sőt, általában a tudományt. Ezek közé tartozik a tudományos megismerés fontosságának, s így a tudomány társadalmi szerepének gyakori megkérdőjelezése, továbbá a világ egyes részein a tudomány működésébe való politikai beavatkozás erősödése. E fejlemények óvatosságot tesznek indokolttá a szubjektív történelmi megközelítések egyenjogúsításával kapcsolatban. Romsics önéletrajzában – vagyis egy erősen szubjektív műfajú alkotásban – is amellett érvel, hogy egy történelmi munka teljes objektivitása ugyan nem érhető el, de mindenképpen törekedni kell annak minél szorosabb megközelítésére. Ezzel a meglátással persze nem áll egyedül, de a két kötet több mint kilencszáz oldalán megjelenő szakmai teljesítménye különös súlyt ad véleményének.

Látszik-e még a harmadik út?*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.10>

A Palgrave Macmillan kiadásában a *Marx, Engels, and Marxisms* könyvsorozat részeként 2023-ban jelent meg a Bartha Eszter, Krausz Tamás és Mezei Bálint által szerkesztett *State Socialism in Eastern Europe. History, Theory and Anti-capitalist Alternatives* (Államszocializmus Kelet-Európában. Történelem, elmélet és antikapitalista alternatívák) című angol nyelvű kötet. A sorozat azt a célt tűzte ki célul, hogy egyrészt kritikai kiadásban jelentesse meg a marxi és engelsi életmű köteteit, másrészt bemutassa a 19. és 20. századi marxista hagyományokat, gondolkodókat, és az olyan műveket, amelyek a jelen problémáit marxista keretrendszerben vizsgálják.

Problémát pedig nem nehéz találni a világunkat sújtó ökológiai válságtól a társadalmakat szétszakító egyenlőtlenségekig. A gazdasági háttér mindehhez a kapitalizmus, amely a természeti és társadalmi erőforrások kizsákmányolására ösztönöz, elmélyíti az egyenlőtlenséget, válságot válságra halmoz. A kapitalizmuskritikus gondolatok mindig visszatérhetnek a marxi örökséghez, hogy abból tanuljanak, inspirálódjanak, hogy lehessen arról gondolkodni, hogyan lehet aláásni, lebontani és meghaladni a kapitalizmust.¹

A tanulmánykötet alkotói az *Eszmélet* folyóirat szerkesztői, szerzői, akik antikapitalista, kapitalizmuskritikus pozícióból

* Eszter BARTHA–Tamás KRAUSZ–Bálint MEZEI (Eds.): *State Socialism in Eastern Europe. History, Theory and Anti-capitalist Alternatives*. Palgrave Macmillan, Cham, 2023. 356 pp. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-22504-8>

szólalnak meg, ez meghatározza a kötet elméleti-szemléleti keretét is. A lap 1989-es alapítása óta arra törekszik, hogy lehetőséget teremtsen a rendszerkritikus eszmék megvitatására és összekapcsolja a különböző baloldali gondolkodókat. Ez a törekvés a tanulmánykötetre is jellemző. Nemcsak nyugat- és kelet-európai kutatók szerepelnek együtt a kötetben, de különböző generációk is. Az idősebb generáció tagjai az *Eszmélet* alapításától arra törekedtek, hogy megőrizték a kelet-európai marxista reneszánsz által az 1960-as években létrehozott hagyományt, illetve továbbfejlesszék és közvetítsék azt a magyar közvélemény számára.

A budapesti iskolához, Lukács Györgyhez fűződő marxista reneszánsz gondolkodói a sztálinista diktatúrát bírálták, és arról gondolkoztak, hogyan hozható létre a harmadik út, a tertium datur, vagyis hogyan lehet demokratizálni a szocializmust a kapitalizmus visszaállítása nélkül. Mivel az államszocialista rezsimiek magukat a marxista örökség kizárólagos értelmezőinek tartották, elfogyott a levegő azok körül, akik erről másképpen gondolkoztak: marginalizálták vagy elüldözték őket. A kapitalizmus kritikája helyett a piac bevezetése mellett érveltek a reformkommunisták. Ebbe az irányba tett lépéseket az 1968-as új gazdasági mechanizmus, amely megteremtette a gulyáskommunizmus gazdasági alapjait. A reform hatása a hetvenes évek „konzervatív felfordulata” ellenére is tovább tudott gyűrűzni más társadalmi alrendszerekbe, így és a nyolcvanas években már az tűnt gyanúsnak és reformellenesnek, aki a piacot, a kapitalizmust kritizálta (10.).

A rendszerváltás idején a közép-európai értelmiséget már nem a marxista reneszánsz gondolata kötötte le, hanem a különböző polgárosodáselméletek. Csak baloldali akadémikusok és aktivisták kis csoportja gondolkodott továbbra is a harmadik útban, de hiába kampányoltak a dolgozói tulajdon megvalósításáért, a privatizáció megfékezéséért, ez az alternatíva idejétmúltnak tűnt. Az új politikai és gazdasági elit a szocializmusból a kapitalizmusba való neoliberális átmenetet támogatta. Kívülről a nyugati

¹ ÉBER Márk Áron: Mit kezdjünk az egyenlőtlenségekkel? In: FÖLDES György–ANTAL Attila (szerk.): *Igazságosság, demokrácia, fenntarthatóság*. Társadalomelméleti esszék. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 140–157.

országok is elleneztek az antikapitalista megoldásokat, de belül sem volt meg a támogatottságuk: a harmadik út társadalmi bázisa a munkásosztály lett volna, de ők nem akartak részt venni egy újabb szocialista kísérletben (11.). Az általános várakozás az volt, hogy rövid időn belül el lehet érni a nyugati életszínvonalat, és az efölött érzett eufória feledtette azt, hogy az államszocialista rendszer társadalmi vívmányai, a foglalkoztatottság és az olyan szociális eredmények, mint az ingyenes oktatás és egészségügy, nem magától értetődőek.

A gyors felzárkózás elképzelésének ideológiai hátterét a tranzitológia elmélete biztosította, amely Kelet-Európában sokáig domináns szerepet játszott a rendszerváltás értelmezésében. Eszerint a neoliberális reformok gyors gazdasági átalakulást hoznak, és az ezzel járó esetleges károkat, veszteségeket elfeledteti majd az átalakulás utáni gazdasági fellendülés, általános jólét. A rendszerváltás értelmezésének másik elmélete a totalitárius elmélet, amely lényegi azonosságot feltételez a fasizmus és a kommunizmus között a kormányzás formája és a politikai intézményrendszer alapján. Az elmélet a második világháború után az Egyesült Államokból indult, és jól szolgálta a hidegháborús logikát. A rendszerváltáskor pedig legitimációs ideológiaként tért vissza, ugyanis a liberális és nacionalista politikai elitiek is a kommunista múlttal szemben határozták meg magukat, így az vált a közös ponttá, hogy elítélik az államszocialista múlt bűntetteit (5.). Vagyis az államszocializmus ebben az értelmezésben egy diktatórikus rendszer, amelytől Kelet-Európa megszabadult, ezért nem is érdemel több figyelmet, legfeljebb csak a bűnbak szerepét töltheti be.² Az államszocializmus démonizálása is hozzájárult ahhoz, hogy minden, ami a marxizmushoz kötődik, gyanússá vált, és összemosódott a marxista gondolat, a marxista történelemfelfogás és az államszocializmust legitimáló ideológia, a marxizmus–leninizmus.

² BARTHA Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztszocializmus”? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: KRAUSZ Tamás–MITROVICs Miklós–ZAHORÁN Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 23–45.

A tranzitológia és a totalitárius elmélet vilásképe dichotomikus, külön rendszerként tételezi fel a kapitalizmust és a szocializmust. Ez a nézőpont hagyományosan uralja a Kelet-Európáról folyó diskurzust, elég csak Szűcs Jenő 1983-ban megjelent nagy hatású tanulmányára gondolni, ahol szintén úgy szerepel a régió, mint átmenet Nyugat és Kelet között.³ Az alapvető kérdés az, hogy miért más Kelet-Európa fejlődése, mint a Nyugaté? Másképpen alakult volna a régió sorsa akkor, ha nem kerül a szovjet blokkba? Mennyiben az államszocialista időszak az oka annak a sajátosságnak, amit nevezhetünk megkésett modernizációnak, gazdasági elmaradottságnak vagy a modern világgazdaságban betöltött félperiferiális helyzetnek? Vajon csak leszakadt a kapitalista Nyugattól, amikor a szovjet érdekszférába került? Hiszen Kelet-Európában a szocializmus nem szerves fejlődés eredménye, azt a második világháborús vereség és a vasfüggöny létrejötte kényszerítette ki. De a kapitalizmus sem organikusan fejlődött a régióban, hanem azt elkerülhetetlenül vonta maga után a gazdaságilag fejlettebb államokkal való érintkezés.⁴ Ezek az államok pedig olyan referenciapontot jelentettek, amelyhez képest a kelet-európai országuk saját fejlettségüket mérték, és amit megpróbáltak utolérni.

A tranzitológia és a totalitárius elmélet is egymástól elkülönülő rendszereknek tekinti a szocializmust és a kapitalizmust. A világrendszer-elmélet rendszerváltás-értelmezése ezzel szemben azt állítja, hogy Kelet-Európa nem azért nem fejlődik úgy, mint a nyugati országok, mert nem sikerült jól átültetni a kapitalizmust. A félperiferiális helyzet a kapitalista világrend logikájából következik, az „államszocializmus pedig alternatív kísérletként értelmezhető egy más világrend kialakítására vagy legalábbis a felzárkózásra”.⁵ A félperiferiális helyzet tehát nem az államszocializmussal alakult ki, hanem évszázadokon keresztül húzódo dinamikák összjátékaként. A tanulmánykötet szerzői is ezt az

³ SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

⁴ BARTHA Eszter: Korszerűtlen elmélkedések? *Múltunk*, 2023/3. 202–219. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.8>

⁵ BARTHA Eszter: *Átmenet, átalakulás vagy „posztoszocializmus”? I. m. 42.*

értelmezést osztják, vállalt célkitűzésük, hogy a marxista reneszánsz szellemi örökségére építve megmutassák, hogy az államszocializmus és a rendszerváltás is értelmezhető a marxista történelemfelfogásban.

A kötet tanulmányai három időszakot tárgyalnak: az államszocializmusét, a rendszerváltását és a rendszerváltás utáni időszakot. A negyedik rész záró esszéi pedig kritikusan vizsgálják az antikapitalista alternatívák megvalósíthatóságát.

Az államszocialista időszakot áttekintő esszék kiindulópontja, hogy az egyes államoknak volt bizonyos mozgásterük a keleti blokkon belül (éppen ez tette lehetővé a magyarországi „gulyás-kommunizmus” megvalósítását), és a geopolitikai dimenzión túl az egyes korszakokat is megkülönböztetve érdemes elemezni a „megvalósuló szocializmusokat” (12.). Az első két esszé a világrendszer-elméletet alapul véve amellet érvel, hogy Magyarország integrációja a kapitalista világ gazdaságba jóval az államszocializmus tényleges összeomlása előtt megkezdődött, és ebben jelentős szerepet játszott a nyugati ideológiai és technológiai transzfer.

Geröcs Tamás és Pinkasz András esszéje (*The Interdependence of Socialist Hungary's External and Internal Balances. The Bridge Model and the Consolidation of the Kádár Era* – A szocialista Magyarország külső és belső egyensúlyának kölcsönös függősége. A hidmodell és a Kádár-korszak konszolidációja) a függő fejlődés elméleti modelljét felhasználva azt vizsgálja, hogyan befolyásolták egymást az államszocializmusban Magyarország belső társadalmi folyamatai és a külső világ gazdasági integrációja. A szerzők fő állítása, hogy a nemzetközi gazdasági rendszerben Magyarország hídszerepet töltött be: a külkereskedelmi szakosodás jegyében Nyugat felé a szovjet kőolajat exportálta, cserébe pedig a technológiai fejlődéséhez elengedhetetlen tőkeimport érkezett. A specializálódás jellemző a szocialista országokra, azonban a magyar hidmodell sajátossága, hogy a kádári kompromisszum belső társadalmi egyensúlyára épült, amely igyekezett kiegyenlíteni a mezőgazdasági és ipari ágazatok erőviszonyait.

Antal Attila elemzése (*The Neoliberalism as a Legal Project in State Socialist Hungary* – A neoliberalizmus mint jogi projekt az államszocialista Magyarországon) azt mutatja be, hogy a magyar

jogrendszer átalakítása hogyan teremtette meg az utat a neoliberalizmus eszméjének, hogyan fonódott egybe a neoliberalizmus jogi és politikai projektje. A jogrendszer átalakítása egyrészt lehetővé tette a globális kapitalista rendszerbe történő szorosabb betagozódást, másrészt előkészítette a terepet a rendszerváltásnak oly módon, hogy ellehetetlenítette az antikapitalista törekvéseket. Éppen ezért a gazdasági rendszerváltás előbb valósult meg, mint ahogy a politikai rendszerváltás demokratikus, alkotmányos elemei megszilárdultak volna. Antal tehát amellett érvel, hogy a jogrendszer átalakításának elengedhetetlen szerepe volt a neoliberalizmus politikai és gazdasági hegemoniájának kiépülésében.

Az államszocializmust vizsgáló rész másik két elemzése a munkásnők helyzetét elemzi. Susan Zimmermann esszéje (*Dance Around a „Sacred Cow”. Women’s Night Work and the Gender Politics of the Mass Worker in State-Socialist Hungary and Internationally* – Tánc a „szent tehén” körül. A nők éjszakai munkája és a tömegmunkás nemi politikája az államszocialista Magyarországon és nemzetközi viszonylatban) a magyar nők éjszakai műszakjának szabályozását elemzi. A Nyugathoz történő felzárkózási stratégia egyik pillére az iparosítás volt, a könnyűipar pedig olyan nyereségesen termelt, hogy képes volt a hatvanas évek végéig a nehézipari beruházásokat is finanszírozni. Éppen a textiliparban növekedett a leglátványosabban a női (főként alacsony képzettségű) munkavállalók aránya. Az olajválság következtében azonban romlottak a nemzetközi piaci kondíciók, ezért a textiliparra még nagyobb nyomás nehezedett. A termelékenység mellett a termelési eszközök maximális kihasználásával lehetett javítani, ezt pedig az tette lehetővé, hogy a nők egyre nagyobb arányban dolgoztak éjszakai műszakban, megszegve Magyarország nemzetközi munkajogi kötelezettségeit. Zimmermann annak az átfogó elemzését adja, hogy hogyan alakult a női munkavállalók éjszakai műszakját lehetővé tevő vagy korlátozó szabályozás az új gazdasági mechanizmus előtt és után, mi határozta meg a nemzetközi és hazai szereplők mozgásterét, rávilágítva a magyar államszocialista gender-rezsimet alakító tényezők viszonyainak komplexitására.

Bartha Eszter tanulmánya (*Emancipated or Excluded? Women Workers and the Gender Regime in State Socialist Hungary* – Emancipált vagy kirekesztett? A női munkavállalók és a nemek közötti egyenlőség rendszere az államszocialista Magyarországon) a hetvenes években munkásnőkkel készített életinterjúkat és az azokhoz kapcsolódó kutatói feljegyzéseket elemzi. A korabeli magyar munkáskutatásokban az osztály fogalma elhomályosította a nemi különbségeket, így a munkásnők nemükből fakadó problémái nem kaptak figyelmet a tudományos diskurzusban. A szerző bemutatja, hogy a munkásnők hogyan internalizálták a patriarchális nemi szerepeket, hogyan konstruálták meg saját társadalmi valóságukat, és milyen stratégiát tudtak alkalmazni a patriarchális, konzervatív nemi hierarchia korlátaival. Az állami ideológia egyik alapállítása az volt, hogy a nők emancipációja megvalósult – az interjúalanyok tapasztalataiban azonban ezt nem igazolták vissza. A kutatók, akik az állami ideológia munkásképének számos aspektusát kritizálták, érzéketlenek maradtak a férfi és női munkások között fennálló anyagi, társadalmi és kulturális egyenlőtlenségekre, vagyis a gender-rezsim által termelt különbségekre.

A kötet következő nagyobb egysége az államszocializmus összeomlásának körülményeivel és következményeivel foglalkozik. Krausz Tamás írása (*System Change and Property Relations. On Perestroika's Historical Experiences* – Rendszerváltás és tulajdonviszonyok. A peresztrojka történelmi tapasztalatairól) a peresztrojka végén a szovjet vezetésen belüli belső vitákat és politikai küzdelmeket elemzi. A nőmenklatúra gondolkodásmódjának és habitusának leírásával érthetővé válik, hogy többségük miért érezte veszélyben politikai hatalmát, és ennek következtében miért támogatták az állami tulajdon magántulajdonná való átalakítását, amely végül kizárta az államszocializmus baloldali reformjának lehetőségét. Az elemzés marxista keretben a tulajdonviszonyokra összpontosít: az állami tulajdon privatizációját olyan kisajátításként írja le, ami közvetlenül vezetett az oroszországi oligarchikus kapitalizmushoz.

Chris Hann esettanulmánya (*The Rise and Fall of Red Halas, 1944–2019* – Vörös Halas felemelkedése és bukása, 1944–2019)

Kiskunhalas társadalmi folyamatait vizsgálja a második világháborútól az államszocializmuson és a rendszerváltáson keresztül az illiberális demokrácia jelenéig. A szerző Polányi Károly *A nagy átalakulás* című munkájának elméleti keretét használja az elemzéséhez. Polányi a piac és az azt befolyásoló közösségi kontroll kapcsolatának változásával, a gazdaság és társadalom közötti mozgásával magyarázza a társadalomfejlődés egyes szakaszait. Ebben az olvasatban az államszocializmus a piac visszaszorításával a gazdaságot ismét beágyazta a társadalmi keretbe, de a neoliberais kapitalista átalakulás következtében a gazdaság ismét „elszabadult”. Az illiberális fordulat így a globális kapitalizmussal szembeni populistá ellenmozgalomként, beágyazódási kísérletként értelmezhető.

Az emlékezetpolitikával, azon belül pedig az államszocializmus hivatalos narratívájával és annak alakulásával foglalkozik a harmadik rész. Slávka Otčenášová és Mezei Bálint a szlovák és magyar történelemkönyveket vizsgálva arra a megállapításra jutnak, hogy a tankönyvekben megjelenő hivatalos narratíva a totalitárius elméletet alapul véve kriminalizálja az államszocializmus történetét, hajlik arra, hogy a sztálinizmus időszakára jellemző eseményekkel írja le a teljes államszocialista korszakot. Szlovákia esetében a neoliberais kapitalizmus térnyerése és az állam megszületése egybeesik, a legitimáló narratíva pedig a szlovák nép múltbeli áldozati szerepére épít: a szlovák történelem a szomszédos népek elnyomásának, kizsákmányolásának története. Slávka Otčenášová (*Imagining State Socialism in Slovakia After 1989. Public Discourse and History Education Practices* – Az államszocializmus elképzelése Szlovákiában 1989 után. Nyilvános diskurzus és történelemoktatási gyakorlatok) elemzése szerint ebbe a narratívába kiválóan illeszkedik, hogy az államszocializmus az elnyomás egy olyan újabb formája volt, amely a szlovák néptől megtagadta az önálló államiságot. Magyarországon – Szlovákiával ellentétben – a rendszerváltástól 2010-ig lehetőség volt a liberális, baloldali és jobboldali múltértelmezés közötti konszenzuskeresésre. Ahogy Mezei Bálint bemutatja (*Between Goulash Communism and Dictatorship. The Image of Hungarian State Socialism in Secondary School*

Textbooks – Gulyáskommunizmus és diktatúra között. A magyar államszocializmus képe a középiskolai tankönyvekben), a narratívák sokszínűsége eltűnőben van a tankönyvpiac fokozatos monopolizálódása miatt.

A záróesszék marxista történelmi megközelítéssel tárgyalják az államszocializmus kelet-európai történetét. Wiener György (*The Socialist Transition in the Materialist View of History and the State Socialist Systems* – A szocialista átmenet a materialista történelemszemléletben és az államszocialista rendszerek) azt mutatja be, hogy a régió rendszerváltásai nem cáfolták, hanem paradox módon éppen bizonyították a materialista történelemszemlélet érvényességét. A „megvalósult” szocializmusok természetét illető vitában a szerző amellett érvel, hogy a magántőke és a tőkeviszonyok megszüntetése miatt a rendszert nem lehet államkapitalizmusként definiálni. A rendszert államszocializmusként azonosítja (ahogy a tanulmánykötet is), amely gazdasági és politikai reformok által nem tudta mélyrehatóan befolyásolni a társadalom hierarchikus berendezkedését. Szigeti Péter esszéje (*State Socialist Experiments—Historical Lessons* – Állami szocialista kísérletek – történelmi tanulságok) az államszocializmus korszakainak hibáiból von le tanulságokat, amikre építve megfogalmazza a dialektikus demokrácia koncepcióját, az új szocialista kormányzás lehetőségét.

Az ismertetőből is kitűnik, hogy a kötet tanulmányai témájukban szerteágazóak, módszerükben sokfélék, éppen ezért nem tudnak teljes képet vázolni a korszakról, annak örökségéről. Területileg is (érthető módon) Magyarország marad fókuszban, ami a szocialista blokk országai közül a gazdasági reformmal, viszonylagos árubőséggel, nyitottabb kulturális és tudományos életével, illetve nyilvánosságával jellemezhető „magyar modell” eredményeivel vívott ki Nyugaton elismerést. 2010 után azonban a nemzetközi sajtó leginkább azzal kapcsolatban emlegeti, hogy az illiberális politikai projekt hogyan sérti meg a demokratikus szabályokat, hogyan építi le a demokrácia intézményeit. A tanulmánykötet egyik fő célkitűzése, hogy bekapcsolódjon abba a diskurzusba, amely a kelet-európai szocializmust értékeli, igyekszik feltárni, hogy mi romlott el a „megvalósult” szocializmusban, mi

vezetett a bukásához, és milyen tanulságokat lehet levonni a sikertelen kísérletből (2–3.). Értelmezi a neoliberais fordulatot, a jelen illiberális demokráciáját, és a jövő tennivalóiról is gondolkodik.

A rendszerváltás idején a harmadik út politikai programja megbukott, és ez világszinten gyengítette a baloldalt. Úgy tűnt, hogy az államszocialista rendszerek bukása után a szocializmus gondolatának befellegzett, legalábbis Európának ebben a szegletében. Azonban, ahogy Rainer M. János megállapítja: „A szocializmus gondolata, minden látszat, várakozás és a magabiztos állítások ellenére, nem halt meg a szovjet típusú rendszer válságával, de még felszámolódásával sem. Amikor a nyolcvanas években Kelet-Közép-Európában a szocializmus lassanként eltűnt a jövőről való gondolkodásból, Nyugaton kivitelezhető szocializmusban gondolkoztak.”⁶ A rendszerváltás nem jelenti a marxista gondolat érvényességének végét, ahogy arra a kötet is rámutat. Az államszocializmus alakulása, bukása és a rendszerváltás is jól értelmezhető a marxi keretrendszerben, az elemzésekből levonható tanulságok pedig a baloldal számára is tanulságosak, és kapaszkodót nyújtanak a kapitalizmus alternatívájának keresésében.

Pauló Edit

⁶RAINER M. JÁNOS: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2023. 253.

Abstracts

PÉTER APOR:

1945 and The State of Labour: Populist Governance and Alternative Democracy

This study explores how political elites, in cooperation with workers' self-governing bodies, embarked on creating a state of labour in post-Second World War Hungary. It argues that both the central authorities and workers' organizations divided society into two sharply distinct groups: those who did manual work and those who did not. They privileged the former both in theory and in practice. The study also points out some of the continuities that these political languages and practices had with the political propaganda of the 1930s. This article claims that the state of labour in postwar Hungary promised an alternative to liberal representative democracy by encouraging industrial and agricultural workers to take part in the direct control of government policies. Nonetheless, whilst this alternative democracy opened paths to political participation, in the long run, it abused these organs to expand the mechanisms of discipline and exclusion.

Keywords: political mobilization, political languages, notions of just society, the meaning of work, making populist governance

PÉTER NAGY:

An Assassination Attempt on the Former Party Secretary. The Untameable József Antalköz and the Turbulent Communist Party of Ózd in 1945–1946

On December 20, 1944, Soviet troops invaded Ózd, also changing the local political system: the Communist Party was founded on Boxing Day, and József Antalköz, a factory worker, became its local chairman. The new left-wing politicians of Ózd had no political experience, and their competence was also questionable. But Antalköz stood out: he became the most popular local leader. However, he gained a number of rivals within the party and became isolated. His thinking was rather peculiar: he was naively idealistic and considered himself a religious communist. But when the workers took control, they chose Antalköz. In February 1946, he was elected chairman of the factory committee, as opposed to the party's official candidate. He was not to enjoy his position for long: on his way home from the meeting, he was struck down, and the demonstrations the next day led to an anti-Jewish pogrom. The study examines why he was able to stand out from the other party leaders and became popular, how and why he was isolated within the party, and what led to the assault against him and how it led to the anti-Jewish atrocity in Ózd.

Keywords: labour, communist party, factory committee, anti-Semitism, pogrom

HAJNALKA KOVÁCSNÉ MAGYARI:

“Since There’s Not a Single Cupboard in the Apartment, I Parade My Creams on a Worn Chair...” The Situation of Budapest Cosmeticians between 1944 and 1947: The Persecution of Jews, the Confiscation of Property, and a Fresh Start

As a result of the 1944 Decrees—which aimed at the total despoliation of the Hungarian Jewish population—and the siege which affected all residents of Budapest, cosmeticians who

once enjoyed an outstanding financial existence struggled to survive in 1945. This study traces the social reorganization of cosmeticians in Budapest and the state of cosmetic salons after the siege, based on the documents of the Budapest Association of Cosmeticians, as well as on contemporary decrees and press sources published between 1944 and 1947.

Keywords: cosmeticians, persecution of Jews, confiscation, fresh start, 1944–1947

PÉTER CSUNDERLIK:

Depictions of the Hungarian Soviet Republic in the Secondary School Textbooks of the Horthy Era

The constitutive core of the Horthy Era’s “counter-revolutionary identity” was its opposition to the events of 1918–1919. The history of the repressive proletarian dictatorship and the victory over it functioned as the “founding myth” of the counter-revolutionary establishment. In 1921, Gyula Kornis, a Piarist priest and philosopher, as well as one of the main ideologues of the Horthy Regime, published *Kultúrpolitikánk irányelvei* (Directives of our Cultural Policy). In the program, he listed the implementation of education based on an anti-Bolshevist spirit—as opposed to internationalism—among the most important tasks of the cultural policy of the counter-revolutionary regime: “With the history of Hungarian Bolshevism, our great national misfortune, we must constantly prove that the state can only be a national state and deviating from its national bases would result in fatal consequences.” By analyzing the depictions of the Hungarian Soviet Republic in secondary school textbooks published during the Horthy Era, this study not only enriches our knowledge of the memory history of the proletarian dictatorship, but also expands our knowledge of the counter-revolutionary regime-legitimizing role of secondary education. To that end, the study sees secondary education during the Horthy Regime and history textbooks used in state and church schools as means of forming

consciousness, or—more correctly in this case—as means of the “distortion of consciousness.”

Keywords: Hungarian Soviet Republic, memory studies, history of education, Horthy Regime

ZSÓFIA HERZ-TOPÁL:

The Domestic Policy of Gyula Gömbös in the Official Newspaper of the Nazi Party (1932–1936)

Gyula Gömbös was one of the most influential and controversial politicians of interwar Hungary. To evaluate his personality and politics, it is interesting to examine how he was perceived by foreign contemporaries. The press, as a contemporary source, especially in German–Hungarian relations, is worth exploring: first, because Hungarian–German interstate relations were strengthened under the administration of Gömbös; second, because the Hungarian Prime Minister’s views and policies were often compared to those of the Chancellor of the Third Reich. This source publication presents articles from the *Völkischer Beobachter*—the official newspaper of the Nazi Party and later Nazi Germany—published between 1932 and 1936, focusing on Hungarian domestic politics and the assessment of Gömbös. The first part of the introductory study provides an overview of the necessary information for interpreting the sources, including a brief presentation of the newspaper’s history and function. The second part summarizes the image of Gömbös as it unfolded in Nazi propaganda, which reveals as much about German conditions as it does about the Hungarian Prime Minister.

Keywords: Gyula Gömbös, Horthy Era, *Völkischer Beobachter*, press, Nazism

Contents

<i>János Barta, Jr.</i> : Remembering Professor István Orosz (1935–2024)	2
---	---

1945 a munkahelyeken

<i>Péter Apor</i> : 1945 and The State of Labour: Populist Governance and Alternative Democracy	12
--	----

<i>Péter Nagy</i> : An Assassination Attempt on the Former Party Secretary. The Untameable József Antalköz and the Turbulent Communist Party of Ózd in 1945–1946	41
---	----

<i>Hajnalka Kovácsné Magyar</i> : “Since There’s Not a Single Cupboard in the Apartment, I Parade My Creams on a Worn Chair...” The Situation of Budapest Cosmeticians between 1944 and 1947: The Persecution of Jews, the Confiscation of Property, and a Fresh Start	70
---	----

Tanulmányok

<i>Péter Csunderlik</i> : Depictions of the Hungarian Soviet Republic in the Secondary School Textbooks of the Horthy Era	88
---	----

Forrás

<i>Zsófia Herz-Topál: The Domestic Policy of Gyula Gömbös in the Official Newspaper of the Nazi Party (1932–1936)</i>	150
---	-----

Forum

<i>Márta Szabó: On Old and New History</i>	190
<i>Péter Szász: Between Fall and Reconfiguration</i>	199

Szemle

<i>Béla Tomka: The Historian as the Researcher of His Own Life</i>	210
<i>Edít Pauló: Is the Third Way Still in Sight?</i>	220

Tartalomjegyzék

ifj. Barta János: Orosz István (1935–2024) 2

1945 a munkahelyeken

Apor Péter: 1945 és a munka állama: populista
kormányzás és alternatív demokrácia 12

Nagy Péter: Merénylet a volt párttitkár ellen.
A megzabolázhatatlan Antalköz József és
a forrongó ózdi kommunista párt
1945–1946-ban 41

Kovácsné Magyarai Hajnalka: „Miután egyetlen szekrény
sincs a lakásban, a krémeket egy kopott széken
parádéztatom...” Budapesti kozmetikusiparosok
helyzetének alakulása 1944–1947 között:
zsidóüldözés, vagyonekmozgás és újrakezdés 70

Tanulmányok

Csunderlik Péter: A Tanácsköztársaság ábrázolása
a Horthy-kori középiskolai tankönyvekben 88

Forrás

<i>Herz-Topál Zsófia: Gömbös Gyula belpolitikája nemzetiszocialista tükörben. A Völkischer Beobachter Gömbösről és politikájáról (1932–1936)</i>	150
--	-----

Fórum

<i>Szabó Márta: Az új és a régi történelemről</i>	190
<i>Szász Péter: Összeomlás után, újraformálódás előtt</i>	199

Szemle

<i>Tomka Béla: A történész mint saját életének kutatója ..</i>	210
<i>Pauló Edit: Látszik-e még a harmadik út?</i>	220

Feitl István:
Másik huszadik század
Tanulmányok

Kaleidoszkópszerű rövid írásokban, közérthetően mutatja be az elmúlt század eseményeit könyvében Feitl István. Ki volt az első celeb? Miért maradt itthon Rákosi és Kádár alatt Kodály Zoltán? Ki tűnt el a politikai életből Kádár idején? Hány testvére volt Rákosi Mátyásnak? Hogyan lett Czinege Lajosból honvédelmi miniszter? E könyv első része ilyen érdekes kérdésekre keresi a választ.

www.napvilagkiado.eu

Vitákkal sem marad adós a kötet. Ilyen az 1945 utáni néhány év és Nagy Imre kormányainak megítélése a történészberkekben. Vajon lehet-e az 1945–1948 közötti éveket besöpörni a sztalinizálás szőnyege alá? Modellváltó reformok voltak-e, amelyekbe az 1953-as Nagy Imre kormány belekezdett? Ki döntött a Nagy Imre-perben?

A XX. század újabb politikusi hazugságairól, elhallgatásairól is szól a szerző. Ilyen a fehérterror, a munkásság története, vagy az, hogy mikor is volt hazánk sportnagyhatalom? Megvizsgálja, hogyan látta saját és az évszázad történelmét az 1968-as nemzedék. Felteszi a kérdést: hogyan viszonyult a mindenkori hatalom a március 15. évfordulójához? Összefoglalja a tervezés, a tervgazdaság és a KGST történetét, valamint megemlékezik a reformkommunista Nyers Rezsőről is.

VASTAGH PÁL

Fejezetek a jogalkotás politika- történetéből

1957–1987

§

napvilág kiadó

Vastagh Pál:

**Fejezetek a jogalkotás politika-
történetéből, 1957–1987**

„A tudománynak azt az elvet kell képviselnie, hogy a jog hatékony szerepe a modernizációban, az életviszonyok szabályozásában csak akkor teljesezhet ki, ha a szabályozást a társadalmi valóság alapján formálják.”

Az államszocializmus jogfejlődésének, a jogalkotás társadalmi-politikai hátterének elemzése hiányos és gyakran leegyszerűsítő, holott az évtizedek során jelentős változások befolyásolták a jogrendszer tartalmát, a politika és a jogi szabályozás kapcsolatát.

A tanulmányok a korszak jogalkotásának folyamatából hat olyan törvény keletkezését, megalkotásának politikai környezetét vizsgálják, amelyek társadalmi hatásuk alapján kiemelkedő jelentőségűek voltak. Emellett jól példázzák, hogy milyen változások mentek végbe a jog és a politika viszonyában a vizsgált időszakban.

Az elemzések abból indulnak ki, hogy a szocialista jogrendszer vizsgálatában nem elegendő a normatív alapú megközelítés, de elengedhetetlen a politikai környezet, a szakmai-tudományos álláspontok és a politika kölcsönhatásának vizsgálata. A korszak törvényalkotásának nyomon követéséből olyan következtetések is levonhatók, amelyek a megváltozott társadalmi viszonyok közepette a mára is igazak: a jogalkotás teljes átpolitizálása, a jog mindenhatóságába vetett hit zsákutca; a politikai voluntarizmus lerontja a jog funkcióinak érvényesülését; és a politikai hatalom önkorlátozása mellett jogalkotásban elsőrendű szerepe van a jogtudománynak, amelynek a szakmai racionalitás alapján kell befolyásolnia a politikai törekvéseket.

www.napvilagkiado.eu

Kránicz Bence:

LÁTHATATLAN EMBEREK

Magyar filmkritikai párbeszéddek a kezdetektől 1944-ig

Ki és hova írt kritikát a Metropolisról, Fritz Lang mesterművéről? Greta Garbórol a Gösta Berlingben? A Hyppolit, a lakájról? A Hófehérke és a hét törpéről? A King Kongról? Charlie Chaplinről a Modern időkben? A Patyomkin páncélosról? Kabos Gyuláról, aki mindig vízbe esik? A magyar filmkritika kezdeti, a film megjelenését követő évektől a 20. század közepéig tartó korszaka igen terjedelmes; napjainkban, a digitális tudás- és szövegtermelés korában pedig több művészetkritikát állítanak elő, mint korábban bármikor.

Éppen ezért időszerű feladat a filmkritika kutatása, vagyis a filmkritikai párbeszéddek kontextusainak, ideológiáinak, érv- és fogalomrendszerének feltárása. A kötet a kritikus autonómia lehetőségeire, nyomaira koncentrál, amely a változó politikai, társadalmi, technológiai környezetben mindig új perspektívából vizsgálható, kontextusfüggő fogalom, és amelynek nincs rögzített, normatív kritériuma. A könyv elemzéseiben másodlagos jelentőségű a kritikus mint adott személy autonómiája, sokkal inkább a filmkritikus szerepkör és reprezentáció autonómiáját vizsgálja többek között Korda Sándor, Hevesy Iván, Balázs Béla, Gró Lajos kritikáin keresztül.

www.napvilagkiado.eu

LÁTHATATLAN

Kránicz Bence

Magyar filmkritikai párbeszéddek
a kezdetektől 1944-ig

napvilag kiadó

KRÁNICZ BENCE (1991) filmkritikus, egyetemi oktató.
Az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási
Intézetének munkatársa, a 24.hu újságírója.
Korábbi könyve: *Kalandos filmtörténet – Szerzők, műfajok
és irányzatok* (Lichter Péterrel közösen, 2019).

SZERZŐINK

APOR PÉTER

PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

IFJ. BARTA JÁNOS

MTA doktora, történész, emeritus professzor, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Egyetemes Történelmi Tanszék

CSUNDERLIK PÉTER

PhD, történész, egyetemi adjunktus, ELTE BTK, tudományos munkatárs, Politikátörténelmi Intézet, Junior Joint Budapest Fellow, IAS CEU

HERZ-TOPÁL ZSÓFIA

PhD-jelölt, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

KOVÁCSNÉ MAGYARI HAJNALKA

PhD, nőtörténész, MTA VEAB Nőtörténelmi Munkabizottság tag,
MTA BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport tag

NAGY PÉTER

PhD, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK

PAULÓ EDIT

PhD-hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola

SZABÓ MÁRTA MÁRIA

tanár, Budapesti Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium

SZÁSZ PÉTER

történelemtanár

TOMKA BÉLA

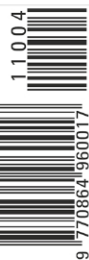
az MTA doktora, Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténelmi Tanszék,
tanszékvezető egyetemi tanár

A populáris-populista állam „demokráciája”, a két háború közti és a háború utáni formájában is, ugyanakkor legalábbis erősen korlátozott volt. A két háború közti illiberális állam alternatív demokráciája örömmel ismerte el a dolgozó test erényeit és értékeit, és hajlandó volt kiszolgálni bizonyos igényeit. A politikai részvétel lehetőségét és a döntéshozatalhoz való hozzáférést azonban megtagadta tőle. A munkásokat a „nemzettest” új, lényegi részévé tenni igyekvő antiliberális politika célja az elvont, kollektív nemzeti test regenerációja volt, és távol állt tőle, hogy a valódi munkásokat és közösségeiket a politika tényleges résztvevőivé formálja. A „szociális felemelés” programja valójában a középosztályi kiváltságok megteremtésének és megőrzésének a programja volt.

(Apor Péter: 1945 és a munka állama: populista kormányzás és alternatív demokrácia)

A Tanácsköztársaságról szóló részek terjedelmének növelése viszont az esetek túlnyomó többségében nem az ismeretek elmélyítését, hanem az ideológiai ellenpont, a fenyegető „Másik” felnagyítását szolgálta, hogy még inkább lehessen vele rendszer-legitimációs okokból rémisztgetni. Hiszen az ellenforradalmi berendezkedés bár a legélesebben határozta meg magát az 1918–1919-es forradalmakkal szemben, nagyon szorosan kötődött azokhoz, mondhatni, elszakíthatatlanul függött azoktól, ugyanis „minél radikálisabb a múlt elutasítása, annál nagyobb a múlttól való függés”.

(Csunderlik Péter: A Tanácsköztársaság ábrázolása a Horthy-kori középiskolai tankönyvekben)

Bolti ára: 1600 Ft
Előfizetőknek: 1200 Ft